

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LV.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XI.

DE
DEBRECEN
2003

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LV.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XI.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Takács Péter

DE Debrecen 2003.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.
Ser. Historica

Felelős kiadó: dr. Nagy János

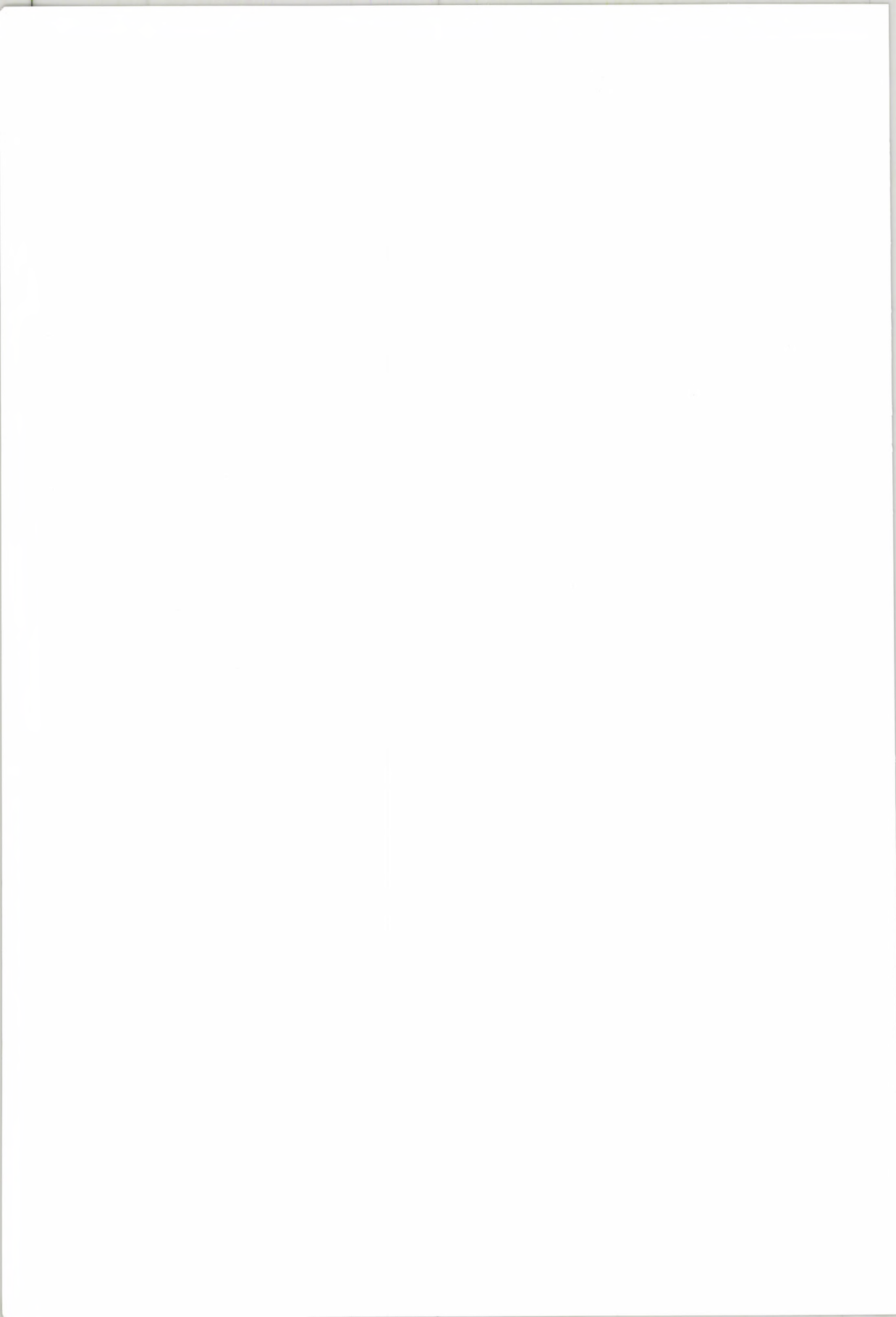
Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

A borítót tervezte: Szilágyi Imre grafikusművész

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 300 példányban
Terjedelme: 21 B/5 ív

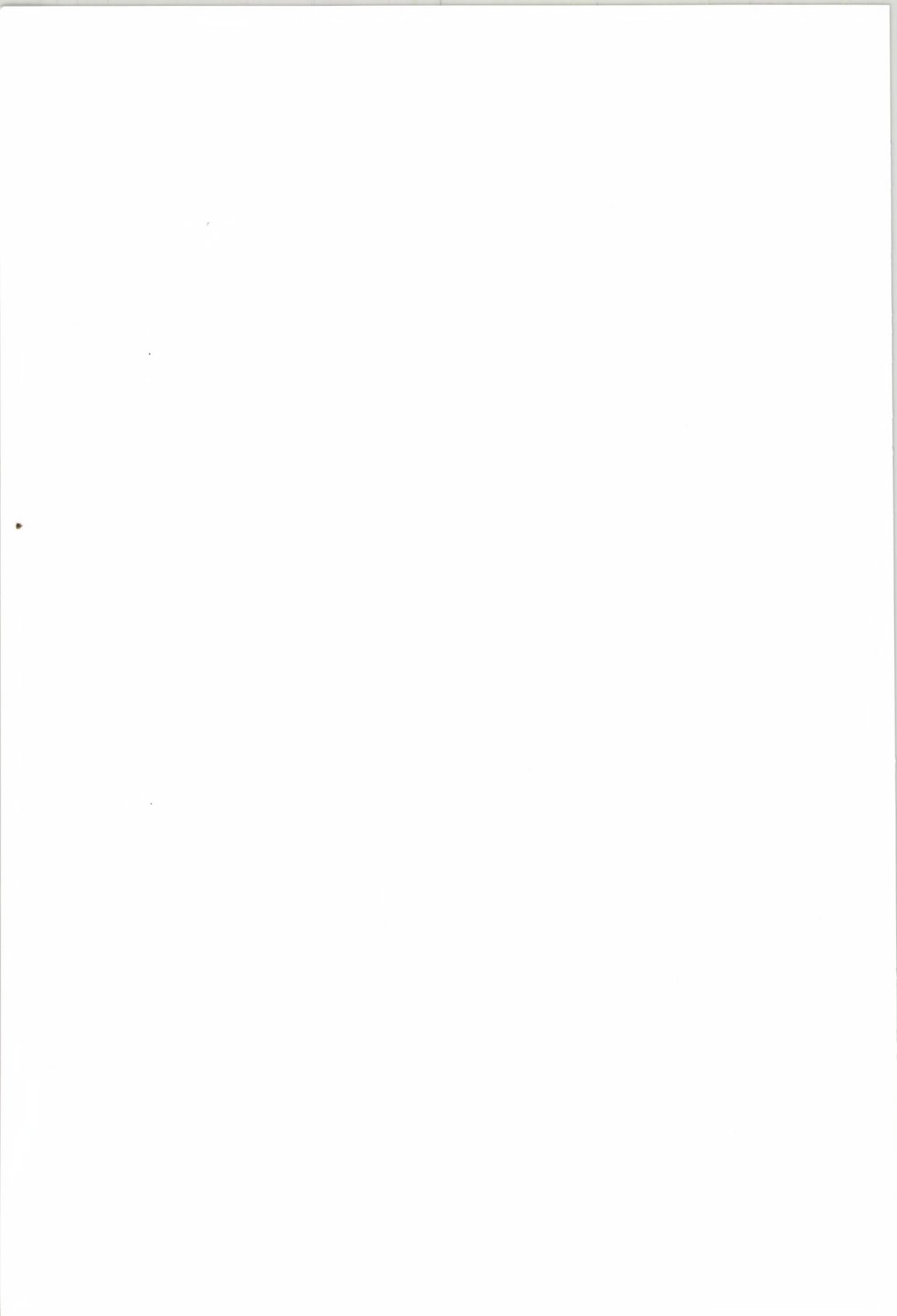
Tartalom

Solymosi László: Az esztergomi Kanizsai-kápolna számadása (1496–1500)	7
Pósán László: Kamarások és kamarai körzetek a középkori Poroszországban	23
Pintér Zsolt: A Volga-Kaszpi kereskedelmi útvonal az Arany Horda területén	37
Papp Klára: Az erdélyi fejedelmi udvar	57
Gorun-Kovács Blanka Sidonia: Nagyvárad XVIII. századi pere a káptalannal	79
Tonhaizer Tibor: A Rákóczi - szabadságharc valláspolitikai vonatkozásai	99
Kocsis Lajos: A revendikált havasok a csíkszéki határőrök szolgálatában	115
Petró Leonárd: 138 birka ára	125
Lovas Enikő Amália: Dragota Ignác, Debrecen egy korai tőkés polgára	143
Erős Vilmos: Szabó István előadása a tudományos magatartásról	155
Borosy András: Emlékezés Szabó Istvánra	161
Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején	165
Szabó Szilárd: Bosznia-Hercegovina 1908-as annexiójának közjogi vonatkozásai	179
Forisek Péter: Censorinus és műve a De die natali (A születésnap)	197

Contents

László Solymosi: The Inventory of the Kanizsai Chapel in Esztergom	7
László Pósn: Chamberlains and chamber districts in medieval Prussia	23
Zsolt Pintér: The Volga-Caspian commercial route through the territory of the Golden Horde	37
Klára Papp: The Court of the Transylvanian Princes	57
Blanka Sidonia Gorun-Kovács: The Suit of Nagyvárád with its Chapter in the eighteenth century	79
Tibor Tonhaizer: Religion-political aspects of the War of Independence led by Ferenc II Rákóczi	99
Lajos Kocsis: The regranted alpine regions in the service of the Csíkszék border guards	115
Leonárd Petró: The Price of 133 Sheep (The Law-suit of the debt-assumer György Bernáth versus Eszter Papszász and Johanna Bónis)	125
Amália Enikő Lovas: Ignác Dragota, an Early Capitalist Bourgeois of Debrecen	143
Vilmos Erős: István Szabó's Lecture on Scholarly Behaviour	155
András Borosy: In memory of István Szabó	161
Erzsébet Bodnár: The Eastern Question in the Russian Foreign Policy at the beginning of the 19 th century (1799-1806)	165
Szilárd Szabó: The legal-constitutional respects of the annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908	179
Péter Forisek: Censorinus and his work, De die natali (The Birthday)	197

Solymosi László

Az esztergomi Kanizsai-kápolna számadása (1496–1500)

A középkori jelentős egyházi intézményekhez hasonlóan az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházban és a hozzáépített kápolnáknak számos oltár állt. Mindegyiknek megvolt a maga kápolna- vagy oltárigazgatója, akit az érsek vagy a székeskáptalan nevezett ki. Ők gondoskodtak arról, hogy az alapítók akarata teljesüljön, hogy az adott oltárnál a kívánt szertartást, többnyire misemondást, az előírt időben és módon a meghatározott szándéokra elvégezzék. E célból az alapítók gazdag adománnyal látták el az általuk építtetett kápolnát vagy oltárt. Hasznos hozó vagyont (földbirtokot, malmot, szőlőt, házat) és jövedelmet (tizedet) kötöttek le, hogy a bevételek biztosítsák az intézmény működését, a liturgikus tevékenységet végzők megélhetését. Jámbor adományokkal utóbb bárki gyarapíthatta az alapítványt. A kápolna- vagy oltárigazgatók kezelték az intézmény vagyonát, javadalmasként élvezték annak bevételeit, miután kifizették a működés dologi és személyi kiadásait. Az utóbbi jelentősebb tétel volt, mert a szertartásokat általában nem ők maguk, hanem segítőrsaik (káplánok és mások) végezték.

Az esztergomi székesegyházban a 14. század végén két kápolna- és tíz oltárigazgatóság létezett.¹ A két kápolna új intézmény volt. Az egyiket 1384-ben Demeter esztergomi érsek (1378–1387) az Oltáriszentség (Krisztus Teste) tiszteletére alapította.² A másikat 1396-ban Kanizsai János érsek (1387–1418) építtette a székesegyház északi oldalához az égbe felvett Szűz Mária (Nagyboldogasszony) tiszteletére.³

1. Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Közli *Kollányi Ferencz*. (továbbiakban: Visitatio) Történelmi Tár 2 (1901) 103-106, 239-241. Vö. *Kollányi Ferencz*: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. L-LIII.
2. Az alapítólevél 1384. április 24-én kelt. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 238319 (Esz. kápt. m. lt. 72-2-1). Kiadása: Az esztergomi főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára. Pest, 1871. (továbbiakban: Eszt. Okm.) 87-89. Vö. Visitatio, 105, *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, LI-LII.
3. Alapítólevelét az érsek 1396. április 20-án állította ki. DF 237647 (Esz. kápt. m. lt. 46-1-6), másolata: DF 237648 (Esz. kápt. m. lt. 46-1-7). Kiadása: Eszt. Okm. 92-95.

A kápolnák száma a középkor végéig jelentősen gyarapodott.⁴ A 15. század második felében Kesztyői Mihály olvasókanonok alapította gyóntatás céljára a Szent Jeromos-kápolnát.⁵ A század végén a Szentháromság- és a Pápai András kanonok alapította Szent András-kápolna is létezett.⁶ A sort a 16. század elején Bakócz Tamás esztergomi érsek (1497–1521) alapítása, a székesegyház déli oldalához Isten-szülő Szűz Mária (Gyümölcsoltó Boldogasszony) tiszteletére 1506–1507 között épített kápolna, a ma is látható Bakócz-kápolna zárta le.⁷ A két Mária-kápolna közül az alábbiak a kevésbé ismert Kanizsai-kápolnára kívánják felhívni a figyelmet.

A gazdagon dotált Kanizsai-kápolna egyházi helyzetében a 15. század végén fontos változás történt. Nem kétséges, a székesegyház kanonoki testülete, a káptalan igazságtalannak érezte, hogy a tekintélyes jövedelemmel járó javadalmat egyetlen személy élvezi. Azzal, hogy a káptalan maga választotta meg az egyszerű kanonok közül a kápolna igazgatóját, fokozta a kanonokok közt a jövedelemkülönbséget és vele együtt a feszültséget. A helyzet javítására egy mód kínálkozott, a kápolnaigazgatóság önállóságának megszüntetése. Ez jogilag azt jelentette, hogy a káptalan inkorporálja, (veretes szóval) bekebelezi a kápolnaigazgatóságot, vagyónát pedig egyesíti a káptalan vagyónával. Ebben az esetben ugyanis a káptalan maga rendelkezhetett a kápolna jövedelmével. A káptalan szándékának megfelelően II. Ulászló magyar király kérésére VI. Sándor pápa 1493. június 22-én kimondta az inkorporációt és a vagyoni uniót, amennyiben a kápolna igazgatójának lemondása vagy elhalálása révén a javadalom megüresedne.⁸ Ez a feltétel hamar-

Vö. *Visitatio*, 240-241, 248, 256, *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, LIII, 67, *Széles György*: Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széles György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól. Esztergom, 1998. 97, 175 (249. jegyzet). A kápolnában olykor temettek is. Csehi Péter nagyprépost 1421-ben ide temetkezett. *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, 74.

4. Erről összefoglalóan: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Írta Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest, 1979. (továbbiakban: Rég. Top. V.) 104-106.
5. *Visitatio*, 256-257, *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, LIV, 109. Vö. *Mikó Árpád*: Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon 1487-1497. *Ars Hungarica* 16 (1988) 136-137.
6. *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, 119.
7. *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz-kápolna. [Budapest], 1955. Vö. *uő*: La capella Bakócz di Esztergom. *Acta Historiae Artium* 3 (1956) 1-197, *Tóth Sándor*: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica* 18 (1990) 207-228.
8. DF 237373 (Eszt. kápt. m. lt. 44-9-1). Másolatai: DF 237374 (Eszt. kápt. m. lt. 44-9-2) és DF 278956 (Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, N° 65/4). Vö. *Czaich Á. Gilbert*: Regeszták VI. Sándor pápa korából. *Történelmi Tár* 5 (1904) 167. Az alább közölt számadás a király mellett az érsek közbenjárását is megemlíti.

san teljesült. A kápolna rektora, az olasz származású Giorgio Prioli (Georgius de Priolis) esztergomi kanonok, a kánonjog és a római jog doktora 1494. október 4-én meghalt.⁹ Ezzel elhárult minden akadály a döntés végrehajtása elől. A következő év elején a káptalan újabb pápai bullát¹⁰ szerzett a kápolna ügyében, és a pápai kamarának kifizette a javadalom birtokbavételekor esedékes illetéket, az első év várható jövedelmének a felét.¹¹ Nem volt különösebb jelentősége, hogy a pápára és a magyar királyra hivatkozva 1495 őszén Estei Hippolit esztergomi érsek (1486–1497) megerősítette a jogi változást.¹²

A kápolnaigazgató halála után a káptalan azonnal munkához látott. A fellépést siettette, hogy a rektorok hanyagsága miatt a kápolna nem volt jó állapotban.¹³ Ennek megváltoztatása szorosan kapcsolódott a kápolna liturgikus tevékenységével és személyzetével összefüggő újításokhoz. A káptalan megszabta a kápolna liturgikus rendjét, növelte a személyzet számát, meghatározta jövedelmüket. Gondoskodott a bevételek behajtásáról.¹⁴ Végül megválasztotta a kápolna felügyelőjévé Gosztonyi András székesegyházi kanonokot, az esztergomi várban álló Szent István vértanúról elnevezett egyház társaskáptalanjának prépostját, hogy a kápolna ügyeit intézze és jövedelmét kezelje.

A káptalan úgy döntött, hogy ezentúl minden Mária-ünnepen a székesegyház valamennyi kanonokja megjelenik a kápolnában, egyikük misét mond egy szerpap, egy alszerpap és gyertyát tartó két iskolás közreműködésével, és együtt imád-

9. Halálának időpontjáról egy 1495. évi szerződés (lásd a 17. jegyzetben) és az alább közölt számadás bevezetője tájékoztat. Életére lásd *Kollányi: Esztergomi kanonokok*, 116, *Körmendy Kinga: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején. Az esztergomi Boldogságos Szűz Mária kápolna és a káptalan uniójának annata-pere.* In: *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről.* Szerk. Erdő Péter. (Bibliotheca Instituti postgradualis iuris canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 3) Budapest, 2002. 216, 218. Az oltárigazgató könyvét említi *Körmendy Kinga: A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányaival, működésével kapcsolatos kéziratok források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvvállományában.* In: *Tanulmányok (i. m.),* 183-184.
10. DF 237375 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-3), másolata: DF 237374 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-2). VI. Sándor pápa oklevelének keltezése nem egységes, helyes dátuma: 1495. január 27. Vö. *Czaich: Regeszták*, 171.
11. A pápai udvarban 1495. január 30-án kiállított nyugta az egyesítés címén 482,5 forint összegű annata befizetéséről szól. DF 237376 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-4). Gosztonyi András számadása (lásd a 20. jegyzetben) viszont arról tájékoztat, hogy *pro annata* 500 forintot fizettek ki.
12. DF 237686 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-13). Kiadása: Eszt. Okm. 98-99.
13. Lásd a 17. jegyzetet.
14. DF 237687 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-14), DF 237688 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-15).

koznak a pápáért és a magyar királyért. A káptalan megkértszerezte, négyről nyolcra emelte a kápolnában liturgikus tevékenységet végzők számát. Előírta, hogy közülük hat áldozópap-káplán, kettő pedig énekes legyen. Orgonista alkalmazásáról és orgona beszerzéséről döntött.¹⁵

A 39 tagú kanonoki testület bevonása a liturgiába és az orgona elhelyezése a szentélyben komoly építészeti beavatkozást kívánt.¹⁶ A kápolna sötét volt, szentélye pedig szűknek bizonyult ennyi személy és a hangszer befogadására. Új szentélyre és ablakokra volt szükség. A káptalan felhatalmazásából Gosztonyi András a megfelelő mesterekkel közjegyző előtt megkötötte a szükséges szerződéseket. A kápolna várható jövedelmének terhére 1495 elején Farkas esztergomi kőműves mesterrel megállapodott a szentély felépítéséről, Bálint helybéli üveges mesterrel pedig a kőműves által elkészített ablakok beüvegezéséről.¹⁷ Anyagköltségekkel együtt az előbbi 500, az utóbbi 140 forintért vállalta a munka elvégzését. Az építkezés előrehaladását mutatja, hogy 1496 tavaszán a kápolna felügyelője újabb két szerződést kötött. Az egyikben megbízta a Nápolyból való Gergely (Gregorius de Napoli) mestert, hogy 132 forintért építsen orgonát.¹⁸ A másikban megállapodott Farkas kőművessel, hogy 100 forintért cseréppel fedi be a kápolnát és kőből ereszcatornát készít.¹⁹

A munkálatok a szentélybeli két nagy ablak elkészítésével együtt 1496 nyarára befejeződtek. Gosztonyi András teljesítette feladatát, a megkezdett ügyeket bevégezte, és elszámolt a kiadásokkal.²⁰ A káptalan joggal büszkélkedett a pápának, hogy

-
15. DF 237689 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-16). Vö. DF 237378 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-6), *Czaich: Regeszták*, 178-179.
 16. A székeskáptalan tagjainak létszámára lásd *Solymosi László: Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve. Századok* 136 (2002) 384-385. A kanonokok jelentős része rendszerint nem tartózkodott Esztergomban. Uo. 385.
 17. DF 237689 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-16). A szerződés 1495. január 20-án készült.
 18. DF 237694 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-21). Az 1496. március 7-én kötött szerződés a részletekre nem terjed ki. Fotókópiáját és magyar fordítását közli *Szigeti Kilián: Az orgonaépítés története Magyarországon Budavár elestéig, 1541-ig. In Magyar zene-történeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 1977. 273-274. Vö. Dankó, Josephus: De ortu progressuque Capelle Bakácsianae commentariolum. Strigonii 1875. 9.*
 19. DF 237696 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-23). A szerződés kelte 1496. április 16. Vö. Rég. Top. 5. 105. Az ereszcatorna olyan tartós kőből készült, amilyenből az ágyúgolyókat faragták. Mivel ilyen kő Esztergomban nem volt, Buda környékéről szerezték be.
 20. Gosztonyi András 1496. szeptember 14-én készült számadása: DF 237692 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-19). A két mesterember: Farkas kőműves (*lapicida*) és Bálint üveges (*vitripar sive factor fenestrarum de vitro*) 1496. június 29-én tanúsítja, hogy Gosztonyi András kifizette őket. DF 237695 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-22).

a kápolna számára szentélyt és orgonát építettek.²¹ Ekkor azonban már nem Gosztonyi András, hanem Pesti Gergely, az egyházjogból egyetemi fokozatot (*licentiatus*) szerzett székesegyházi kanonok volt a kápolna felügyelője. A káptalan 1496. február 20-án őt választotta meg a kápolna liturgikus és anyagi ügyeit intéző tisztségre.²² Tisztségének *divisor* elnevezése azt fejezte ki, hogy feladata döntően a jövedelmek kezelése és szétosztása volt. Munkáját 1500. június 15-ig látta el, amikor a kanonoki testület a kápolna és a káptalan javainak kezelését egyetlen személyre bízta.²³

Mielőtt hivatali ideje lejárt volna, Pesti Gergely számadást készített több mint négy éves tevékenységéről. Alább közölt számadása bevezetőjében a fentiekkel összhangban tömören összefoglalta a kápolna inkorporációja óta történt eseményeket, számba vette a káptalan döntéseit, majd évenkénti bontásban részletezte a bevételeket és a kiadásokat. Az összeállítás a hivatalviselés végén, mintegy utólag, de egykorú források, elsősorban nyugták felhasználásával készült.²⁴ A számadás gondos munka, mindössze egy jelentéktelen számolási hiba található benne.

A kápolna jövedelmét a nagyhonti és a rimaszombati tizedkörzet gabona- és bortizede képezte.²⁵ Az utóbbi kerület megegyezett Kishont vármegye területével. A nagyhonti tizedkerület Hont vármegye nagyobbik részét, Bát, Bozók és Egeg települések környékét, illetve Hegyalja (*Submontibus*) tájegységet ölelte fel. Hegyalja Hont vármegye délkeleti részét foglalta magában. Nevét arról kapta, hogy a Bikk hegység vonulatai alatt terült el.²⁶ A tized behajtása tizedszedőkre hárult,

21. *Czaich: Regeszták*, 179. Vö. DF 237378 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-6). Átírása: DF 237381 (Esz. kápt. m. lt. 44-9-8).

22. Erről Pesti Gergely alább közölt számadása tájékoztat. A forrást említi: *Rég Top. V.* 107 (106. jegyzet).

23. Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. *Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis.* (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi Solymosi László. Budapest, 2002. 13, 61.

24. DF 237693 (Esz. kápt. m. lt. 46-3-20).

25. *Registrum capituli*, 13, 34-36. A nagyhonti tizedeket Lukács fia Balázs, a kápolna első rektora szerezte meg. Nem sokkal az alapítás után a kápolna birtokaiért cserébe kapta meg az esztergomi érsekséghez tartozó nagyhonti tizedeket, kivéve az ottani érseki birtokok tizedét, valamint Visk, Szakálás és Lontó települések bortizedét. DF 237305 (Esz. kápt. m. lt. 44-2-17). Vö. Zsigmondkori Oklevéltár. I–II/2. (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. III–VII. (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3-4, 22, 25, 27, 32, 37.) Budapest, 1951–2001. I. 4457, 5543, 5649, 5831. szám, Eszt. Okm. 39-40.

26. A hegyaljai körzet településeiről 1516-ból, a rimaszombati kerület helységeiről pedig 1515-ből és 1516-ból származó jegyzék részletesen tájékoztat. DF 238413 (Esz. kápt. m. lt., Caps. eccl. 1–1–2), DF 238418 (uo. 1–1–8). Egeg, Bozók és Bát környékének településeit külön-külön egy 1511. évi lajstrom sorolja fel. DF 237706 (Esz. kápt. m.

akiket a káptalan választott tagjai sorából. Pesti Gergely működése idején Esztergomi Dénes, Ibfalvi Pál, Pécsi Miklós, Segesdi Antal, illetve Váradi Tamás kanonok látta el ezt a feladatot. A tizedet a helybeli plébánosnak járó tizenhatodrészes kivételével bérbe adták, vagy természetben maguk szedték be és eladták. Pesti Gergely tőlük mindkét esetben pénzt kapott, de csak az aratást, illetve a szüretet követő évben. A fizetés nem egy összegben, hanem részletekben történt.

A bevételt döntően személyi kiadások terhelték. A tizedszedők a tized két százalékát kapták meg munkájukért. A tizedből az éneklőkanonoknak ötödrész járt. A divisor, a hat káplán, a két énekes, az orgonista és a sekrestyés meghatározott évi pénzüsszegben részesült. Az orgonista például évente 8 forintot kapott. Ezért minden ünnepen, vasárnapon és szombaton orgonált a szertartásokon, kivéve a nyarat, amikor csak a nagy ünnepeken kellett játszania. A kápolnában mondott misék alatt a hívek által felajánlott adományokat csaknem teljesen az orgonista, a hat káplán és a két énekes kapta meg.

A dologi kiadások jelentéktelenek voltak. Rendszeresen mécsolajra és viaszgyertyára költöttek. 1499-ben viszont a dologi kiadások nagyobb összeget tettek ki. Az orgona biztonságos elhelyezésére, a sekrestye ajtajára, a kápolna új kapujára, a nagy- és a kis oltár felszerelésére, szőnyegre, két réz gyertyatartóra költöttek. Ezek az egyedi tételek azt mutatják, hogy lényegében ebben az évben fejeződött be a kápolnában 1495-ben megkezdett munka. Gosztonyi András is megkapta a kápolna építésére adott kölcsönösszeget.

Az éves bevételek és kiadások közti különbséget a divisor átadta a káptalannak, a testület pedig a meghatározott kulcs szerint szétosztotta tagjai között. Pesti Gergely működése négy teljes évében a bevételből tisztán átlagosan 792 forint maradt meg a káptalannak. A jelentős összeg magyarázatul szolgál a kápolna inkorporációjára és egyben arra is, miért kísérelte meg jövedelmének egy részét megszerezni Bakócz Tamás érsek, a másik Mária-kápolna építtetője, és miért vált a Kanizsai-kápolna hosszú pereskedés tárgyává.²⁷

It., Acta radicalia 46–4–5). Az utóbbit említi Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94 (1960) 115.

27. Registrum capituli, 22. A perre lásd *Körmendy*: A jogtudó magyar értelmiség, 215–223. Vö. *uő*: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I–III. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991, augusztus 12–16. – elhangzott előadások.) Budapest – Szeged, 1993. I. 170–175. – A forrásközlésnél a következő szempontokat követtem. A számadásban előforduló tulajdonneveket betűhíven közöltem. A következtelenül használt „ti” ~ „ci” esetében a klasszikus forma szerint egységsítemtem. Mindenütt arab számokat írtam, noha a számadásban többnyire római számok szerepelnek. A keresztény naptár szerint megadott dátumok feloldását jegyzetben adtam meg.

1500. június 13-15.

Pesti Gergely, az esztergomi székesegyház Kanizsai-kápolnájának felügyelője beszámol a kápolna inkorporációjával kapcsolatos káptalani intézkedésekről, és számadást készít a tisztségviselése idején (1496–1500) történt pénzforgalomról.

Fogalmazvány. Három papírlabból összehajtott és összefűzött, álló téglalap alakú, 320 x 220 mm nagyságú füzet. Egyes lapok a szélein sérültek. A szöveg az 5. folió rektóján befejeződik.

Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, N° 65/1.

In nomine Sancte et Individue Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Ad futuram rei memoriam per presentes omnibus innotescat evidenter, quo pacto divina disponente providentia posteamque in anno Domini 1494 condam venerabilis et egregius dominus Georgius de Priolis iuris utriusque doctor ultimus rector capelle Beatissime Virginis Marie ad latus ecclesie Strigoniensis fundate ac canonicus in eadem ecclesia in die Sancti Franc[isci] confessoris, que est quarta dies mensis Octobris, diem suum clausisset extremum, ad supplicationem et petitionem serenissimi principis Wlad[islai] regis Hungarie et Bohemie etc. ac reverendissimi in Christo patris et domini d[omini] Hyppoliti Estensis de Aragonia diaconi cardinalis ac archiepiscopi Strigoniensis tunc constituti Romanus pontifex Alexander papa sextus prefatam capellam Beate Virginis Marie mense capitulari, dominis de capitulo Strigoniensi gratiose univit ac incorporavit, ut in bulla papali in archivo capituli deposita plenius continetur, unde domini de capitulo tantam gratiam cum Dei timore ac reverentia acceptantes solliciti circa eandem capellam, ut in ea cultus divinus magis ac magis quam antea augetur, servitores in capella predicta auxerunt, chorum testudineum novum extruxerunt et organum ibidem locaverunt, singulis festivitatibus Beatissime Virginis Marie omnes domini de capitulo in eorum consuetis habitibus suprapellicciati missam votivam de Beata Virgine cum tribus collectis, primam videlicet de Beata Virgine illius diei sub prima conclusione, tandem alias duas collectas, unam videlicet pro sanctissimo domino reverendo pontifice ac eius statu felici, aliam vero collectam pro serenissimo rege Hungarie, quorum gratia et pietate capella prenominata mense capitulari unita est, ibidem per eosdem solenniter decantandam instituerunt, et tunc unus ex dominis missam decantabit solenniter cum ministris, puta diacono, subdiacono cum lucernis hincinde ad cornu altaris per duos pueros tenentibus, ardentibus.

Preterea principales servitores ad capellam omni die constituti sunt octo, cum antea dumtaxat erant quatuor, ex quibus sex sunt presbyteri, duo vero alii cantantes adiuncti ita, quod singulis diebus septem cantare debent, octavus vero missam officiare et istis sex capellanis ad tres menses dantur floreni XXI, duobus vero

cantantibus floreni tres. Item organista omnibus festivitibus preter diem Dominicum in estate, nisi acciderit speciale festum, et similiter quolibet die sabbati tangere debet in organo, et habet per annum pro salario florenos VIII.

Hic tamen advertendum est, quod quotienscumque domini de capitulo in ipsa capella votivam missam decantaverint et offertam secundum eorum consuetudinem fecerint, placuit dominis de capitulo, quod ipsa offertam cedat ministris altaris et organiste, quam inter eos dividet dominus divisor capelle pro tempore constitutus, dividet autem hoc pacto: totam enim offertam dividet in duas partes, quarum medietatem integram dabit organiste, aliam medietatem equaliter dividet inter levitas, scilicet subdiaconum et diaconum, qui illa die epistolam et evangelium cantant.

Verum aliquando accidere solet (quamvis raro), quod aurum aut in copia argentum per principem aliquem supervenientem aut aliquos spectabiles viros in missa dominorum forte offertur, quo casu, ut materia iurgiorum amputetur, placuit dominis de capitulo, ut divisor capelle uberiorem largiatur et ministris et organiste distributionem, quod vero supererit, pro usu capelle aut iuxta informationem dominorum, quo ipsi maluerint, distribuet.

Item quotienscumque domini de capitulo in capella Beate Virginis per se missam decantav[e]rint, tunc unus ex dominis missam officiare debet cum ministris epistolam et evangelium decantantibus, quorum equidem ordinatio ad divisorem cap[elle] spectat, qui quo ad ministros hunc ordinem servabit, evangelium namque debet dicere is capellanus, qui eo tempore ebdomadarius est in capella, epistolam vero cantabit unus ex cantantibus, si est in sacris, alioqui[n] reliquis providebit divisor.

Ut autem superius ordinata magis rite et maiori diligentia perficiantur, domini de capitulo unum ex eis superattendentem negotiis capelle tam in divinis, quam etiam in eius redditibus ordinarunt, quem divisorem appellarunt.

Unde ego magister Gregorius de Pesth licentiatus in decretis canonicusque Strigoniensis per dominos de capitulo Strigoniensi capitulariter congregatos de anno Domini 1496 vigesima die Februarii designatus et electus sum in divisorem et dispensatorem reddituum capelle Sacratissime Virginis Marie ad latus metropolitane ecclesie Strigoniensis fundate, cuius redditus per decimatores et officiales capituli per sequentes annos venerunt ad manus meas ordine, quo sequitur, et primo inchoando de anno Domini suprascripto, videlicet 1496, cuius fructus et proventus in anno sequenti, videlicet septimo integraliter et plene ad manus meas intrarunt, nam finito messis tempore factaque decimatione fructus decimarum mox vendi solent in partibus ac ad proximum festum Purificationis Marie solutio fieri solent, sepe autem contingit, quod in tertium aut quartum annum tam venditio acervorum, quam solutio eorundem differtur, vinorum quoque decimalium capelle in sequenti anno fit venditio et ita precise in uno anno verus valor apparere dici non posset, sed ex sequentibus annis, ubi venditio et solutio apparet, constabit,

quamvis enim decime frugum bladorum et vinorum recolligantur de mense Augusti, Septembris et Octobris et vendantur in partibus, cum possunt vendi, tamen solutio pretii earundem decimarum fit effectualiter anno sequenti de mense Februarii, Martii et Aprilis et ultra.

De anno itaque Domini 1496 redditus capelle

Item magister Paulus de Ibafalwa canonicus Strigoniensis, decimator electus per capitulum de pretio frugum in districtu Hegyalya et Rymazombath obvenientium presentavit mihi divisori florenos 500 absque florenis 4.

Item magister Anthonius de Segesd similiter decimator electus per capitulum de pretio frugum obvenientium in pertinentiis Egeeg, Baat et Bozook presentavit florenos 500 absque florenis 20.

Item magister Dionisius similiter decimator electus per capitulum presentavit de pertinentiis Egeeg, Baat et Bozook florenos 20.

Item magister Anthonius de Segesd de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 65.

Item magister Dionisius de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 30 absque denariis 5.

Item magister Dionisius rursus de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 14.

Item magister Anthonius de Segesd de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 56.

Item magister Dionisius de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 9.

Item idem magister Dionisius de pretio vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 12.

Item idem magister Dionisius de pretio vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 10.

Tota et integra summa omnium et singulorum proventuum capelle anni 1496 simul cum quarta cantoris floreni 1191 denarii 95.

Ex hac summa multa debent deduci:

Item secunda portio decimatorum floreni 23 denarii 84.

Item cantoris quinta floreni 233 denarii 62.

Item ministri capelle, puta octo capellani, custos capelle et organista habent per anni circulum floreni 114.

Item salarium divisoris floreni 22.

Item oleum pro lampade ardenda floreni 4.

*Item candelas et lucernas ad capellam floreni 6.
Deductis itaque omnibus, que debent deduci, ut supra, remanent pure capitulo
floreni 788 denarii 48,5.¹*

De anno Domini 1497 redditus capelle

*Item magister Thomas de Varadino canonicus Strigoniensis, decimator electus
per capitulum de pretio vinorum in pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit
florenos 11.*

*Item idem magister Thomas de Waradino decimator de pertinentiis Egeeg, Baath
et Bozook presentavit florenos 2 denarios 80.*

*Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 2,5.*

*Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 28.*

*Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 3 denarios 60.*

*Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 2,5.*

*Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeegh, Baath et Bozook
presentavit florenos 8 absque denariis 25.*

*Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis decimator de pretio vinorum Hegyalya
presentavit florenos 100.*

*Item magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 25.*

*Item magister Anthonius de Segesd decimator de pertinentiis Egeeg, Baath et
Bozook presentavit florenos 16.*

*Item magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook
presentavit florenos 25.*

*Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis decimator de pertinentiis Hegyalya
pretium vinorum presentavit florenos 75.*

*Item magister Anthonius de Segesd pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath
et Bozook presentavit florenos 30.*

*Item idem magister Anthonius de Segesd pretium vinorum de pertinentiis Egeeg,
Baath et Bozook presentavit florenos 65,5 denarios 7.*

*Item magister Anthonius de Segesd pretium vinorum de pertinentiis Egeegh, Baath
et Bozook presentavit florenos 4.*

1. Helyesen 49 dénár.

Item idem magister Anthonius de Segesd pretium octo vasorum mediorum vini de pertinentiis Egeeg, Baath etc. presentavit florenos 10.

Item magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 8 denarios 26.

Item idem magister Thomas de Varadino de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 3.

Item magister Anthonius de Segesd de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 21.

Item idem magister Anthonius de Segesd de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 2.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium vinorum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 261.

Item idem magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium vinorum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 10.

Item magister Anthonius de Segesd pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 9.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium vinorum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 20.

Item magister Thomas de Varadino pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 18,5.

Tota et integra summa omnium et singulorum proventuum capelle anni 1497 facit florenos 761 denarios 48.

Hic nota, quod hec totalis summa est mihi divisorii presentata sine quartis, quoniam decimatores in partibus per se extradederunt pro parte maiori preterquam, quod ego dedi pro quinta cantoris florenos 95 absque denariis 5.

Deduci debent ex prescripta summa, ut infra ex ordine sequitur:

Item secunda portio decimatorum floreni 15 denarii 22,5.

Item cantoris quinta floreni 95 absque denariis 5.

Alias quintas cantoris decimatores per se extradederunt.

Item ministrorum et capellanorum salaria floreni 114.

Item oleum pro lampade ardenda floreni 4.

Item salarium divisoris floreni 22.

Item candele et lucerne ad capellam floreni 6.

Deductis itaque omnibus suprascriptis remanent capitulo floreni 505 denarii 30,5.

De anno Domini 1498 redditus capelle

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis canonicus Strigoniensis, per capitulum

Strigoniense decimator electus pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit mihi divisori florenos 51 denarios 36,5.

Item magister Anthonius de Segesd canonicus Strigoniensis, per capitulum Strigoniense decimator electus de pretio frugum obvenientium in pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 6.

Item idem magister Anthonius pretium duorum mediorum vasorum vini de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 12.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis sextadecima die mensis Ianuarii pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 12.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis in Die Cinerum² pretium frugum de pertinentiis Egeeg, Baath presentavit florenos 285,5 denarios 6,5.

Item eodem die magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 65,5.

Item eodem die idem magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium frugum de pertinentiis Bozook presentavit florenos 130 denarios 77,5.

Item feria quarta³ ante Conversionis Sancti Pauli magister Paulus de Ibafalwa pretium frugum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 175.

Item magister Paulus de Ibafalwa decimator feria sexta⁴ ante Dominicam Reminiscere pretium frugum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 408,5 denarios 41,5.

Item magister Anthonius de Segesd pretium frugum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 28 denarios 43.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium frugum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 80.

Item magister Anthonius de Segesd in vigilia⁵ Sanctorum Petri et Pauli apostolorum pretium vinorum de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 93.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis in vigilia⁶ Omnium Sanctorum pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath etc. presentavit florenos 19.

Item in vigilia⁷ Visitationis Marie magister Paulus de Ibafalwa pretium vinorum de pertinentiis Hegyalya etc. presentavit florenos 38.

Item magister Nicolaus Quinqueecclesiensis pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 13 denarios 57,5.

2. Február 28.

3. Január 18.

4. Március 9.

5. Június 28.

6. Október 31.

7. Július 1.

Item idem magister Nicolaus Quinqueecclesiensis in octava⁸ Sancti Ioannis Evangeliste pretium vinorum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 22.

Tota et integra summa omnium et singulorum proventuum capelle anni 1498 simul cum quarta cantoris facit florenos 1441 denarios 12,5.

Ex hac summa multa debent deduci, ut infra:

Item secunda portio decimatorum floreni 28 denarii 82.

Item cantoris quinta floreni 282 denarii 46.

Item ministrorum et capellanorum salaria floreni 114.

Item divisoris salarium floreni 22.

Item oleum pro lampade ardenda floreni 4.

Item candeles et lucerne per anni circulum ad capellam floreni 6.

Deductis itaque omnibus, que debent deduci, ut supra, remanent capitulo floreni 983 denarii 84,5.

De anno Domini 1499 redditus capelle

Item magister Anthonius de Segesd canonicus Strigoniensis decimator in die⁹ Sancti Valentini martyris de pretio frugum provenientium in pertinentiis Egeeg, Baat et Bozook presentavit florenos 340 denarios 37.

Item magister Paulus de Ibafalwa pretium frugum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombat presentavit florenos 346 denarios 83,5.

Item magister Paulus de Ibafalwa decimator in profesto¹⁰ Sancti Petri Kathedra pretium vinorum de Hegyalya presentavit florenos 24.

Item magister Paulus de Ibafalwa in die¹¹ Sancte Sophie virginis de pretio vinorum presentavit florenos 25.

Item magister Paulus de Ibafalwa de pretio vinorum presentavit florenos 18 denarios 42,5.

Item in die¹² Sancte Barbare pretium frugum de pertinentiis Hegyalya magister Paulus Ibafalwa presentavit florenos 78 denarios 60.

Item magister Paulus de Ibafalwa in octava¹³ Sancti Iohannis Evangeliste de pretio frugum in pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 156 denarios 80.

8. Január 3.

9. Február 14.

10. Február 21.

11. Május 15.

12. December 4.

13. Január 3.

Item vicesima tertia Ianuarii magister Paulus de Ibafalwa pretium frugum de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 110.

Item in Dominica Ramispalmarum¹⁴ magister Anthonius de Segesd pretium frugum de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 84 denarios 90.

Item in profesto¹⁵ Vitalis martyris magister Anthonius Segesd de pretio frugum de pertinentiis Egeeg, Baath etc. presentavit florenos 36 denarios 30.

Item undecima die Decembris magister Paulus de Ibafalua pretium frugum decimalium de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 100.

Item in profesto¹⁶ Sancte Lucie idem magister Paulus de Ibafalwa de pretio vinorum decimalium presentavit florenos 20.

Item in festo¹⁷ Vitalis martyris magister Paulus de Ibafalwa presentavit florenos 12.

Item magister Anthonius de Segesd de pertinentiis Egeeg, Baath et Bozook presentavit florenos 25.

Item magister Paulus de Ibafalwa de pertinentiis Hegyalya et Rymazombat presentavit florenos 12.

Item idem magister Paulus feria quinta¹⁸ ante festum Purificationis Beate Virginis de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 12.

Item in festo¹⁹ Beati Mathie apostoli magister Paulus de Ibafalwa presentavit de pertinentiis Hegyalya florenos 8.

Item idem magister Paulus de Ibafalwa rursus de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 8.

Tota et integra summa omnium et singulorum proventuum capelle anni 1499 simul cum quarta cantoris facit florenos 1418 denarios 23.

Ex hac summa multa debent deduci, ut infra ex ordine sequitur:

Item secunda portio decimatorum floreni 28 denarii 36,5.

Item cantoris quinta: ego dedi quintam cantori florenos 292 denarios 56, reliquam vero partem cantoris decimatores per se dederunt in partibus.

Item ministri capelle per anni circulum habent florenos 114.

Item divisoris salarium floreni 22.

Item oleum pro lampade ardenda floreni 5.

Item candeles et lucerne ad capellam floreni 6.

Item ad fabricam capelle Andree preposito Gozthon, qui de suis propriis exposuerat,

14. Március 24.

15. Április 27.

16. December 12.

17. Április 28.

18. Január 31.

19. Február 24.

solvi florenos 22,5 denarios 25.

Item ad organi reformationem et solidationem cum ferramentis et ad hostium sacristie denarii 70.

Item unam ianuam novam cum ferramentis ad gradum denarii 56,5.

Item unam tabulam ad parvum altare floreni 17.

Item quatuor imagines ad parvum altare floreni 3.

Item pro tela nigra ad velum pro tabula altaris cum suis attinentiis florenus 1 denarii 42.

Item pro pictura unius crucifixi super velo nigro ad parvum altare florenus 1 denarii 75.

Item tapetum magnum ad altare magnum floreni 6.

Item unum par candelabrorum de cupro ad altare magnum emptum est florenis 3 denariis 25.

Deductis itaque omnibus, que debent deduci, ut supra, remanent pure capitulo floreni 893,5 denarii 37.

De anno Domini 1500 redditus capelle semiplenus

Item in festo²⁰ Annuntiationis Marie Virginis de pretio vinorum decimalium de pertinentiis Hegyalya magister Paulus Ibafalwa decimator presentavit florenos 26.

Item idem magister Paulus de pretio eorundem vinorum in festo²¹ Beati Vitalis martyris presentavit florenos 24.

Item idem magister Paulus de Ibafalwa decimator pretium frugum de pertinentiis Rymazombat et Hegyalya presentavit florenos 200.

Item magister Paulus prescriptus decimator pretium frugum de pertinentiis Hegyalya et Rymazombath presentavit florenos 31.

Item idem magister Paulus de pretio frugum presentavit florenos 49.

Item sabbato²² ante Trinitatis de pretio vinorum Hegyalya presentavit florenos 48.

Item idem magister Paulus de pretio frugum de pertinentiis Hegyalya presentavit florenos 4.

Summa floreni 382

Hic ego prescriptus magister Gregorius de Pesth desii esse divisor propter festum²³ Sancti Viti, quoniam tunc solet capitulum Strigoniense eligere novum divisorem ac alios officiales, nec plures pecunie capelle ad manus meas venerunt. Laus Deo.

20. Március 25.

21. Április 28.

22. Június 13.

23. Június 15.

László Solymosi

The Inventory of the Kanizsai Chapel in Esztergom (1496-1500)

There were two chapel- and ten altar directorates in the Esztergom St. Adalbert Cathedral at the end of the fourteenth century. One of the chapels were built by Archbishop János Kanizsai (1387-1418) in honour of Virgin Mary (The Holy Mother) ascended to Heaven in 1396. The legal situation of the richly donated Kanizsai Chapel was to be changed at the end of the fifteenth century when Pope Alexander VI - requested by King Wladislas II - assented that the wealth of the chapter and the chapel be united.

The revenues of the chapel came from the grain and wine tithes of the Nagyhont and Rimaszombat tithes districts. Gergely Pesti - the supervisor of the chapel - made accurate registers of the incomes of the Kanizsai Chapel as well as of the chapter's measures taken to incorporate the chapel. This record of Latin language is being introduced in the present paper.

Pósán László

Kamarások és kamarai körzetek a középkori Poroszországban

A Német Lovagrend államában, a szerzetesi-lovagi szervezet belső felépítéséből és regulájából következően ott, ahol a lovagok száma elérte a konvent létrehozásához szükséges mértéket, azaz – Jézus és az apostolok mintájára – legalább a 12 főt, a rendház és a hozzá tartozó nagyobb terület a komtúr (*commendator; praeceptor*) irányítása alatt állt.¹ Ezekben a komtúrságokban a komtúr a konventtel együtt a Rend egésze és általában annak előjárója, a nagymester (*magister generalis*) képviselőjeként gyakorolta a területi hatalmat.² A komtúrokkal egyenrangúként, ugyancsak nagy kiterjedésű területek igazgatásáért felelt a Vogt (*advocatus*) is, aki tevékenységéről egyedül a nagymesternek tartozott számot adni. A komtúroktól eltérően ugyanis az általa irányított területen nem volt lovagrendi konvent, amely helyben korlátozhatta vagy ellenőrizhette volna. A Német Lovagrendnél különösen a 14. század második felétől vált gyakorlattá, hogy az újonnan megszerzett vagy meghódított területek, mint például a lengyel Dobrin tartomány, Gotland szigete, a németországi Neumark vagy a litvániai Samaiten tartomány élére, egy-egy Vogt-ot állítottak.³ Az *advocatus/Vogt* tisztség azonban egy komtúrságon belül, a komtúroknak alárendelten is előfordulhatott egy-egy kisebb rendház, illetve az ahhoz tartozó kisebb igazgatási körzet élén. Ezek a Vogt-ok nem voltak egyenrangúak a komtúrokkal. A christburgi komtúrságban például egy Vogt-körzet volt (Preußisch-Mark), az elbingiben kettő (Mohrungen, Fischau), Balga komtúrja alá egy *advocatus*

1. Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. hg. M. Perlbach, Halle, 1890., 41.
2. A komtúri tisztségről, illetve a komtúrságokról bővebben ld.: *M. Tümler*: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriß der Geschichte von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1955. 430–432.; *P. G. Thielen*: Die Verwaltung des Ordensstaates Preußen vornehmlich im 15. Jahrhundert. Köln–Graz, 23.; *L. Weber*: Preussen vor 500 Jahren. Danzig, 1878., 283–284.
3. *H. Boockmann*: Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. München, 1981., 190.

(Lyck) tartozott, a danzigi komtúr fennhatósága alatt pedig egy Vogt állt (Michau).⁴ A 13. század utolsó harmadából származó források olyan területek élén említenek Vogt tisztséget, amelyek katonai szempontból még fenyegetett térségeknek számítottak, azaz elsősorban Poroszország keleti, délkeleti részein („*fratre Helwico dicto de Goltbach aduocato Natangia*” vagy „*frater Theodricus aduocatus Sambie*”).⁵ Később is az egyes komtúrságokban lévő, a komtúrnak alárendelt Vogt-körzetek többsége általában határvidékeken, vagy stratégiai szempontból fontos helyeken lettek kialakítva. Az *advocatus* tehát elsősorban katonai természetű feladatokat látott el, de természetesen a fennhatósága alá tartozó terület közigazgatásáért is felelt.⁶ A Pflieger (*provisor*) ugyancsak olyan kisebb rendház élén álló lovagrendi tisztségviselő volt, ahol a lovagtestvérek csekély száma miatt nem működhetett konvent. Tisztsége elsősorban a helyi gazdaságirányításhoz és közigazgatáshoz kapcsolódott, s feladatai között jóval kisebb hangsúllyal voltak jelen a katonai természetű ügyek.⁷ Közvetlenül a nagymester alá rendelt, a Vogt tisztséghez hasonló, a komtúrral egyenrangú Pflieger tisztség a források szerint nem volt a középkori Poroszországban, azaz a *provisor* mindig a komtúr fennhatósága alá tartozott. Az elbingi komtúrságban például öt Pflieger-körzet volt (Preußisch-Holland, Ortelsburg, Ossek, Kutenhof, Willenbug), a königsbergihez kettő tartozott (Grünhoff, Lochstädt), az osterodeihez pedig három (Neidenburg, Willenberg, Deutsch-Eylau).⁸ A Német Lovagrend közvetlen fennhatósága alatt álló területek gyakorlatának megfelelően a porosz püspökségek és káptalani territóriumok világi igazgatását is a Rend soraiból kikerülő püspöki és káptalani Vogtok intézték.⁹ A komtúrnak alárendelt, általában kisebb igazgatási körzettel rendelkező tisztség volt a Fischmeister (halászmester) is. Eredetileg csak egy konventen belüli feladatokat ellátó tisztség volt (a rendház hallal történő ellátásáért felelt), de a 14. század első évtizedeitől területi-igazgatási funkciókat nyert. A danzigi komtúrságban 1316-tól jelent meg ez a tisztség, Marienburgban 1313-ban, Christburgban 1320-ban, Elbingben 1325-ben, Schlochau-ban 1323-ban.¹⁰ A lovagrendi erdőbirtokokat – a komtúrnak alárendelten – a Waldmeister (erdőmester) irányította.¹¹

4. P. G. Thielen: i.m. 26–27.

5. Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens. Bde I–VI., hg. J. Voigt, Königsberg, 1836–1861. (a továbbiakban CDP), itt: CDP I., Nr. 168., Nr. 173.

6. M. Tumler: i.m. 432.

7. P. G. Thielen: i.m. 96.

8. Uo. 26–27.

9. H.–J. Perk: Verfassungs- und Rechtsgeschichte des Fürstbistums Ermland. Königsberg, 1931., 21–22.

10. J. Sarnowsky: Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454) Köln, 1993., 144.

11. Uo. 150.

Annak ellenére, hogy a kisebb Vogt-ok, Pfleregerek, Fischmeisterek és Waldmeisterek helyi tisztségviselők voltak, az általuk irányított körzetek együttesen sem tették ki a komtúrságok összterületét. A lovagrendi állam helyi igazgatási egységeit nem elsősorban ezek a rendházakhoz kapcsolódó területi egységek jelentették, hanem az ún. kamarai körzetek (Kammeramt). Samland tartományban például a königsbergi komtúrság a 14. században a következő kisebb igazgatási területekből állt: a grünhoffi és lochstädti Pfleger-körzetből, valamint nyolc kamarai körzetből (Germau, Pobethen, Rudau, Wargen, Schaaken, Kaymen, Waldau, Kermitten).¹² A tartomány földjének mintegy harmadát kitevő samlandi püspökség, a lovagrendi területekhez hasonlóan, ugyancsak kamarai körzetekre oszlott.¹³ A christburgi komtúrság Morainen, Kerschitten, Preußisch-Mark, Nehmen, Kerpen kamarai körzetekből állt.¹⁴ A königsbergi vagy a christburgi komtúrsághoz hasonlóan a többi komtúrság is, területük s népességük nagyságától függően, más-más számú kamarai körzetre oszlott. Ahogy a lovagrendi állam nyugati (Christburg) és keleti (Königsberg) területeiről vett példák is mutatják, a kamarai körzetek névanyaga túlnyomó többségében porosz eredetű. Ez abból következett, hogy a kamarai körzetek földrajzi keretei és tényleges igazgatási hatásköre nem volt azonos. A telepes jogállású (döntően német) falvak, továbbá a katonai szolgálattal tartozó birtokos szabadok (származástól függetlenül), a városok, valamint a lovagrendi majorok, udvarházak, ha területileg az adott kamarai körzetben is voltak, nem tartoztak annak igazgatási hatáskörébe.¹⁵ A kamarai körzetek lényegében a meghódított porosz népesség településeinek voltak egyfajta regionális igazgatási egységei.¹⁶ Egy-egy ilyen körzet néhány falut foglalt magába, amelyek inkább csak pár gazdaságból álló tanyák voltak.¹⁷ A 15. század első feléből származó *Großen Zinsbuch* szerint például a christburgi komtúrságban Morainen kamarai körzethez öt porosz falu tartozott: a 29 Haken földterületű Morainen falu, a 38 Haken határ-

-
12. R. Wenskus: Kleinverbände und Kleinräume bei den Preußen des Samlandes. in: *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter*. Festgabe zu seinem siebzigsten Geburtstag hg. H. Patze, Sigmaringen, 1986., 248..
 13. Ezek a következők voltak: Laptau, Powunden, Medenau, Rinau, Quednau. Erről bővebben ld.: R. Wenskus: *Kleinverbände* i.m. 248. továbbá R. Plümicke: *Zur ländlichen Verfassung des Samlandes unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Leipzig, 1912., 5.
 14. H. Wunder: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13–16. Jh.) /Marburger Ostforschungen 28./*, Wiesbaden, 1968., 134–135.
 15. R. Plümicke: i.m. 96–96.
 16. H. Wunder: i.m. 85.; W. Küttler: *Charakter und Entwicklungstendenzen des Deutschordensstaates in Preußen*. in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XIX. Jahrgang, Heft 12. (1971), 1515.
 17. R. Wenskus: *Kleinverbände* i.m. 248.

ral rendelkező Menthen, Prökelwitz (26 Haken), Ramten (45 Haken) és Troop (55 Haken).¹⁸ Morainen falut egy 1303. évi határleíráskor említik először a források.¹⁹ Menthenről a 13. században már Peter von Dusburg is megemlékezett krónikájában.²⁰ Prökelwitz az Altstadt város részére 1312-ben kiállított oklevélben szerepel először *Praterwicz* néven.²¹ Ramtent és Troop-ot egyaránt 1280-ban említik az oklevelek.²² A Morainen kamarai körzethez így tehát 193 Haken adó- és járadékfizető porosz paraszti gazdaság tartozott. Preußisch–Mark kamarai körzet tíz porosz falut foglalt magába: Boyden-t (36 Haken), Goyden-t (30 Haken), Kabiten-t (21 Haken), Kaukenynen-t (10 Haken), Motitten-t (24 Haken), Pollewiten-t (40 Haken), Popitten-t (20 Haken), Prothainen-t (15 Haken), Rohden-t (18 Haken), és Vorwerk-et (43 Haken).²³ Egy-egy porosz paraszti birtok átlagosan két Haken nagyságú volt.²⁴ A Haken (latinul *uncus*) eredetileg egy szimmetrikus (vagy túró) faeke volt, s azt a nagyságú földet jelentette, amelyet – talajadottságtól, talajtípustól függően – ezzel az ekével egy nap alatt meg lehetett szántani. A Német Lovagrend poroszországi Landmeistere (*provincialis magister*), Mangold 1280-ban Wargathen, Bechse és Naslao nevű poroszoknak a következőképpen adományozott földet: „*van ackern alzo vil, alz sye selben myt eren hoken gebuwen mogen*”.²⁵ Számos további forrás is azt bizonyítja, hogy a 13. században a Haken még annyi földet tett ki, amennyit ezzel az ekével egy nap alatt meg lehetett szántani.²⁶ A 14. századtól azonban kezdett pontosan meghatározott nagyságú földterület megnevezésévé válni, azaz független lett a talajadottságoztól. 1301-ben például Konrad Sack tartományi mester (Landmeister) megerősítette a porosz Catcze-t azon földek birtokában, amelyeket eddig is művelt. Az oklevél úgy fogalmazott, hogy a szóban forgó Catcze földjeinek együttes mértéke *duos uncus*, azaz 2 Haken kell, hogy legyen, s ha az eddig művelt terület kimérése után az állapítható meg, hogy a porosz Catcze földjeinek nagysága nem érte el az előírt 2 Hakent, akkor a szomszédos erdőből még

18. Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens. hg. P. G. Thielen, Marburg, 1958. (a továbbiakban GZB), 133.
19. Preußisches Urkundenbuch. hgg. R. Philippi – A. Seraphim – M. Hein – E. Maschke – H. Koeppen – K. Conrad, Bde. I.1. – VI.1., Königsberg–Marburg, 1882–1986. (a továbbiakban: PUB); itt: PUB I.2., Nr. 810.
20. Petri de Dusburg: Cronica terre Prussie. in: Scriptores rerum prussicarum. Tom. I–V., hgg. T. Hirsch – M. Toeppen – E. Strehlke, Leipzig, 1861–1874. (a továbbiakban: SRP); Itt: Dusburg, III. c., SRP I. 143.
21. PUB II., Nr. 60.
22. PUB I.2., Nr. 380.
23. GZB 137.
24. H. Wunder: i.m. 97.
25. PUB I.2., Nr. 382.
26. Vö. pl.: PUB I.2., Nr. 386.; Nr. 387.; Nr. 588.

annyival kell kiegészíteni, hogy meglegyen a kívánt birtoknagyság.²⁷ 1307-ben Eberhard ermlandi (warmiai) püspök az “ország szokásos mértéke szerint” adományozott két keresztény hitre tért litvánnak összesen 3 Haken földet.²⁸ Az említett két példán túl számos más forrás is egyértelműen jelzi, hogy a 14. század elején a Haken már meghatározott nagyságú földterületet jelentett Poroszországban.²⁹ Egy Haken átlagosan 10 Morgent, azaz holdat tett ki. (1 Morgen, azaz hold kb. 1/3-1/4 hektárt jelentett.)³⁰ 1334-ben Luther von Braunschweig nagymester úgy adományozott földet, hogy minden Haken 10 Morgennek felelt meg: “*pro quolibet unco decem iugera computanda*”.³¹ 1349-ben a Marienburg közelében fekvő Pruppendorf faluban egy bizonyos Heinrich kamarás 2 Haken paraszti szolgáltatásoktól és terhektől mentes birtokot kapott, összesen 20 Morgen nagyságban (“*duos uncas liberos XX iugera continentes*”).³² Simon Grunau 16. századi krónikás leírása szerint az “ország szokásos mértékét” 1307-ben a tartományúri hatalmat gyakorló Német Lovagrend állapította meg és rögzítette, amikor az Engelsburgban tartott káptalani gyűlésén a poroszországi súlyokról és mértékekről határozott, közöttük a földmértékekről is. A lovagrend káptalana úgy határozott, hogy “*3 Hacken machen 2 Huben*”.³³ Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy 1 Haken valóban 20 Morgen-t jelentett, mert 1 Hufe 30 Morgen nagyságú volt. A *Großen Zinsbuch* 1414. évi bejegyzése ugyanezt erősíti meg: “*1 1/2 hocke machet eyne hube*”.³⁴

Hogy az egyes kamarai körzetek mikor jöttek létre, nem tudjuk, de a közvetett bizonyítékok, adatok amellett szólnak, hogy a 13. század második felében, utolsó harmadában már jó néhány létezett. Königsblumenau 1299. évi oklevelében például már egy, a hivatali körzetet irányító Albert nevű kamarásról esik szó.³⁵ A kamarai körzetek élén a kamarás állt, akinek munkáját egy vagy két alkamarás segítette. A már példaként említett königsbergi komtúrságban például két-két, míg

27. PUB I.2., Nr. 782.

28. Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I–IV., hgg. C. P. Woelky – V. Röhrich, Braunsberg, 1874. (a továbbiakban: CDW), itt: CDW I., Nr. 139.

29. Vö. pl.: PUB II., Nr. 589 (1318); PUB III., Nr. 627 (1343); Urkundenbuch des Bistums Samland. hgg. C. P. Woelky – H. Mendthal, Leipzig, 1891. (a továbbiakban: SAML. UB.) itt: SAML. UB. Nr. 238 és 240. (1325)

30. E. Tarvel: Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13–19. Jahrhundert. Tallin, 1983, 36.

31. PUB II., Nr. 850.

32. PUB IV., Nr. 411.

33. S. Grunau: Preußische Chronik. hg. M. Perlbach, Bd. 1., Leipzig, 1876., 469–471.

34. GZB 18.

35. PUB I.2., Nr. 723.

a christburgi komtúrságban csak egy-egy alkamarás fordult elő.³⁶ A 14. század elején a danzigi komtúrság kamarai körzeteiben is csak egy-egy alkamarást említenek az oklevelek.³⁷ A kamarások illetve alkamarások származásukat tekintve többnyire poroszok voltak, olyanok, akiknek hűsége és lojalitása a Német Lovagrendhez vitathatatlan volt. A komtúrok mellett szolgáló tolmácsokon kívül tulajdonképpen ők voltak az egyedüli közvetítők a lovagrend (vagy püspök, illetve káptalan), mint földesúr és tartományúr, valamint a porosz alattvalók között. Az igazgatásuk alá tartozó falvakban ők feleltek az egyházi és földesúri járadékok, adók begyűjtéséért.³⁸ Ebben az egyes falvak előjárói, a sztaroszták (*starust, starus*) voltak segítségükre, akiknek személye azonban ugyanolyan jogi megítélés alá esett, mint a porosz parasztoké. A 14. század közepe táján írásba foglalt porosz szokásjogi gyűjtemény, a *Jura Pruthenorum* például erről a következőképpen rendelkezett: *“Ein Starost sal nicht anders gericht werden, denn als eyn ander Preusse”*.³⁹ A források elsősorban a Visztula tágabb térségéhez tartozó porosz térségekben – tehát a lengyel területekhez közelebb eső vidékeken – említik a lengyel eredetű sztarosztá szót a falu előjárói tisztségeként.⁴⁰ A keleti területeken, mint például Samland földjén, ez a megnevezés szinte alig fordult elő.⁴¹ Az, hogy a porosz falvak élén álló személyt lengyel szóval nevezték meg, azt jelzi, hogy a *Jura Pruthenorum* létrejöttének időszakára a lovagrendi államban már jelentős közeledés ment végbe a lengyel és a porosz jog, és az ezekhez kapcsolódó fogalmak között. Ez a folyamat majd egy évszázadot ölelt fel, hiszen az 1249. évi christburgi békeszerződésben a Német Lovagrend a keresztény hitre tért poroszoknak lehetővé tette, hogy lengyel jogon éljenek.⁴² Egy 1248-ban kelt oklevél tanúsága szerint – tehát egy évvel azelőtt, hogy a Német Lovagrend megengedte a poroszoknak, hogy lengyel jog szerint is élhessenek – a 13. század közepén a lovagrendi uralom alatt álló porosz falvak élén még nem sztarosztá állt, hanem a falu legöregebbje felelt azért, hogy fizetési kötelezettségének mindenki eleget tegyen.⁴³ A 13. század

36. *R. Wenskus*: Kleinverbände i.m. 250.; *H. Wunder*: i.m. 85.

37. *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525.* bearb. *E. Joachim*, hg. *W. Hubatsch*, Pars II.: *Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden.* Göttingen, 1948. (a továbbiakban: *Regesta II.*), itt: *Regesta II.*, Nr. 422.

38. *H. Wunder*: i.m. 85.

39. *Jura Pruthenorum saeculo XIV conditum nunc primum e libris manuscriptis editum P. Laband*, Königsberg, 1866., 10., Nr. 29.

40. SRP V., 429.; *Regesta II.*, Nr. 3375.; GZB 103., 127., 134.

41. *R. Wenskus*: Kleinverbände i.m. 260.

42. PUB I.1., Nr. 218.

43. PUB I.1., Nr. 206.

második felétől kezdett tért hódítani a Visztula vidéken a sztarosza megnevezés, illetve ezzel együtt a lengyel jog. A lengyel jog a lengyel etnikum csekély száma és a porosz népesség számottevő aránya ellenére annak köszönhető jelentőségét, hogy a 13. század második felében, 1278-ban a Német Lovagrend kiváltságlevelében erősítette meg annak érvényességét és hatályát.⁴⁴ A poroszországi néhány falut (vagy inkább tanyát) magába foglaló kamarai körzetekhez volt hasonló a lovagrendi állam másik országrészében, a Baltikumban (lett, észti területek) is a helyi igazgatás. Itt a több falut, tanyát összefogó igazgatási- és adókörizet a “Pagast” vagy “Wacke” volt, melynek élén az ún. “Wackenälteste” állt. A goldingeni komtúróság inventáriumában például egy 1341. évi bejegyzésnél egyértelműen a következő olvasható: “*pagasta, que proprie Wacke dicitur*”.⁴⁵

A porosz területeken a kamarások nem csak a paraszti járadékok és adók begyűjtéséért feleltek, hanem a lovagrendi árucikkeket, eladásra szánt javakat is ök közvetítették a porosz parasztok felé. 1400-ban például Kerschitten kamarása a kamarai körzet lakói számára 20 lovat vett át a Német Lovagrendtől.⁴⁶ Egy 1427. évi rendelkezés a német telepések falvaiban a soltész, a porosz falvakban pedig az illetékes kamarások feladatává tette az egyházi ünnepek betartatását is.⁴⁷ A kamarai körzetek porosz lakosságának, ha keresztény hitét akarta gyakorolni, vagy eleget kívánt tenni az egyházi és tartományúri elvárásoknak, többnyire a körzet határain belül fekvő német telepes falvak templomait, vagy a lovagrendi udvarházak, majorok kápolnáit kellett felkeresni.⁴⁸ (Mindebből az is következett, hogy a lovagrendi állam papjainak túlnyomó többsége német származású volt.) Az eddig elmondottakon túl a kamarás tisztséghez a katonai szemle, az ún. “mustra” megtartásának kötelezettsége is hozzá tartozott. 1509-ben a nagymester azt írta Samland tartomány kamarásainak, hogy a régi hagyományoknak megfelelően a köniigsbergi Hauskomtur minden kamarai körzetben köteles évente három napot eltölteni: kettőt a bírászkodás, egyet pedig az adott körzet igazgatási határain belül katonai kötelezettséggel tartozó szabadok katonai szemléje céljából.⁴⁹ A kamarások ezzel kapcsolatos feladata az volt, hogy a lovagrendi tisztségviselő érkezésének idejét ismerve értesítse a körzetben élő katonáskodó elemeket, hogy mikor lesz a mustra. Más, katonai tartalmú hatásköre, illetve az érintett szabadok felett egyéb hivatali

44. CDP I., Nr. 163.

45. *M. Hellmann*: Das Lettenland im Mittelalter. Münster–Köln, 226–227.

46. *H. Wunder*: i.m. 85.

47. *H. Patzer*: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. in: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II. (Vorträge und Forschungen Bd. VIII.), Konstanz–Stuttgart, 1964., 180.

48. *H. Wunder*: i.m. 58.

49. *R. Wenskus*: Kleinverbände i.m. 254.

jogköre nem volt. A kamarai körzetek többsége rendelkezett egy-egy sáncokkal, palánkokkal megerősített ún. mentsvárral, ahol háborús szükséghelyzet esetén a körzet lakossága menedéket találhatott. Egy 1360-ból származó oklevélben például az olvasható, hogy a samlandi püspökségben Powunden kamarai körzet kocsmája megkapta azt a jogot, hogy háború idején, amikor a lakosság a mentsvárba húzódik, ott sört mérjen.⁵⁰ Ezeknél a menedékváraknál, sáncoknál kisebb piachely és állandó település, ún. Lischke is kialakulhatott, illetve néhány helyen még a Német Lovagrend hódítását megelőzően ki is alakult.⁵¹ A kamarai körzetekben lévő mentsvárak többsége még a lovagrendi uralom előtti időkből származott. A Német Lovagrend 13. századi hódítását és megtelepedését megörökítő krónikás, Peter von Dusburg arról számol be, hogy a politikai értelemben szervezett törzsterületi egységek központját egy-egy megerősített hely jelentette (*“quelibet istarum gencium habet multa castra et firma, de quibus tediosum esset per singula enarrae”*).⁵² Ezeket az erősségeket Dusburg a krónikájában az adott terület fennhatósága alatt tartó porosz törzsfő vagy előkelő neve alapján azonosította: *“castrum Belichov cuiusdam nobiles de Pomesania”*⁵³, *“castrum Wiclandsort, quod dicitur nunc Locstete a nomine cuiusdem Sambite, dicti Laucstiete, qui ibidem morabatur”*⁵⁴, *“quidam dictus Girdaw ... habuit in terra barthensi castrum dictum a nomine suo Girdaw”*⁵⁵. A kamarai körzetek létrehozásakor a Német Lovagrend többé-kevésbé ezeket a régi porosz igazgatási-szervezeti egységeket vette alapul, amelyeket a *polca* vagy *pulca* óporosz szavakkal jelöltek. Samland földjén például a *“polca Quedenow”* határai adták meg a kereteit az ugyanilyen nevű későbbi káptalani kamarai körzetnek.⁵⁶ A *“polca Medenow”*, *“polca Wargyn”* vagy *“polca Waldow”* szintén közel azonos volt a későbbi kamarai körzettel.⁵⁷ A pogány kori, porosz gentilis struktúrákhoz igazodó politikai-szervezeti egységek, és a lovagren-

50. SAML. UB., Nr. 497.

51. Erről bővebben ld. *M. Toepen*: Über preußische Lischken, Flecken und Städte. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeindeverfassung in Preußen. in: *Altpreußische Monatschrift* 4. (1867) 511–513., 621–622.; *R. Grieser*: Lischke und Stadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Städte im Lande des Deutschen Ordens. in: *Prussia* 29. (1931), 232–243.; *P. Erlen*: i.m., 168.; *H. Samsonowicz*: Kleinstädte im Deutschordensstaat Preußen. in: *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 44.)*, hg. *U. Arnold*, Marburg, 1993., 143.

52. Dusburg III. c. 3., SRP I., 52.

53. Dusburg III. c. 148, SRP I., 122.

54. Dusburg III. c. 112., SRP I., 109.

55. Dusburg III. c. 113., SRP I., 109.

56. SAML. UB., Nr. 200.

57. SAML. UB., Nr. 164., Nr. 218., Nr. 422.

di uralom időszakában kialakított kamarai körzetek között, mivel kisebb eltérésekkel, de mégis azonos területi egységek voltak, fennmaradt a folyamatosság. Ez alapvetően a Német Lovagrend politikájából következett. A viszonylag kis létszámú katonai-szerzetesi közösség – ahogyan az 1249. évi christburgi szerződés is mutatja – a kezdetektől nagy figyelmet fordított a porosz népesség megnyerésére, ezért lojalitásuk biztosítása érdekében igyekezett a lehető legkevesebb változást okozni mindennapi életükben. De a porosz etnikum sajátos, alapvetően tanya-rendszerű településszerkezetéből következően, a paraszti járadékok, adók behajtásának legésszerűbb módja is az volt, ha a régi, megszokott igazgatási kereteket lényegében változatlanul meghagyja. Abból, hogy az ősi pogány, gentilis szervezeti formák számos vonatkozásban továbbéltek, következett az is, hogy a poroszok formális keresztény hitre térését követően még hosszú ideig a pogány hiedelmek és szokások főbb elemei is megmaradtak. 1520-ban például – közel 300 évvel azután, hogy a Német Lovagrend, s vele a kereszténység megjelent a porosz területeken – Samland földjén még áldoztak fekete bikát. Egy 1531-ből származó híradás szerint Pobethen egyházkerületben 6 falu népe gyűlt össze, és egy kocát áldozott valamelyik ősi pogány istennek.⁵⁸

Egy adott körzet igazgatási-adminisztratív feladatain, azaz a közhatalom helyi megjelenítésén túl a kamarások nemegyszer a Német Lovagrendnek, mint magánföldesúrnak az alkalmazottai is voltak. A lovagok a régi múltra visszatekintő, már a Karoling korban is jól ismert ún. villikációs rendszert alkalmazták birtokaik igazgatásában.⁵⁹ Kisebb udvarházaiknak, birtokaiknak, majorjaiknak irányítását többnyire a kamarásokra bízta.⁶⁰ Ezek a majorok, udvarházak nem rendházak közelében voltak, s nem azok napi ellátását szolgálták. Döntően állattartással foglalkoztak, ami jóval kevesebb munkaerőt igényelt, mint a szántóföldi termelés.⁶¹

A kamarai körzet igazgatási feladatainak ellátásáért a kamarások nem kaptak ugyan fizetést, de tisztségükhöz hivatali birtok társult, ami csak a hivatal betöltéséig járt, s ezen időszak alatt adómentességet élvezett.⁶² Az egyes kamarai körzetekben a kamarás feladatkörhöz kapcsolódó hivatali birtokok – részben a hivatali

58. *R. Wenskus*: Kleinverbände i.m. 276.

59. *G. Aubin*: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreußen. Leipzig, 1911., 2.

60. *H. Wunder*: I.M. 147.; *P. Erlen*: Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa – Studien 9), Marburg–Lahn, 1992., 204.

61. *H. Boockmann*: Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. in: Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. hg. *H. Patze*, Sigmaringen, 1983., 565.

62. SRP IV., 460.

körzet nagyságától is függően – eltérő méretűek voltak, azaz az egyes kamarások anyagi helyzete egymástól nagyon eltérő lehetett. Nehmen kamarási tisztségéhez például 1382-ben 10 Haken nagyságú hivatali birtok társult, tehát egy átlagos porosz paraszti gazdaság méretének ötszöröse.⁶³ Más esetekben a kamarási hivatali birtok csak 4 Haken volt, azaz a porosz paraszti birtoknagyságnak a kétszerese volt.⁶⁴ Az osterrodei kamarai körzetben a kamarás 6 Haken szolgálati birtokot kapott,⁶⁵ míg Pomesania tartományban Hanken kamarás 1395-ben csak 3 Haken földet kapott.⁶⁶ A Német Lovagrend a megbízható s lojális porosz szabadok közül nevezte ki a kamarásokat, akik így a hivatali birtokuk mellett kisebb-nagyobb saját, családi birtokkal is rendelkeztek. Azáltal, hogy szerepük volt a lovagrendi állam alsó szintű igazgatásában, megőrizték, sőt megerősítették társadalmi helyzetüket, s nem kellett attól tartaniuk, hogy esetleg lesüllyednek az adófizető, s robotoló porosz parasztek sorába. A kamarás tisztség, mivel helyi hatalmi jogosítványok társultak hozzá, felemelkedési lehetőséget jelentett, s emiatt a porosz szabadok számára vonzónak számított.⁶⁷ A kamarás tisztséggel együtt járó hivatali birtokjuttatás és társadalmi presztízs ugyan önmagában is alkalmas volt ezen réteg hűségének biztosítására, de ettől függetlenül a lojalitás erősítése érdekében ezen felül a Német Lovagrend gyakran még örökíthető, szabad, paraszti szolgáltatásoktól mentes saját tulajdonú földet is adományozott számukra. A christburgi komtúrságból származó *Pfennigschuldbuch* tanúsága szerint például 1378-ban Kerpen kamarása, Pecze 10 Hufe földet kapott örökös tulajdonul, mely mentes volt a paraszti szolgáltatásoktól, terhektől és a tizedfizetés alól.⁶⁸ 1382-ben Nehmen kamarása hivatali birtokához még 17 hold legelőt kapott.⁶⁹ A 14. század közepétől, második felétől egyre gyakoribbá vált, hogy a Német Lovagrend beleegyezésével egyes porosz családok örökletesen birtokolták a kamarás tisztséget,⁷⁰ sőt a 15. században már az is előfordult, hogy egy kamarás tisztség betöltésekor írásban rögzítették annak örökíthetőségét, mint például 1491-ben a Tilsit melletti splitteri kamarai körzet esetében.⁷¹ A 14. század közepe tájáról egyes források már arról

63. A. Semrau: Die Siedlungen im Kammeramt Neimen im Mittelalter. in: Mitteil. d. Copernicus-V. H. 42., Elbing, 1934.;

64. R. Wenskus: Kleinverbände i.m., 249.

65. PUB IV., Nr. 716.

66. R. Wenskus: Kleinverbände i.m. 259.

67. R. Wenskus: Die gens Candien. Zur Rolle des preußischen Adels bei der Eroberung und Verwaltung Preußens. in: Zeitschrift für Ostforschung 10. (1961), 84–103.

68. Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg. hg. H. Wunder, Köln–Berlin, 1969., 168 a., 60 b., 66 b.–67 a.

69. A. Semrau: i.m.

70. R. Wenskus: Die gens Candien. i.m. 162.

71. Regesta II., Nr. 3644.

tudósítanak, hogy a kamarásoknak a porosz erdővidékek tervszerű belső betelepítésében ugyancsak lett szerepük. A brandenburgi komtúrság (Natangen tartomány) huntenau kamarai körzetében például 1347-ben a kamarást bízta meg a Német Lovagrend Packerau falu porosz paraszttal történő betelepítésével. Az erről szóló oklevélben kiemelték, hogy a kamarás által telepített poroszok – telepes mivoltuk ellenére – a porosz jog alapján robotkötelezettséggel is tartoznak, a kamarás azonban, mint telepítő (*locator*) a német soltészekkel megegyező jogállást nyer.⁷² A laptai kamarai körzetben Dietrich samlandi püspök 1383-ban a telepes porosz paraszttól “a tartományi szolgálatot, mely szokásban van” (*des lantdis gewonheit*), azaz a robotot továbbra is megkövetelte.⁷³ Ugyanilyen feltételekkel történt 1384-ben Rinau falu telepítése is.⁷⁴ A Német Lovagrend az alávetett, függő helyzetű porosz paraszti népességet a belső erdős vidékek kolonizációjában vette igénybe, akik viszont ennek révén kedvezőbb jogállásúak lettek.⁷⁵ Míg a 14. században a telepítésekben résztvevő poroszok csak a helyi közigazgatásban szerepet játszó kamarások voltak, a 15. századtól már más, igazgatási feladatokkal nem foglalkozó porosz szabadok is kaphattak telepítési megbízatást. 1408-ban például Samland földjén Kaymen kamarai körzetben a Német Lovagrend egy bizonyos Heinrich Gydawt nevű porosz szabadot alkalmazott ilyen feladatra.⁷⁶ 1436-ban Austin Gydawte (aki feltehetően az előbb említett Heinrich Gydawt fia, vagy valamilyen rokona lehetett) a rudai kamarai körzetben (Michelau tartomány) lett telepítési vállalkozó, azaz lokátor.⁷⁷ E két név alapján arra következtethetünk, hogy a 15. században a porosz szabadok között már telepítési vállalkozással foglalkozó ún. lokátor-dinasztiák is voltak.

Abból következően, hogy a kamarások többnyire a porosz szabadok sorából kerültek ki, jogállásuk alapján személyes katonai kötelezettséggel tartoztak. A középkori Európa más területeinek gyakorlatához hasonlóan, a katonai kötelezettséghez tartozó fegyverzet minősége és mennyisége a birtok nagyságától, illetve a birtokból származó jövedelem mértékétől függött. Az 1233. évi kulmi kiváltságlevél erről úgy rendelkezett, hogy azok, akiknek a birtoka 40 Hufe, vagy annál több, nehézpáncélos lovasként, legkevesebb két lóval kötelesek hadakozni. Akiknek a birtoka ennél kisebb, könnyű fegyverzettel, mellvérttel és lóval (azaz könnyűlovasként) kell hadba vonulniuk.⁷⁸ A nehézpáncélos lovagi fegyverzet kiállítására

72. PUB IV., Nr. 272.

73. SAML. UB., Nr. 529.

74. SAML. UB., Nr. 538.

75. *W. Kuttler*: i.m. 1515.

76. Regesta II., Nr. 1606.

77. Regesta II., Nr. 2420.

78. PUB I.1., Nr. 105.

képes birtokosok döntően német nemesek voltak, mint például Dietrich von Depenow, akinek 1236-ban a Német Lovagrend 300 Hufe földet adományozott,⁷⁹ s aki a következő években további adományokban részesült.⁸⁰ 1285-ben Marienwerder környékén a Rend közel 1000 Hufe nagyságú földet adományozott el.⁸¹ A könnyűlovas szolgálattal tartozó ún. „kisebb szabadok” (*cleynen freyen*) szinte kizárólag a porosz etnikumhoz tartoztak, s ebből következően többnyire földjeiket is porosz jog alapján birtokolták.⁸² Egy 1454-ből származó levél például egyértelműen arról szól, hogy Preußisch-Mark-ban a Hauskomtúr tolmács segítségével érintkezett a kisebb szabadokkal.⁸³ A christburgi komtúrságban a 15. század első harmadában 47 ún. „nagyobb” és 158 „kisebb” szabad élt.⁸⁴ Az oklevelekben a „kisebb szabadok” katonai kötelezettségre vonatkozóan – akiknek sorába a kamarások is tartoztak – többnyire „*cum eorum clypeo et lancea ac brunia*” olvasható.⁸⁵ Birtokuk általában 2–10 Haken között mozgott, de ritkább esetekben ettől valamivel nagyobb is lehetett. 1262 táján például a porosz Grunau 14 Hufe (azaz 21 Haken) nagyságú birtokot kapott a Német Lovagrendtől.⁸⁶ 1280-ban Maudio és testvére 12 Hakent kapott,⁸⁷ s ugyanennyit adományozott Siegfried samlandi püspök is egy Schudie nevű porosznak 1299-ben.⁸⁸ 1309 és 1310 folyamán Maldite és Stambote testvérek szintén 12 Hakent kaptak.⁸⁹ A *Jura Pruthenorum* a porosz szabadok vérdíját – így a kamarásokét is – 30 márkában határozta meg.⁹⁰ A Német Lovagrend államában a közigazgatás megkönnyítése érdekében a porosz szokásjog mellett a lengyel szokásjogot is írásban rögzítették, vélhetően nagyjából akkoriban, amikor a porosz jogot, azaz valamikor a 14. század első felében illetve közepén. Erre azért is szükség volt, mert az 1249. évi christburgi szerződés szerint a poroszok választhatták maguknak a lengyel jogot. Az ún. *Elbinger Handschrift-*

79. CDP I., Nr. 46.

80. CDP I., Nr. 50., nr. 54.

81. CDP II., Nr. 8.

82. *H. Wunder*: i.m. 112.

83. *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. hg. *M. Toeppen*, Bde. I–V., Leipzig, 1878–1886. (a továbbiakban: ASP), itt: ASP IV., 121.

84. GZB I., 31.

85. PUB I.2., Nr. 138.; Nr. 144.; nr. 173.; Nr. 174.; Nr. 215.; Nr. 262.; Nr. 381.; *Neues preussisches Urkundenbuch Bd. I.*, Hgg. *C. P. Woelky – H. Mendthal*, Leipzig, 1891. (a továbbiakban NPUB), itt: NPUB I., Nr. 46.; Nr. 73.; Nr. 211.; CDP I., Nr. 137.

86. PUB I.2., Nr. 164.

87. PUB I.2., Nr. 381.

88. NPUB I., Nr. 189.

89. NPUB I., Nr. 211 és 212.

90. *Jura Pruthenorum* 518., Nr. 61.

ben a kisebb birtokosokra vonatkozó vérdíj összege megegyezik a porosz joggyűjteményben a kisebb szabadokra (*scartabellus*, *wlodyka*) vonatkozó vérdíj összegével.⁹¹ A szokásjogi gyűjtemények mellett az okleveles források is 30 márkáról szólnak a porosz szabadok vérdíját illetően.⁹²

A poroszok feletti bíraskodás jogát a Német Lovagrend magának tartotta fenn,⁹³ de éppen a porosz szokásjog fennmaradása miatt – melyet a döntően német származású lovagok nem ismertek, s nem véletlen, hogy a 14. század közepe táján írásba foglalták – az illetékes komtúrok vagy Vogt-ok (illetve az általuk megbízott lovagrendi tisztségviselők) bíraskodásaik alkalmával először inkább csak tanácsadói, később egyre inkább egyfajta ülnöki minőségben a birtokos porosz szabadokat is meghívtak. 1388-ban tűnik fel először a forrásokban, hogy porosz származásúak is hivatalosan a bíróságok részét alkotják: “*Stene de Lobetow, unus iuratis scabinis districtus Sambien*”.⁹⁴ A 15. század elején, 1404 körül ismét feltűnik egy, az ítélezésben részt vevő Skondio nevű porosz tanácsos.⁹⁵ A források alapján úgy tűnik, hogy a 14. század végétől már intézményesült az alsó fokú bíraskodáshoz kapcsolódó, porosz származásúakból álló ülnöki vagy tanácsosi rendszer. Germau településen 1494-ben egy oklevélben a tanúk között egy “*Melchior ein Landt Schöppe*” szerepelt,⁹⁶ Pobethen földjén pedig 1499-ben két ülnököt említenek a források.⁹⁷ Általában négy-öt porosz falunak volt egy ítélező tanácsosa vagy ülnöke.⁹⁸ A kisebb kamarai körzetek, mint például Morainen (christburgi komtúrság) esetében ez azt jelentette, hogy a helyi igazgatási és ítélezési körzet határai egybeestek, a nagyobb kamarai körzetekben, mint például Preußisch-Mark-ban két, esetleg akár három ülnök is lehetett. Az idők folyamán tevékenységük elismeréseképpen a tanácsosok szabad, paraszti szolgáltatásoktól mentes földet is kaptak a Német Lovagrendtől, de a kamarás tisztséggel ellentétben az ő megbízatásuk, tisztségük nem vált örökletessé.⁹⁹ Arra is volt példa, hogy az ítélezésben való részvé-

91. O. Kossmann: Bauern und Freie im Heinrichauer Gründungsbuch und in der “Elbinger Handschrift”. in: Zeitschrift für Ostforschung 19 Jahrgang, heft 2. (1970), 281.

92. CDW I., Nr. 131., CDW II., Nr. 220., Nr. 382.

93. Jura Pruthenorum, 514., Nr. 6.; PUB I.2., Nr. 483.; H. Hoffmann: Der ländliche Grundbesitz im Ermland von der Eroberung Preussens durch den deutschen Ritterorden bis zum Jahre 1375., Königsberg, 1877., 23.

94. Regesta II., Nr. 1165.

95. R. Wenskus: Kleinverbände i.m., 253.

96. Regesta II., Nr. 3700.

97. Regesta I/2., Nr. 18194.

98. E. Wilke: Die Ursachen der Bauern- und Bürgerunruhen 1525, mit Studien zur ostpreußischen Agrargeschichte der Ordenszeit. Göttingen, 1930., 28.

99. R. Wenskus: Kleinverbände i.m., 253.

telt jelentő ülnöki vagy tanácsosi feladatot maga a kamarás látta el.¹⁰⁰ Az ülnök azonban – függetlenül attól, hogy kamarás volt-e vagy sem – önmagában sohasem bíraskodhatott, kizárólag csak a Német Lovagrend tisztségviselőjének oldalán volt szerepe az igazságszolgáltatásban. Egy Cabilo nevű porosz birtokosnak adott kiváltságlevélben például egyértelműen úgy fogalmaznak, hogy nevezett Cabilo csak a Vogt jelenlétében gyakorolhatott bíraskodási jogot.¹⁰¹

László Pósn

Chamberlains and chamber districts in medieval Prussia

The paper seeks to explore how the administration, execution, jurisdiction and the governance of economic life was organized in the state of the Teutonic Knights. It gives a detailed analysis of the role of local administrative officials—Vogts, Pflegers, Fischmeisters, Waldmeisters—as well as the authority of the comture. The major emphasis is however laid on the officials of chamber districts, who co-ordinated and directed the small villages, registered and collected seigneurial dues and allowances as well as administered justice in disputes. It also investigates how the Prussian and Polish law was being used in the territory of the Teutonic Order.

100. *H. Wunder*: i.m., 86.

101. CDW I., Nr. 86.

Pintér Zsolt

A Volga-Kaszi kereskedelmi útvonal az Arany Horda területén

„A kapcsolatéség egyike
a kultúra rugóinak,
a sok többi között.”¹

Lennart Meri

Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy bemutassam a Volga-Kaszi kereskedelmi útvonalat az Arany Horda területén.²

A dolgozat kiindulópontja az a közhelyszámba menő megállapítás, hogy az Arany Horda nagy kiterjedésű állam. Nyugati határai az Al-Dunánál és a Kárpátok lejtőin húzódtak, délről a Fekete-tenger és a Kaukázus határolta, hozzátartozott Ürgencs az Amu-Darja mellett és Otrar a Szír-Darja mentén, a keleti „határ” a Balhas-tó volt, északon pedig felért egészen az Irtsig, sőt az Obig. Az Arany Horda hatalmas kiterjedésű állam volt, ázsiai mércével mérve is az. A tatár állam a XIII. század ötvenes éveitől a XIV. század végéig arra a kihívásra, hogyan szervezze meg az egymástól nagyon messze elhelyezkedő régiók összeköttetését nagyon intenzív válaszokat adott. A „kihíváson” a földrajzi távolságot értem, a „válaszon” pedig annak leküzdését. A

1. Meri, Lennart: Az északi fény kapujában. Bp., 1982. 30. old.

2. A továbbiakban a Volga helyett az Etil nevet használom. A Volga elnevezés a Bolgár fölötti szakaszon a Kijeji Rusz idején természetes, azonban a Bolgár alatti részen nem. A középső és az alsó szakaszon a Volga elnevezés a XVI. század második felétől érvényes, miután az oroszok elfoglalták Kazánt (1552) és Asztrahánt (1556). Az arabok az Atil vagy Itil terminust használták. A középkori európai forrásokban a Etil megnevezés található, így nevezte többek között *Julianus*, *Rubrucq*, *Benedictus Polonus*. Jegorov az *Arany Horda történelmi földrajza a XIII-XIV. században* című munkájához csatolt térképmelléleteken szintén ezen megnevezés található. A címben meghagytam a Volga elnevezést, mivel az a közismert és az Etil használata a történelmi szakirodalomban nem jellemző.

távolság áthidalása nem egyszeri tett, hanem tudatos állami politika eredménye, amely során újjászervezték, az Etil (Volga) mentén egyenesen létrehoztak egy új városhálózatot, megindították a közlekedést és a kereskedelmet.

A kun törzsszövetségek a XI-XII., a Kazár Kaganátus a VIII-X., az onogurok a VII. században egyaránt Kelet-Európa földrajzi kihívásaival néztek szembe. Feltévéstünk nem jelent kötelezően használatos sablont, amelyre ezen népek történetét rá lehet húzni, de jelent zsinórmértéket, amely nagyon hasonló kérdéseket fogalmazott meg, ezek közül az egyik alapvető kérdés így hangzik: Hogyan szervezte meg az elit a javak cseréjét a hatalma alatt álló területen?

Az „anyagi javak cseréje” a „szellemi értékek cseréjét” is jelentette és véleményem szerint ennek a két kategóriának egymáshoz való viszonya nem aszimmetrikus. Annak ellenére sem az, hogy a kereskedelmi útvonalakat mint az árucseré színtereit vizsgáljuk. A földrajzi kihívásra adott válasz azért lehetett olyan erőteljes, mert az Arany Horda a Mongol Birodalomhoz, a Volgai-út a selyemúthoz kapcsolódott. Itt azonnal megfordíthatjuk a nézőpontot, a selyemút forgalmát az növelte meg, hogy akadálytalanul érkeztek hozzá észak termékei.

Elsőként vizsgáljuk meg az Óvilág kereskedelmi útvonalait. A Kaszpi-tenger elnevezései, a partjait övező tartományok leírása - ugyanígy az Etil esetében - a kereskedelmi útvonalak beágyazottságára mutatnak rá. A tartományok, a városok, az útvonalak az Arany Horda szerkezetét, az állam „vérkeringését” rajzolják meg.

Az Óvilág kereskedelmi útjai

Az Óvilág „vérkeringését” egymáshoz kapcsolódó transzkontinentális karavánutak biztosították. Euráziában az ókor a középkor és a kora újkor folyamán négy fő útvonalat különíthetünk el, ezek a selyemút, a tengeri selyemút, a Levante és a Etil-Kaszpi út.

A selyemút Ázsia középső régióin haladt át, Kínát és a Mediterráneumot kötötte össze. A tengeri selyemút a „szárazföldi” selyemút párja volt, amely a Dél-kínai-tengeren, az Indiai-óceánon keresztül a partvonalat követve a Perzsa-öblön át Irakba és a Vörös-tengeren át Egyiptomba torkollott. A két selyemút és a Levante nagyon széles területen kapcsolódott össze. Ezen övezet magába foglalta a Földközi-tenger keleti-, az Égei-tenger keleti-, valamint a Fekete-tenger déli és északi partvonalát. Az egyes városok szerepe korszakonként növekedett vagy csökkent, de idesorolhatjuk mint Kelet és Nyugat találkozási pontjait Alexandriát, Antiochiát, Konstantinápolyt, Trapezuntot és Kaffát. A Levante a keleti árukat továbbította Észak-Itáliába, elsősorban Velencébe és Genovába, majd rajtuk keresztül a kontinens nyugati országaiba. A Etil-Kaszpi út a Baltikumból indult és Perzsiában csatlakozott a selyemúthoz.

Az Ázsiát átszelő selyemút több volt, mint egyszerű karavánút, amelyen áruk cseréltek gazdát. Maga az adásvétel sem merült ki a puszta árucserében, hanem egyúttal és nem elhanyagolható mértékben kulturális kapcsolatot is jelentett. A buddhizmus, a manicheizmus, a nesztorianus kereszténység, az iszlám a selyemúton terjeszkedett keletre. Az ókor és a középkor folyamán különböző nomád népek vándoroltak nyugatra. A selyemút koncentrálna azokat a politikai eseményeket, etnikai változásokat, kulturális kapcsolatokat, amelyek Ázsia középső övezetében zajlottak. Ezek a történések pedig következményeikkel együtt továbbgyűrűztek a szomszédos régiókba így északra is, a Volga vidékre.

A selyemút „megnyitása” a Kr.e. 100 körüli évekre tehető. Ez az első általunk ismert időpont, amikor Vu-ti (Kr.e.141-87) kínai császár és II. Mithridatész (Kr.e.124-90) parthus király - Hirth szövegében Arhsi - kölcsönösen követségeket küldtek egymás országaiba. A Han követséget Parthia keleti határain fogadták, majd viszonzásképpen az Arsakida követség Kínába látogatott. Feltehetően mindkét delegációt elvezették a két fővárosba Hekatompolsba és Changanba is.³ A selyemút „megnyitása” Kína és Parthia kapcsolatainak állami szintre emelését jelentette, de nem jelölte a kereskedelmi kapcsolatok kezdetét.

A selyemút keletről nyugatra a következő mai országokon haladt át: Kína, Tadzsisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Irán és Törökország. *Rabbam Sauma*, Kubiláj nesztorianus követe 1287-ben utazott Európába. A Nagy Kánság, fővárosából Daiduból (Peking) indult. Tunhuang volt a legnyugatibb kínai állomás. A Takla-Makán sivatagot délről kerülte meg Hotan és Kasgar (Kasi) érintésével. Innen észak-keleti irányba folytatta útját a kirgiziai Talasba, majd Taskentet és Szamarkandot elhagyva Meshednél lépett be Perzsiába.⁴

Marco Polo az 1270-es évek elején indult el Kínába. Miután elhagyta Perzsiát Kasgaron és Hotanon át jutott el Kubiláj fővárosába Daiuba, vagy ahogy nevezte Kambalukba.⁵ *Marco Polo* és *Rabbam Sauma* útvonala a mai Kína területén megegyezett. A Kelet-európai-síkságon átutazó *Plano Carpini* (1245-1247) és *Rubrucq Willelmus* (1253-1255) valamint a Szíriából indult *Longjumeau Andreas* (1249-1251) a Szír-Darja völgyétől hasonló nyomvonalat követtek, amely a Tiensan északi vonulatai mentén vitt az akkori mongol főváros Karakórum felé. *Longjumeau Andreas* XIII. századi és *Vámbéry Ármin* XIX. századi útvonala megegyezett a perzsa-türkmen-üzbég szakaszon.⁶

3. *Arkenberg, J. S. Dr.*: East Asian History Sourcebook: Chinese Accounts of Rome, Byzantium and the Middle East, c. 91 B.C.E. - 1643 C.E. California, 2000. 4. old.

4. *National Geographic Society*: The Mongols. Washington, D. C., 1996 december. *Rabbam Sauma* útvonala a térképmellékleten követhető.

5. *Marco Polo utazásai*. Bp., 1963. 389. old. térképmelléklet.

6. *Vámbéry Ármin*: Dervisruhában Közép-Ázsián át. Bp., 1966. 432-433.o. térképmelléklet.

Kína jelenlegi közigazgatási térképén a Xinjiang tartomány területén jelölt útvonal délről illetve északról megkerülte a Takla-Makánt, majd Kasgar városánál egyesült és onnan ágazott el Tadzsikisztán és Kirgizia felé.⁷ Észak-Írán mai közigazgatási térképén két útvonalat jelöltek, az egyiket az Elburz-hegység és a Kaszpi-tenger között, a másikat pedig az Elburz déli oldalán. Ez utóbbi nyomvonal a következő nagyobb városokon haladt át: Meshed, Nisápur, Rej, Teherán, Kazvin és Tebriz.⁸

Vámbéry, amikor Közép-Ázsiába utazott, négy út közül választhatott, amelyek Teheránból indultak és Bokharában végződtek. Az első út Asztrahánon és Orenburgon át vitt, a második Afganisztánon keresztül, míg a harmadik és a negyedik karavánút a Kara-kumot szelte át.⁹

A mai Teherán mellett található Rej városa, amely XIII. századi elpusztításáig a selyemút fontos állomása. Rejtől nyugatra a legjelentősebb város Tebriz volt, a középkori Perzsia fővárosa. Ott futottak össze a sirázi, az iszfaháni, a közép-ázsiai és az iraki utak.¹⁰ Marco Polo Tebrizt Taurisznak nevezte és megjegyezte azt, hogy utak kötik össze Indiával és Kínával.¹¹ A selyemút Tebrizből vezetett Konstantinápoly és a szíriai tengerpart felé.

A selyemút csupán érintőleges vizsgálata során is észrevehetjük azt, hogy Perzsia, Közép-Ázsia és Kína Xinjiang tartományának úthálózata a középkor sőt az ókor óta napjainkig igen hasonló szerkezetű. Ennek a hasonlóságnak az okát talán az éghajlati viszonyokban kereshetjük. A selyemút, a transzázsiai kereskedelem útvonala Észak-Perzsián, a Kaszpi-tenger déli partvidékén haladt át, amely megállapítás számunkra azért fontos, mert az észak-déli forgalmú Etil-Kaszpi út Perzsiában kapcsolódott a kelet-nyugati forgalmú selyemúthoz.

Kelet-Európa kereskedelmi útvonalai

Kelet-Európát az Arany Horda idején és az azt megelőző korszakokban kereskedelmi útvonalak hálózták be. A Kijevi Rusz idején a Baltikumból kiindult út Novgorodnál kettéágazott, az egyik a Dnyeperen át vitt a Fekete-tengerre, a másik az Etilen át a Kaszpi-tengerre.¹² Még korábban, a népvándorlás évszázadai alatt,

7. *National Geographic Society: The peoples of China.* Washington, D. C., 1980 július térképmelléklet.

8. *Nagy világtalasz.* 1988. 68. old.

9. *Vámbéry Á.:* i. m. 77. old.

10. *Uo.:* 61. old.

11. *Marco Polo:* i.m. 68. old.

12. *Font Márta:* Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest/Pécs, 1998. 13. és 72. old.

sőt „a legrégebb idők óta” Perm - a Középső-Ural nyugati oldalánál található - igen fontos kereskedelmi gócpont volt. Innen két karavánút indult ki, amelyek közül az egyiknek a Don torkolatban volt a végállomása, a másiknak pedig a Minuszinszki-medencében. Ez utóbbi szakaszra *Ligeti Lajos* „északi karavánút” ill. a „prémút” megjelölést alkalmazta.¹³ A prémút tovább vezetett az Amúrig és Észak-Kínába, azaz tulajdonképpen a selyemúthoz kapcsolódott.

Kelet-Európa úthálózatát a Mongol Birodalom létrejötte juttatta minden korábbi nagyságrendet meghaladó szerephez. A kereskedőket arra bátorították, hogy a szárazföldön utazzanak Kínából nyugatra és a Kaszpi-tengert északról vagy délről megkerülve ériék el a Fekete-tenger partjait. „A mongolok tökéletes rendet tartottak birodalmukban, így ez az út biztonságosabb volt, mint a kockázatos tengeri út az Indiai-óceánon.”¹⁴ Az Etil-Kaszpi útvonal vizsgálatának háttérét a selyemút megnövekedett forgalma adta, az a történeti helyzet, hogy a Mongol Birodalom újjászervezte a transzázsiai kereskedelmet. Elemzésünket ennek megfelelően dél-észak irányban folytatjuk a Kaszpi-tenger különböző korokban használt nevei segítségével.

A Kaszpi-tenger elnevezései

A mai elnevezés, a Kaszpi-tenger az ókort idézi. A görögök a Hyrcanie-Thalassa, s rómaiak a Mare-Caspium és a Mare-Hyrcanum megnevezéseket használták.

Az arab földrajzi írók által lejegyzett neveket *Maszudi* foglalta össze: „Ami a perzsák tengerét illeti ... al Bab wa-l-Abwab, Kazár, Gil, Daylam, Gurgan és Tabarisztán tengerének nevéen ismeretes.”¹⁵ *al-Hamadani* használta még a Khoraszáni-tenger megnevezést.¹⁶ Az al Bab wa-l-Abwab Derbent városát, a kazár a kelet-európai népet, Khoraszán pedig Perzsia északi tartományát jelölte. A többi megnevezést a továbbiakban részletesen tárgyaljuk.

Plano Carpini úgy vélte, hogy a Kaszpi-tenger a Nagy-tenger (Fekete-tenger) öble, amelyet Szent-György tengerágnak nevezett.¹⁷ Rubrucq a Kaszpi név mellett használta az Etil-tava elnevezést is.¹⁸ Marco Polo három megnevezést hagyományozott ránk, a

13. *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar őshaza. Bp., 1943. 54.old.

14. *Runciman, Steven*: A kereszties hadjáratok története. Bp., 1999. 904-905.old.

15. *al-Maszudi*: Aranymezők és drágakőbányák. In Mohamedán írók a steppe népeiről II. Bp., 2000. 154. old.

16. *al-Hamadani*: Az országok könyve. In Mohamedán írók a steppe népeiről I. Bp., 1997. 139. old.

17. *Carpini, Plano*: Az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája. In A tatárjárás emlékezete. Bp., 1981. 257. old.

18. *Rubrucq, Willelmus*: Jelentés Rubrucq útjáról. In Julianus Barát és a Napkelet felfedezése. Bp., 1986. 139. old.

Ghel vagy Ghelán és a Bakui-tenger kifejezéseket.¹⁹ *Afanaszij Nyikitin* (1466-1472) a Derbenti-tenger nevet használta.²⁰ A Kaszpi-tenger megnevezést alkalmazta *Adam Olearius* (1635-1639), aki Oroszországon át utazott Perzsiába.²¹ Vámbéry (1862-1864) szintén a Kaszpi nevet adta meg közép-ázsiai utazása során.²²

A Kaszpi-tenger különböző utazók által használt megnevezéseit a teljesség igénye nélkül áttekintve, az elnevezések változatossága mellett hangsúlyoznunk kell a Kaszpi név töretlen fennmaradását.

A Kaszpi-tengert övező tartományok leírása

Hyrkania az a tartomány, amely a Kaszpi-tenger délkeleti sarkát szegélyezte. Északról és nyugatról a Kaszpi-tenger, délről az Elburz, keletről a Kopet-Dag határolta. tulajdonképpen egy keskeny L alakú part menti síkság. Déli részén a Görgen és az Etrek folyó található. A történeti Hyrcania megegyezik a Kaszpintúli-alfölddel, amelynek középső része és északi harmada sósmocsár.²³

Az ókori szerzők Hyrcania, a perzsák Vrkána, az arabok Gurgan néven ismerték, míg napjainkban Irán Astarabadt nevű tartománya. Hyrcania a Szaszanida Perzsia egyik határtartománya volt, amely védelmi feladatokat látott el a nomádokkal szemben. Az arab korszakban Gurgan lett a tartomány fővárosa, amely a hasonló nevű folyó partján épült. Gurgan az Oroszországba vezető karavánút egyik állomása volt. A mongol invázió idején elpusztult és korábbi fejlettségi szintjét már nem érte el.²⁴

Gilán Hyrcaniától nyugatra található az Elburz és a Kaszpi-tenger között. Központi területe a Safid folyó deltája. A tartomány mintegy 225 km hosszú és 25-105 km széles.²⁵ Jelenleg Irán része. Legdélibb pontja Rudbar városa a Safid mentén, ahova Olearius csak a nehezen megközelíthető Hyrcaniai-szoroson át jutott el. Ez a szoros nincs összefüggésben a fentebb említett ugyanazon nevű tartománnyal. Olearius a Safidot Iszperudnak nevezte.²⁶ Jelenlegi fővárosa Rasht, középkori fővárosainak egyike Lahidján. Ebben a városban halt meg Szalánkeméni Kakas István 1603 október 25-én,

19. *Marco Polo*: i.m. 58. old.

20. Волововоз, Н.: Хождение Афанасия Никитина за три моря. Ленинград, 1950. 25 és 125.old.

21. *Adam Olearius vizsontagságos utazása Oroszországon át Perzsiába*. Bp., 1969. 159. old.

22. *Vámbéry, Á.*: i.m. 82. old.

23. *Justyák János Dr.*: Ázsia éghajlata. Bp., 1997. 137.old.

24. *The Encyclopaedia of Islam II*. 1965. 1141. old.

25. Uo.: 1111. old.

26. *Olearius A.*: i.m. 307. old.

aki Báthory Zsigmond majd Rudolf császár diplomatája volt.²⁷ Földrajzi fekvése miatt Gilán menedéket nyújtott az arab, a török és a mongol támadások ellen. A zoroasztrianus és nesztorianus közösségek hosszú ideig megmaradtak.²⁸

Hyrkania és Gilán között közvetlenül a keskeny, mocsaras, nehezen járható tengerparton lehetett közlekedni. Gilán északnyugati határán hasonlóan körülményes volt az átjárás. „Egész napon át a tenger partján lovagoltunk, mégpedig oly közel a vízhez, még benne is tapodva, hogy lovaink néha szügyig gázoltak a tengerben.”²⁹ Külön vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy ezen part menti út a domborzati nehézségek ellenére mennyiben jelentett alternatívát a délebbi, Rej-Tebriz szakasz háború okozta veszedelmeivel szemben?

Hyrkanián és Gilánon kívül a Kaszpi-tenger déli régiójára még három terület-egységet jelölő elnevezést találunk: Daylam, Tabarisztán, és Mazandarán.

Daylam az Elburz azon régiójának a neve, amely délről határolta Gilánt. Ezt az elnevezést a X-XI. században használták.³⁰ *al-Muqaddasi* Daylam alatt azt a területet értette, amely a Bujida Dinasztia szülőföldje volt. „E terület a Kaspi-tótól Irak északi részéig terjed.”³¹ *Mazahéry* szerint a dajlámiak szkíták voltak, akik benépesítették az Elburz hegységet és egyben Rej városát is.³²

Tabarisztán a középkorban határos volt Gilánnal, és Hyrcaniával. A régió a Tabarisztán nevet viselte a Szeldzsuk korig, majd később, így a mongol korszakban is a *Mazandarán* névvel jelölték.³³ Vámbéry *Mazandarán* alatt a Kaszpi-tenger teljes déli partvidékét értette.³⁴ Jelenleg iráni tartomány ezen a néven, azonban egyúttal igen régi terminus, mivel *Firdauszi* a „Királyok könyve” c. művében is szerepel *Mazandarán*, mint kalandok és csaták színtere.³⁵

Gilánt elhagyva a következő földrajzi egység, immár a nyugati parton a *Mugánisztyepp*, amely az Araksz, a Kura, a Kaszpi-tenger és a mai iráni-azerbajdzsáni határ által közrefogott területet jelöli.³⁶ A Mugán nevet *Olearius* már használta.³⁷

27. *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások keleten. Bp., 1983. 156-164. old.

28. *The Encyclopaedia of Islam II*. 1965. 1111. old.

29. *Olearius A.*: i.m. 311. old.

30. *The Encyclopaedia of Islam II*. 1965. 1111. old.

31. *Al-Muqaddasi*: A területek ismeretében legjobb beosztású könyv. In Mohamedán írók a steppe népeiről II. Bp., 131. old.

32. *Mazahéry, Ali*: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Bp., 1989. 126-127. old.

33. *The Encyclopaedia of Islam X*. 2000. 18. old.

34. *Vámbéry Á.*: i.m. 432-433. old. térképmelléklet.

35. *Firdauszi, Abulkászim Manszúr*: Királyok könyve. Bp. 1975. 100-126. old.

36. *Nagy világatlasz*. i.m. 77. old.

37. *Olearius, A.*: i.m. 189. old.

Közvetlenül szomszédos régió a Sírváni-síkság, amely a Kaukázus és a Kis-Kaukázus között a Kura völgyét jelentette. Olearius Sírván alatt azt a területet értette, amely Derbent és Gilán között terült el. *Sírván* a földrajzi terminus mellett a sírvánsahok államát is jelölte, amely a térség egyik muzulmán országa volt a mongol hódítás előtt.³⁸

Sírvánról északra a következő tartomány *Dagesztán*. Területe földrajzi értelemben három egységre tagolódik, a Kaukázus keleti vonulataira, a Kuma folyóig terjedő Nogaj-sztyeppre és a keskeny part menti sávra. A keskeny kifejezést jelen esetben szó szerint kell értenünk, mivel ez a földszalag Derbentnél csak 2 kilométer széles.³⁹ Dagesztán és azon belül Derbent történelmi jelentőségét éppen az adja, hogy itt könnyedén megakadályozható az átjárás. Derbent városa értelmezhető úgy mint egy „zár”, amelyet a történelem folyamán számos esetben beretesztek. Az Arany Horda összes városa közül - 1360-as évek beharcait megelőzően - egyedülként rendelkezett erődfülményekkel.⁴⁰

Az északi part legfontosabb régiója a Etil-delta. Itt volt a kazárok Itilje, az Arany horda idején Hadzsitarhán városa, majd Asztrahán lett a hasonló nevű kánság székhelye. A Kaszpi-tenger északi partvidékén az Etil és a Jajik (Ural) folyó között húzódott a Rinsivatag. A XIII. században a gyér lélekszámú lakosság kizárólag a Jajik mentén lakott.⁴¹

A Kaszpi-tenger és az Aral-tó között található az Usztyurt-fennsík, amely rendkívül száraz régió minimális mennyiségű csapadékkal. Az itt mért legalacsonyabb hőmérséklet -33°C , a legmelegebb $+40^{\circ}\text{C}$. A nyár forró, a tél tartósan hideg, amely hőmérsékleti viszonyokat száraz szelek és nagy napi hőingadozás egészítik ki.⁴²

A keletipart egyik legfőbb jellemzője az, hogy a Jajiktól az Etrekig és az Araltóig számos helyen található sós mocsarak, amelyeket Vámbéry jellemezett igen szemléletesen.⁴³ A sós mocsarakhoz kapcsolódhatnak azok az ókorból eredő, újra és újra felbukkanó nézetek, amelyek szerint a Kaszpi-tenger a történelem folyamán egy-egy korszakban sokkal nagyobb volt, mint amekkora ma és messze kelet-

38. Kaukázusi országok a IX-X. században c. térképmell. *Világtörténet III.* Bp. 1963. 480. old.

39. *The Encyclopaedia of Islam II.* 1965. 85. old.

40. Егоров, В. Л.: Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV. вв. Москва. 1985. 120. old.

41. Uo.: 123. old.

42. *Justyák, J. Dr.:* i.m. 146-147. old.

43. „A Kis-Balkán lábánál ugyanis sok a veszedelmes sós mocsár, mely vastag fehér réteggel borítva a szilárd földtől meg nem különböztethető, mert itt mindent elborít néha újni vastag sólerakodvány...Leugrottunk és ki-ki elképzelteti ijedségemet, midőn a földön állva úgy éreztem magamat, mintha lebegő ladikban volnék...Ha valamivel beljebb megyünk a laza föld megnyílik, s karavánunk egy részét, vagy talán egészét elnyelte volna. Legalább így mondták a turkománok.” *Vámbéry Á.:* i.m. 147. old.

re kiterjedt. *Huntington* a Kaszpi-tengerről írt tanulmányában idézte *Pompilius Mela* véleményét, aki szerint a tengernek három fő része van: északon a Kaszpi-öböl, délen a Hyrcan-öböl, keleten pedig a Szkíta-öböl. A Kaszpi-öböl a tenger északi medencéjével azonosítható, a Hyrcan-öböl a déli résznek felel meg, a Szkíta-öböl pedig a Kara-Bogaz-öböllel egyeztethető.⁴⁴ A Kara-Bogaz-öböl kiterjedéséről, változásáról beszédes az XX. századi adat, amely szerint a század első hat évtizedében 18.346 km²-ről 13.000 km²-re apadt. Rendkívül óvatosan kell kezelni a Kaszpi-tenger fluktuációját a történelem folyamán, ha félévszázad alatt ilyen mértékű csökkenés tanúi vagyunk. A Kaszpi-tenger változásai a keleti parton a legnagyobb méretűek és a legfontosabbak. Délen az Elburz, nyugaton a Kaukázus csekély területre korlátozta a víz lehetséges kiterjedését, északon pedig a Volga folyamatosan építi delta torkolatát.

Az ókor és a középkor századain át ismétlődött az a feltevés, amely szerint a Kaszpi-tenger összefüggött az Északi-tengerrel. Ezt az összefüggést kétféle módon képelték el, az egyik feltételezés szerint a Kaszpi-tengerbe egy nagy folyó torkollott, amely összeköttetésben állt az „óceánnal”, a másik nézet pedig az volt, hogy a Kaszpi-tenger egyike azon négy szimmetrikus öbölnek, amelyek az északi és a déli „óceánból” a szárazföldre hatolnak.⁴⁵ Elképzelhető, hogy a Kaszpi-tenger összekapcsolódása az Északi-tengerrel a selyemút északi szakaszát takarta, amelyet a volgai út vagy a prém út néven is ismertek.

Herodotostól, Strabonon, Aristobuluson és Patrocluson át az ókori források szerint az Amu-Darja (Oxus) és a Szír-Darja (Iaxartes) együtt vagy külön-külön bizonyos korszakokban a Kaszpi-tengerbe torkollott. Ezen vélemény a középkorban is több szerzőnél felbukkant és hagyományként Vámbéryhez is eljutott. *Huntington* ezzel kapcsolatban azt írta, hogy a vízellátás jelen feltételei mellett (1907) mindkét folyó belevezethető a Kaszpi-tengerbe.⁴⁶

Huntington feltételezése szerint az ókor időszámítás előtti évszázadaiban nagyon magas vízzinttel számolhatunk, amely esetleg a mai duplája volt. Ezzel szemben a Kr. u. 300-800 közötti periódusban igen alacsony lehetett a vízzint. 900-1300 között az éghajlat ismét nedvesebb lehetett több csapadékkal, de ebben az időszakban is elképzelhető egy XII. századi vízzint minimum. 1300 után pedig az ingadozások ellenére is a vízzint csökkenő tendenciáját figyelhetjük meg.⁴⁷

44. *Huntington, Ellsworth: Historic Fluctuations of the Caspian Sea. 1907. 582. old.*

45. Uo.: 578. és 581. old.

46. Uo.: 579- 580. old.

47. Uo.: 581-584. old.

Az Etil elnevezései és a part menti tartományok leírása

Az Etilt a görög és a római szerzők Rha⁴⁸ az arab földrajzi írók Atil vagy Itil⁴⁹ az oroszok pedig Volga néven jelölték. Az Etil esetében nem találkozunk azzal a terminológiai sokféleséggel, amelyet a Kaszpi-tenger megnevezései esetében tapasztaltunk. Az Etil körzetét földrajzi okok miatt nem oszthatjuk fel olyan pontosan körülhatárolható tartományokra, mint a Kaszpi-tenger partvidékét. Az Etil szerepének megértéséhez érdemes áttekintnünk az Arany Horda ulusz (tartomány) beosztását.⁵⁰

Az Al-Dunától a Dnyeperig a *Nogaj*-, a Dnyepertől az Etilig a *Desti Kipcsak*-, az Etiltől az Embáig a *Szaraj*-, Embától Ürgencsig a *Horezmi* ulusz terült el. Az Aral-tótól keletre húzódott *Orda* ulusza, míg Nyugat-Szibériában a *Sejban* ulusz.⁵¹ Az uluszok határai egybeestek a folyó völgyekkel, azonban a regionális szerveződések mozgatórugóit máshol kell keresni. Az Arany Horda XV. század közepén történt szétesése azt jelentette, hogy a perifériák önállósodtak. A Káma-vidéken függetlenné vált a Kazáni Kánság, délen a deltában az Asztraháni Kánság és a Fekete-tenger északi partvidékén a Krími Kánság. Hasonló folyamat zajlott a X. században, amikor a Kazár Birodalom meggyengülése miatt a Volgai Bolgária önálló állammá szerveződött. Az Onogur Birodalom VII. század végén történt felbomlása során is több megegyező vonást figyelhetünk meg. Sőt Ligeti Jajos párhuzamot vont a Kr.e. I. évezredben a Kelet-európai-síkság és a Káma-vidék között, a szkíták idején az anyanyinói, míg a szarmata korszakban a pjanobori kultúra létezett párhuzamosan.⁵² Az erdős sztyeppe régiója az Uraltól a Kárpátokig húzódott, amely határövezet volt a síkságot uraló nomádok és az erdővidéken élő oroszok között. A gyeplő etnikum alakító szereppel is rendelkezett.⁵³

Az Etil gazdasági szerepe abban mutatkozott meg, hogy erdei és síksági területeket kötött össze. A belkereskedelmem túl, az Etil a nemzetközi kereskedelemnek is fontos csomópontja volt, itt találkoztak az északi erdővidékek, Nyugat-Európa

48. *Ammianus Marcellinus*: Róma története, Bp., 1993. 291. old.

49. *The Encyclopaedia of Islam I.* 1960. 738. old.

50. Az ulusz jelentése sokrétűbb annál semhogy a „tartomány” fogalommal határozzuk meg. Az ulusz a Mongol Birodalom egész területét jelentette, de uluszon értették a Dzsingisz fiaknak juttatott területeket külön-külön is. Az Arany Horda így Dzsocsi uluszt jelölte. *Vásáry István*: Arany Horda. Bp., 1986. 178-185. old.

51. Еропов, В. Л.: i.m. térképmelléklet.

52. *Ligeti, L.*: i.m. 45-46. old.

53. *Vékony Gábor*: A gyeplő szerepe az etnikai és a politikai átalakulásokban. Bp., 1983. 232-236. old

és a Kelet árucikkei. Itt jöttek létre az Arany Horda első városai, amelyeket maguk a mongolok alapítottak. Jegorov az Etil mellett mintegy 47 várost sorolt fel, amelyek közül a mongolok megjelenésükkor körülbelül fél tucat települést találtak a Káma menti Bolgáriában. A többi települést maguk hozták létre! Nem egyszerűen fejlesztették az Etil településhálózatát, hanem gyökeresen átformálták az arculatát. Az átalakítás két egymással szorosan összefüggő tényezőtől táplálkozott: itt volt az Irtistől az Al-Dunáig terjedő Arany Horda politikai központja, amely védelmet, szabad utat biztosított nyugat és kelet kereskedőinek.

A kereskedelmi útvonalak leírása az Arany Horda területén

A Etil-Kaszipi utat szegélyező tartományok bemutatása után a következőkben pontosítjuk a régióbeosztást a kereskedelmi útvonalak és a város hálózat segítségével. A természeti körülmények alapvetően befolyásolták azt, hogy az utazók, legyenek azok követek vagy kereskedők merre mehettek, milyen útvonalat választhattak. Bármilyen útvonal meghatározásának alapszabálya az, hogy a víztől nem lehet eltávolodni, azaz sivatagos területen folyótól folyóig, kúttól kútig kell haladni. Ezen szempontot még fokozottabban figyelembe kell vennünk akkor, ha hadseregekről vagy vándorló népekről értekezünk.

A konkrét útvonalak meghatározásánál elsősorban *Jegorov: Az Arany Horda történeti földrajza a XIII.-XIV. században* c. könyvének térképeit használom valamint *Pegolotti: A kereskedelem gyakorlata* c. kézikönyvének adatait.

A folyami közlekedés szempontjából Kelet-Európa „ideális” terület, mivel egy hatalmas szárazföldi régió, amely a vízi közlekedés számára észak-déli irányban átjárható. A Dnyeszter, a Dnyeper, a Don, a Donec az Etil természetes kereskedelmi útvonalak. A Don-Etil régiót tengeri út kapcsolta össze a Földközi-tenger országaival Genovától Egyiptomig. Az Azovi-tenger (Meótság) és a Fekete-tenger partvidékén 39 itáliai kolónia létezett.⁵⁴ A Krímet két tengeri úton lehetett megközelíteni az egyik Konstantinápolyon, a másik pedig az Al-Dunán keresztül vitt.⁵⁵

Julianus Konstantinápolyból indult és 33 napos utazás után jutott el Matrika kikötővárosba, amely Zikia tartomány része volt. Matrika a mai Tamany helyén állt, az

54. Еропов, В. П.: i.m. 123. old.

55. *Tardy Lajos* Genova, Magyarország, a Krímben található főként genovai városok és az Arany Horda kapcsolatait vizsgálta Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi János idején. A törökellenes küzdelem balszárnya volt a „fekete-tengeri front”. A politikai együttműködés következménye volt és egyúttal oka is a Levante áruinak eljuttatása Nyugat-Európába. *Tardy Lajos* kutatásainak eredményét így foglalta össze: „Mіндеbből nyilvánvaló volt, hogy a fekete-tengeri városok és hazánk között a kapcsolatok már jóval a Hunyadiak előtt is igen erősek voltak és Huszti Dénessel együtt úgy

azonos nevű félszigeten Kercs városával szemben. Rubrucq a Krím-félszigeten Szudak városánál szállt partra, ahogy *Nicolo* és *Matteo Polo* is ugyanoda, ahogy ők nevezték Szoldaiába érkeztek. A Krím legfontosabb városa Kaffa volt, a mai Feodoszija, amelynek kikötőjében *Ibn Battuta* mintegy 200 hajót számlált össze.⁵⁶

Krím-ből keleti irányban szárazföldön ill. az Azovi-tengeren át Azak (Azov) volt a legfontosabb csomópont, amely a Don torkolatában található. Pegolottinál Azak Tana néven szerepelt, mint a Kínába vezető szárazföldi út első állomása.⁵⁷ Azakból út vezetett nyugatra a Fekete-tenger partvidékén, északra a Donon és a Donecen valamint keletre is. Jegorov ennek a szakasznak három fő állomását sorolta fel Azak, Madzsari⁵⁸ és Hadzsitarhán városait. Jegorovnál Hadzsitarhan, Pegolottinál Dzsintarhan szerepelt amely az Etil-deltában található a mai Asztrahántól északra, jelenleg a vízszint alatt. Pegolotti a Tana-Dzsintarhan távolságot ökrösszekéren 25, lovon 10-12 napos útnak írta le.⁵⁹ Dzsintarhanból egynapos hajóútra volt Szaraj, míg a Szaraj-Szarakankó (Szarajcsik) távolságot vízen 8 nap alatt lehetett megtenni. Pegolotti Dzsintarhan-Szaraj úti becslését fenntartással kell kezelni, mert a két település közötti távolság egyetlen nap alatt nem küzdhető le, főleg akkor nem ha figyelembe vesszük azt, hogy árral szemben kellett hajózni.

Az Etil-delta központi helyet foglalt el a Fekete-tenger, a Kaszpi-tenger, az Aral-tó és a felső Volga-vidék között. Az Arany Horda számos kereskedelmi csomópontja közül ez a legfontosabb. Az Itil-Bolgár közötti távolságot al-Istahri szerint szárazföldön egy hónap, vízen felfelé két hónap, míg vízen lefele 20 nap alatt lehetett megtenni.⁶⁰ A Volgai Bolgária a tatárok előtt, Kazán a tatár állam szétesése idején vált jelentős tényezővé, azonban az Arany Horda virágzásakor az alsó Etil-vidék volt a kormányzati és gazdasági központ. Ezen a régió a mai Volgográdtól a deltáig húzódó szakaszt értjük.

Beldzsamen (a mai Волянянское) az Etil jobb partján található azon a helyen, amely a legközelebb van a Donhoz. Ez a távolság mintegy 60 kilométer. Az Etilt és a Dont volok (Волок) kötötte össze. A volok hajóvontató utat jelentett, amelyet két folyó legközelebbi pontjai között létesítettek, azért, hogy a hajókat a szárazföldön átvontassák.

véljük, hogy Domanovszki Sándor feltevésével ellenében a Duna egyenesen üttöre volt a Krím félszigeti Tatárországba ékelt gyarmatvárosok és Közép-Európa intenzív kereskedelmi forgalmának.” *Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII-XV. században.* Bp., 1980. 31. old.

56. *Ibn Battuta* zarándokútja és vándorlásai. Bp., 1964. 183. old.

57. *Pegolotti, Francesco Balducci: A kereskedelem gyakorlata.* Bp., 1999. 465. old.

58. Madzsari név alatt három település rejlik: Madzsar (Маджар), Kis Madzsar (Городище Малые Маджары) és Felső Madzsar (Городище Верхние Маджары), amelyek a Kuma középső folyása mentén találhatók a Kaukázustól északra. Егоров, В. Л.: i.m. 122. old.

59. *Pegolotti, F. B.:* i.m. 465. old.

A mai Volgográd területén az Etil jobb partján található Mecsetnoje (Мечетное) település a szemközti parton pedig Ahtubinszkoje (Ахтубинское) létesült. Az Etil itt még egy mederben folyik, könnyebb az átkelés mint délebbre, ahol ágakra szakadozik, ezért itt építették fel a két várost.

Volgográd magasságában az Etil elágazott több mederre, amelyek közül a legjelentősebb az Ahtuba-ág.⁶¹ Innen kezdve az Arany Horda városai ennek az ágnak bal partján helyezkedtek el. Az Ahtuba torkolattól délre mintegy 70 *versztnyi*⁶² sávban a part mentén megművelt szántóföldek, falvak, kisvárosok, és az Arany Horda előkelőinek külön álló udvarházai sorakoztak.

A 70 verszten túl az Ahtuba bal partján helyezkedett el Szaraj al-dzsedid (Сарай ал-джедид) az Arany Horda második fővárosa. A szakirodalomban gyakran nevezik Új Szarajnak, abból a megfontolásból, hogy megkülönböztessék az első fővárostól Szarajtól. Jegorov, *Fjodorov-Davidov* ásatási eredményeire alapján leírta, hogy Szaraj al-dzsedid városát az 1330-as évek elején Üzbek (1313-1341) kán alapította.⁶³

Az Ahtuba bal partján található az Arany Horda első fővárosa Szaraj, amelyet Batu alapított a XIII. század 50-es éveinek elején. Szaraj a tatár állam legnagyobb városainak egyike, a település tulajdonképpeni területét a romok alapján megközelítőleg 10 km²-re becsülték. Az elővárosokkal, az előkelők udvarházaival együtt mintegy 36 km² lehetett a teljes kiterjedése. Az frott források alapján lakossága körülbelül 75.000 fő volt. Régészeti feltárása egy jól megtervezett nagyvárost mutatott, amelyben vízvezetékek, csatornahálózat, téglából épített emeletes paloták és középületek voltak.⁶⁴

Vásáry István összefoglalása a volgai városokról így hangzik: „Ha visszatekintünk az Arany Horda-i városokról vázlatosan elének táruoló képre, csodálattal látjuk, hogy Dzsocsi uluszának a kánjai szinte a pusztaságból teremtettek városokat, amelyek rövid virágzás után elsősorban Timur pusztításai miatt újból pusztasággá enyésztek el ... Ennek a területnek az újbóli civilizálása, a földművelés és a városi kultúra térhódítása csak az 1500-as évek második felében indult ismét fejlődésnek..”⁶⁵

Az Etil-delta és Perzsia közötti távolságot tengeren és szárazföldön lehetett megtenni. Tabarisztán-Derbent közötti távolság tengeren 7 napi utat jelentett, míg a Derbent-Itil távolságot 12 nap alatt lehetett megtenni.⁶⁶ A nyugati part számos kikötőt kínált, mivel „Abaskuntól balra egészen al-Hazar-ig a Bab al-b-Abwab s

60. *al-Istahri*: i.m. 32-33. old.

61. *Nagy világtalasz*. i.m. 68. old.

62. 1 verszt = 1067 méter.

63. Егоров, В. Л.: i.m. 109-114. old.

64. Uo.: 115-117. old.

65. *Vásáry, I.*: i.m. 247. old.

66. *al-Istahri*. i.m. 32. old

al-Hazar közé eső rész kivételével megművelt földek összefüggő sorozata.”⁶⁷ Abaskun sziget volt a Kaszpi-tenger délkeleti sarkában valószínűleg a Görgen folyó felé nyúló földnyelv fölött.⁶⁸

A Kaszpi-tengert északról egyetlen karavánút került meg, amely Szarajcsiktól Ürgencsig tartott és teveháton 20 nap alatt lehetett megtenni.⁶⁹ Szarajcsik a Jajik folyó jobb partján található, a torkolattól mintegy 60 kilométerre. A Szarajcsik-Ürgencs útvonal az Usztyurt-platón át vezetett, ezen a szakaszon található mintegy 15 karavánszeráj napjainkig megmaradt.⁷⁰ A Kaszpi-tenger és az Aral-tó között valószínűleg ez volt az egyetlen karavánút. A nyugati parton található nagyszámú településsel szemben a keleti part jóformán üres. „Abaskuntól al-Hazarig a tenger partján jobb kéz felé se falu se város nincsen kivéve az Abaskuntól mintegy 50 farszakra eső Dihistán nevű helységet...”⁷¹

A partok közötti különbség a mai térképeket vizsgálva is nyilvánvaló. Ezt az eltérést két alapvető okkal tudjuk magyarázni: egyrészt a szélsőséges éghajlat, másrészt a Kaszpi-tenger fluktuációja a keleti part térképét igen komoly mértékben befolyásolta. Az Etil-delta településeinek összefutott utak a Kaszpi-tenger nyugati partján vezettek tovább, a kikötők szintén ezen az oldalon találhatóak. A nyugati parton városok és falvak tucatjai helyezkedtek el, míg a keleti part és az Aral-tó között 15 karavánszeráj, azaz 15 kút található.

Az utazók útvonalai

Benedictus Polonus, aki Plano Carpini útitársa volt, szintén összeállított egy jelentést útjukról. Miután átkeltek a Jajikon 20 napig haladtak keleti irányban, amely során „igen sok mocsarat, kiterjedt sós tavat és sós folyót találtak...”⁷² Ezután nyolcnapos szakasz következett, amely során egy homoksvatagon keltek át, majd Jangi-kent városába érkeztek meg. Jangi-kent a Szír-Darja torkolatánál található, amely északkeleti irányból ömlik az Aral-tóba. A *Benedictus Polonus* által leírt homoksi-

67. Uo.: 27. old

68. A szeldzsuk állam Irán és a szomszédos országok területén a XI. század végén c. térképmelléklet. *Világtörténet III.* 496. old.

69. *Pegolotti, F.B.*: i.m. 465. old.

70. *Еропов, В. Л.*: i.m. 125. old.

71. *al-Istahri*. i.m. 27. old. A mezopotámiai farszah hossza kb. 5.5 km volt, a tranoxániai farszah kb. 7.8 kilométernyi távolságot jelölt. Quadamanál 1 farszah vélhetően 9 km. A farszah meghatározása lépésekben: 1 hvárezmi farszah 15 ezer lépés, az arméniai farszah 10 ezer lépés, az iraki farszah pedig 6 ezer lépés volt. *Zimonyi István*: i.m. 98. old. lábjegyzet.

72. *Benedictus Polonus* jelentése. In *A tatárjárás emlékezete*. Bp., 1981. 178. old.

vataq az Arali-Kara-kummal azonosítható.⁷³ Az Aral tavat északról kerültek meg, majd déli irányban folytatták útjukat a Szír-Darja mentén. Plano Carpini és Benedictus Polonus ugyanazon az úton tért haza, mint amelyiken odafele mentek, újra felkeresték azokat a mongol urakat, akiket már előzőleg meglátogattak.

Rubrucq Konstantinápolyból indult, Szudaknál szállt partra, a Perekopi-szoroson keresztül jutott ki a Donhoz, majd az Etilhez. Batu szállására az Etil bal partján talált, majd öt héten át a káni udvarral szekerettek dél felé. Rubrucq a Kaszpi-tengert és az Aral tavat szintén északról kerülte meg, majd a Szír-Darja mentén folytatta útját. Visszaúton jelentkezett Batunál kihallgatásra és a Kaszpi-tenger nyugati partján leereszkedve Perzsián keresztül ért haza.

Nicolo és Matteo Polo a Volga vidékről az Usztyurt-fennsík állomásain keresztül jutottak el Bokharába az 1250-es évek közepén.⁷⁴ Ibn Battuta a Pegolotti által magadott útvonalon utazott keletre. Tana (Azov), Hadzsitarhán, Szarajcsik, Ürgencs városok voltak az állomásai. Afanaszj Nyikitin (1466-1472) az Etilen és a Kaszpi-tengeren hajózott le, Derbent és Baku között a szárazföldön haladt, majd ismét tengerre szállt és Amul városánál (Hyrkania) a Kaszpi-tenger déli partvidékén kötött ki.⁷⁵ Szalánkeméni Kakas István (1602-1603) utazása már egy másik korszakhoz tartozott, ekkor már nem Etilnek nevezték a nagy folyamot, hanem Volgának. Kazánból a Volgán ereszkedtek le Asztrahánba, majd a tengert átszelve Gilán tartomány Lahidján városába érkeztek. Olearius hajón hagyta el Asztrahánt, egy hajótörés partra kényszerítette Derbenttől délre. Vissza útját teljes egészében a nyugati parton tette meg.

Az Arany Horda létrejötte előtt a tatár állam területén különböző helyeken találtunk város csoportokat: a Káma-vidéken, a Krímben, a Kaszpi-tenger nyugati partján Dagesztánban és Sírvánban, az Amu-Darja és a Szír-Darja völgyében. Ezek a város csoportok az Arany Horda határszélein helyezkedtek el, közöttük pedig hatalmas térségek voltak, ahol városiasodásról nem beszélhetünk. Batu és utódai a földrajzi kihívásra nagyon komoly választ adtak.

Az 1250-es évektől Timur Lenk 1395/96-os hadjáratáig megteremtették a rendszeres összeköttetést Kaffa és Ürgencs, Derbent és Bolgár, Otrar és Akkerman között. A belkereskedelmen túl biztosították az itáliai, arab, perzsa, orosz, örmény, görög kereskedők szabad tevékenységét, ezzel bekapcsolták államukat a nemzetközi kereskedelmi forgalomba. Létrehozta egy olyan település rendszert, amelyhez fogható különösen az Etil-vidéken - jelen tudásunk szerint - az Arany Horda létrejötte

73. *Nagy világtalasz*: 68-69. old.

74. *Marco Polo*: i.m. 34. old.

75. Európa, Ázsia és Északkelet-Afrika a XV. század végén. c. térképmelléklet. *Világtörténet*. III. 800. old.

előtt nem volt. Az Etil-Kaszipi kereskedelmi útvonal történetének legforgalmasabb másfélszáz éve a XIII. század közepe és a XIV. század vége közötti időszak. A földrajzi-éghajlati adottságok, a történeti háttérből adódó kapcsolódási pontok az egymástól távol eső régiók között az útvonal használatának igen konzervatív hagyományaira utalnak.

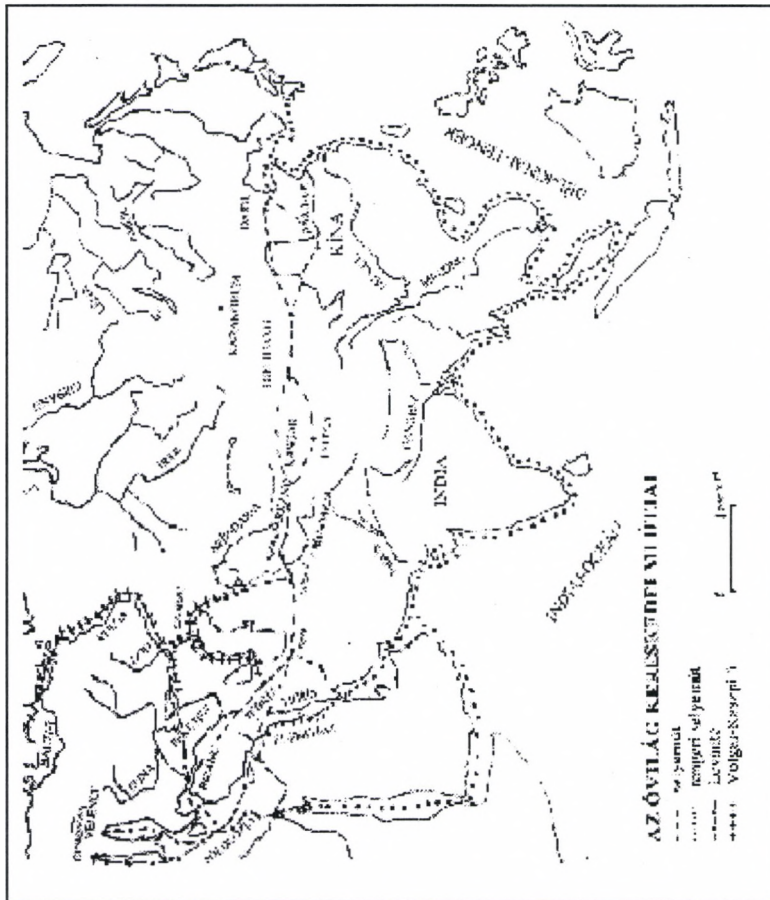
A térképek forrásai

Az Arany horda kereskedelmi útvonalai és a Középkori utazók útvonalai című térképek forrásai: Егоров, В. Л.: Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV. вв. Москва, 1985. ill. az adott utazók útvonalainak leírása. A *Volga-Kaszipi régió* c. térképet a *Nagy Világatlasz*, Bp., 1988. 68. old térképéről állítottam össze. Az *Óvilág kereskedelmi útvonalai* c. térképet a *Történelmi világatlasz*, Bp., 1991. idevonatkozó térképeiből szerkesztettem meg.

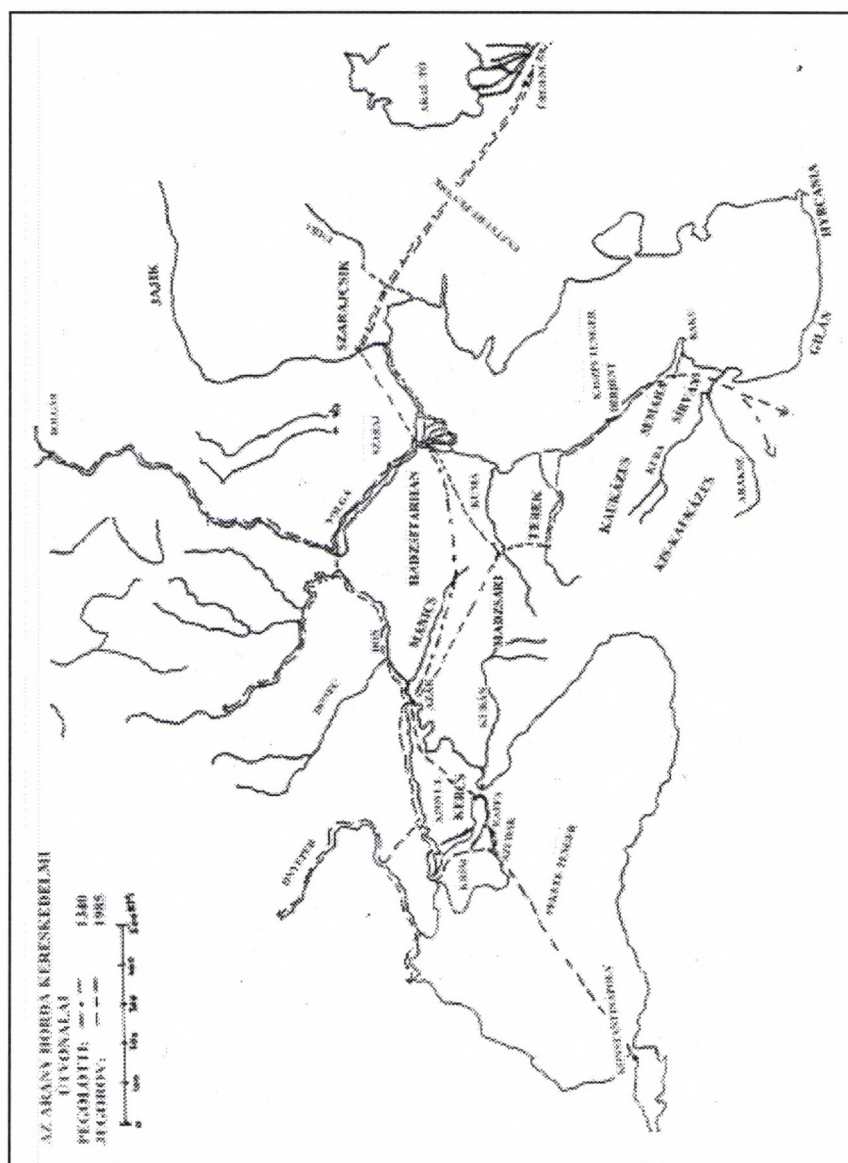
Zsolt Pintér

The Volga-Caspian commercial route through the territory of the Golden Horde

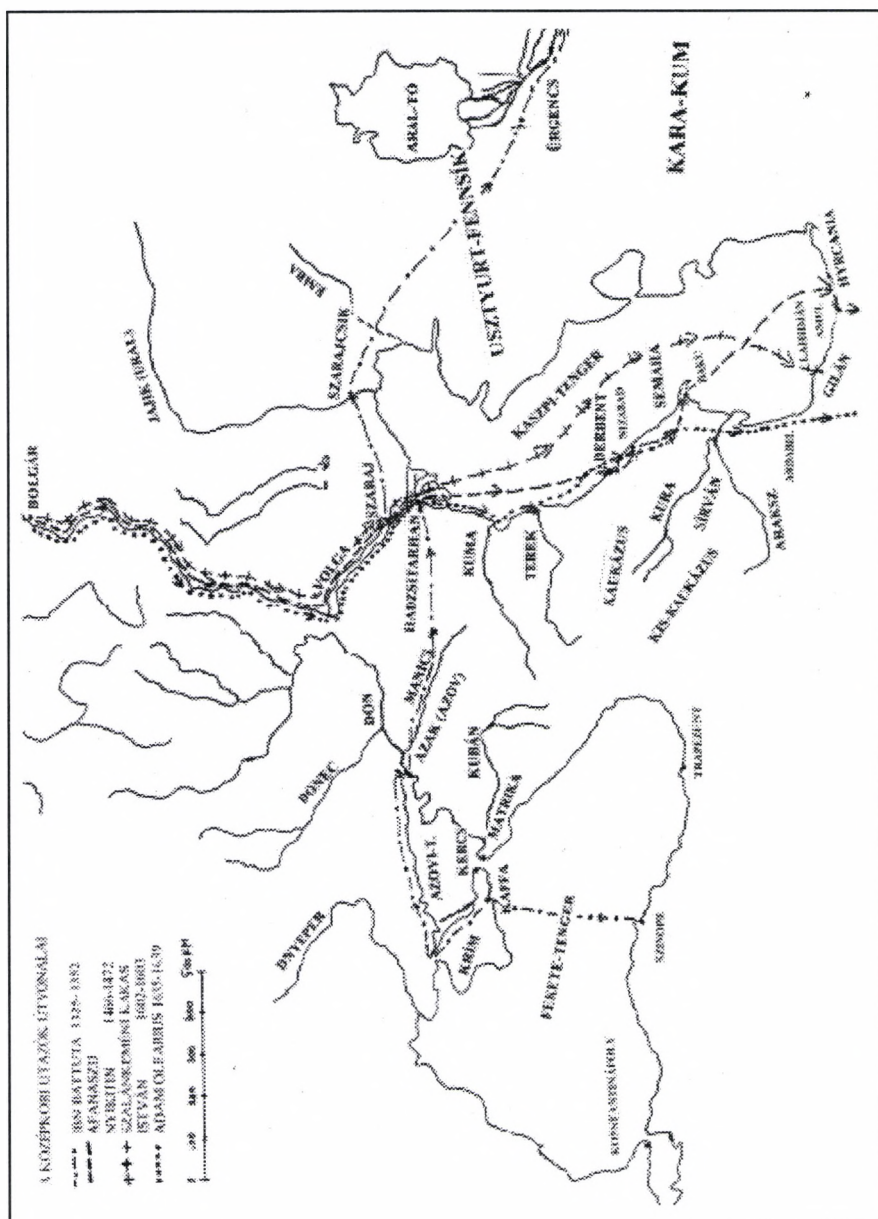
The paper seeks to investigate the historical development of the trade route connecting China and Central Asia with Europe. It gives an overview of the routes used by ancient merchants and provides an introduction the cities along the routes. The Silk Route is largely emphasized. While providing an outline of the ancient provinces surrounding the Caspian Sea, makes an ethimological analysis of the name 'Caspian'. Finally, it follows the routes ranging through the territories of the Golden Horde from city to city. It also examines the journeys of several monks and merchants through the Golden Horde.

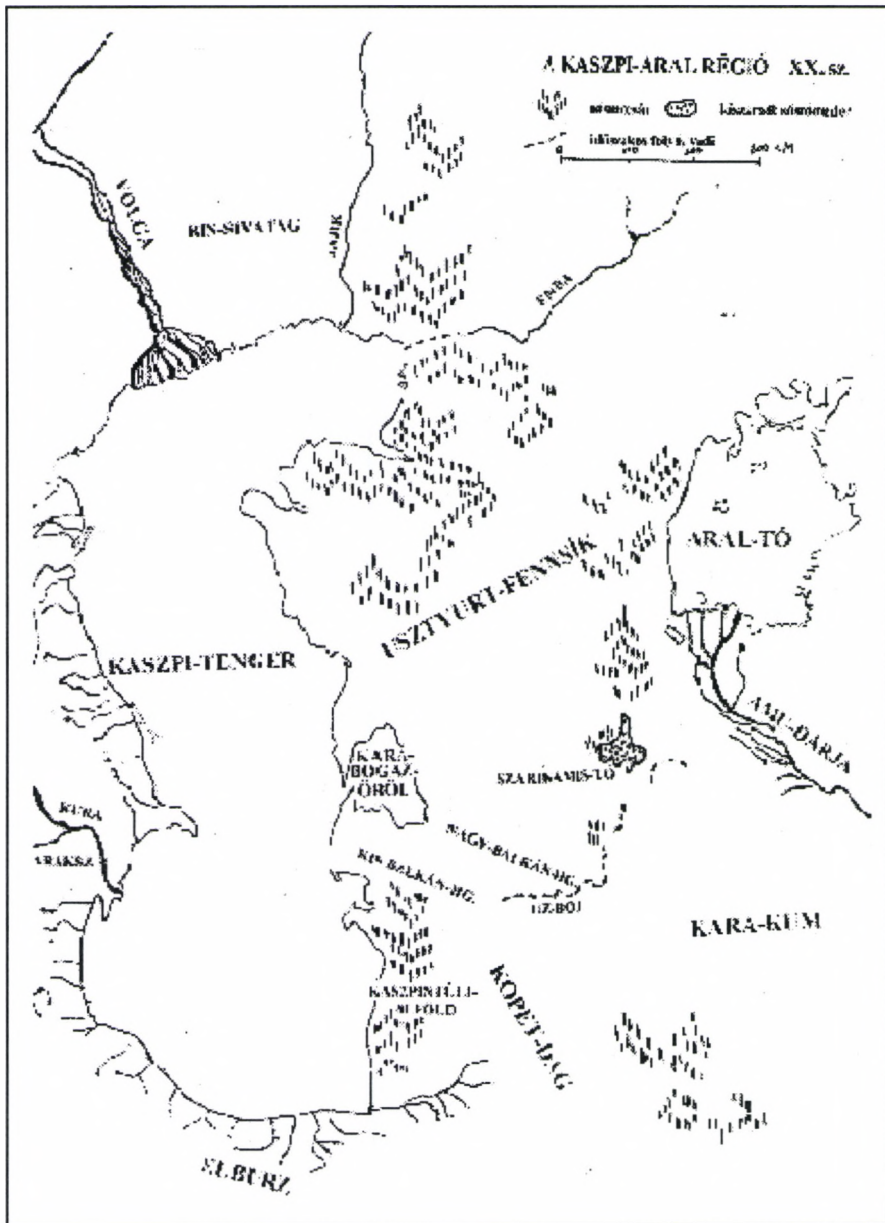
1. ábra - Az Óvilág kereskedelmi útjai.

2. ábra - Az Arany Horda kereskedelmi útvonalai.

3. ábra - A középkori utazók útvonalai.

4. ábra - A Kaszpi-Aral régió - XX.sz.

Papp Klára

Az erdélyi fejedelmi udvar*

A XVI. század második felében kialakult erdélyi államban a fejedelmi udvar szerepe az állam elismerésének, a fejedelmi cím elfogadásának folyamatában fejlődött ki. I. János király halála után Fráter György szerepének megerősödésekor az erdélyi vajdai és a katolikus egyházi javak egy kézbe kerültek. A helytartó kezében összpontosuló anyagi és politikai hatalom mellett a Habsburg Ferdinánd által „kijárt” biborosi cím is hozzájárult a keleti országrész élén álló politikus tekintélyének megerősödéséhez. Buda török kézre kerülése után Szulejmán szultán a gyermek János Zsigmond és az özvegy királyné, Izabella lakhelyeként előbb Lippát, majd a gyulafehérvári püspöki udvart jelölte ki. A királyné jelenléte a két udvar és a külön hatalom kialakulásának esélyét őrizte, ezért 1551-ben a hatalomhoz ragaszkodó Fráter György elérte Izabella lemondatását¹, az ország elhagyását.

A Habsburg főség alá tartozó vajdai hatalom gyengülése után, 1556 januárjában az erdélyi rendek török sugalmazásra visszahívták az ország élére János király özvegyét, Izabellát és gyermekét, majd a szászsebesi országgyűlésen tett nyilatkozatuk² szerint: „...János király fiát vettük magunkhoz fejedelmül és királyul”. Lé-

* A tanulmány a T 032802 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

1. Izabella 1551. június 19-én írta alá fia nevében is az apai örökségként kapott magyar királyi címről való lemondást. A Szent Koronát az I. Ferdinánd hatalmát elismerő júliusi kolozsvári országgyűlés után Pozsonyba szállították. *Barta Gábor*: A fejedelemség kialakulása és első válságai (1526-1606) In: Erdély rövid története. (főszerkesztő *Köpeczi Béla*) Bp., 1993. 226.
2. Már az 1555. decemberi marosvásárhelyi országgyűlés válaszütem elé kívánta Ferdinándot állítani: “Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít meg felséged, mi Szulejmánnak ellenállhat – vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedjék.” Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (továbbiakban EOE) I. (Szerk.: *Szilágyi Sándor*) Bp., 1875. 475. Válaszadásra azonban nem hagytak időt az uralkodónak, mert az 1556. januárjában tartott tordai országgyűlésről üzenetet küldtek Izabellának, majd márciusban már az esküt is letették. *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Bp., 2002. 17.

pésük nemcsak a Szapolyai által követett törökbarát politika visszatérését jelentette, hanem annak a lehetőségét is, hogy a királyi család tagjai végre kiépíthetik méltó központjukat a szultántól átengedett területeken. Az erdélyi udvar megérkezésük után vált ismét befogadó udvarrá. Egyrészt Izabella népes lengyel támogatói körrel együtt tért vissza, másrészt nagy várakozással fogadta őt az erdélyi rendiség, s harmadrészt, különösen János Zsigmond uralma idején (1559–1571) előszeretettel keresték fel ezt az udvart a magyarországi területen mecénatúrát kereső, de azt a Habsburg udvartól csak korlátozottan élvező humanista értelmiségiek.

A gyulafehérvári udvar ekkor már több mint fél évszázados reneszánsz hagyományokkal rendelkezett. A XVI. század elején még a mátyási udvar neveltjeinek (Kálmáncsehi Domonkos, Bachkay Miklós) hatásaként kerültek díszes kárpitok, ezüstművek, ötvösmunkák a püspöki udvarba. 1514-1524 között az olasz kultúra hatását Várday Ferenc gyulafehérvári püspök közvetítette, aki újabb kápolnát építtetett a székesegyházban, s „ad Dei Gloriam” átépíttette a püspöki palotát. Gyűjtőszenvedélyének megfelelően itáliai kárpitokkal, szőnyegekkel, olasz képekkel, padovai lámpásokkal, kandeláberekkel, ötvösmunkákkal és gazdag könyvtárral rendezte be az épületet.³

1526 után I. János király tovább erősítette az erdélyi reneszánsz lehetőségeit, amikor megnyerte építésének Domenico de Bolognát, olasz muzsikusokat foglalkoztatott, s kincstárának tanúsága szerint gyűjtőszenvedélye is a humanisták sorába emelte őt. A támogatásával a gyulafehérvári püspöki székbe kinevezett traui Statileo János (1528-1542) jelentős humanista kört (pl. Verancsics Antalt) vonzott Erdélybe.⁴

A reformáció térhódítása s különösen a vallási kérdésekben fogékony és engedékeny fejedelmi politika növelte János Zsigmond erdélyi és külhoni támogatóinak körét, s a valláspolitikai területén egészen különleges és sajátos szerepet jelölt ki a mindenkori erdélyi fejedelmek számára. Ettől az időtől kezdve a rendek által elfogadott, sőt kifejezetten elvárt szerepe lesz a fejedelmeknek a vallási béke biztosítása, azaz az 1568. évi tordai országgyűlés végzése értelmében a bevett vallások szabadságának védelmezése. Ez a kezdeti együtt haladás és gondolkodás magyarázza a vallásügyben a fejedelem meghatározó szerepét, s a kiharcolt és elfogadott állapot megtartása igényli, hogy a fejedelem hatalmát, döntéseinek kompetenciáját a további időszakokban se kérdőjelezzék meg.

A felekezetek között kialakult állapotnak megfelelő vallási tolerancia tagadhatatlan előnyökhöz juttatta a fejedelmeket. A hatalmas katolikus birtokvagyon (amelyből a váradi püspöki és káptalani birtokok az ország legnagyobb portaszá-

3. *Balogh Jolán: Az erdélyi reneszánsz I. 1460-1541. Kolozsvár, 1943. 64-65.*

4. Uo. 68-69.

mával rendelkező uradalmi közé tartoztak) a fejedelmi fiscus kezére jutott, ami nagymértékben lehetővé tette az udvartartás, majd az erdélyi védelem (pl. a váradi vár Ottavio Baldigara általi átépítése) költségeinek előteremtését. A katolikus birtokvagyon felszámolása, az egyházi méltóságok kiszorítása a politikából – ami egyben a vallási béke ellentmondására is rávilágít – lehetetlenné tette, hogy a Királyi Magyarországhoz hasonlóan Erdélyben is megmaradjon a katolikus egyházi nagybirtok befolyásoló szerepének (lásd. királyi tanács) továbbélése. Az erdélyi protestáns egyházi vezetők részt vettek ugyan az országgyűléseken, de korántsem jutottak olyan meghatározó politikai és hatalmi pozícióba, mint amelyet a királyi Magyarországon a katolikus klérus biztosítani tudott magának.

Mivel az 1468. évi erdélyi rendi megmozdulást követően Mátyás király döntése megsemmisítette a vajdasági nagybirtokot, s jelentősen megnövelte az erdélyi vajda birtokvagyonát és hatalmát, a XVI. században formálódó fejedelmi hatalom számára egyedül a Partium nagybirtokos arisztokratái jelenthettek riválist. Nekik is támaszt kellett azonban keresniük a három nemzet (székelyek, szászok és erdélyi nemesi vármegyék) erőiben, vagy valamely külső (Habsburg, török birodalmi, lengyel, magyar rendi) hatalom beavatkozásában. Ezért a fejedelemség másfél évszázada alatt a politikai hatalom megszerzése és megtartása mindig fontos összetevője maradt a fejedelmi udvar szerepének, kisugárzásának.

A fejedelmi udvar egyszerre jelentett hatalmi központot – amilyen értelemben eddig értelmeztem –, s gyakorlati udvartartást, amelynek formai jegyei épületet, ceremóniákat és etikettet, meghatározott pompát és az udvarban élő kiszolgáló személyzetet takarnak. A fejedelem hatalmi – igazgatási központjának léte Erdélyben kétségtelen, bizonyos időszakokban nagyobb problémát jelent azonban a konkrét helyszín meghatározása.

A gyermek János Zsigmonddal Erdélybe érkező Izabella Lippára, majd a gyulafehérvári püspöki palotába költözött. Fráter György idején kettévált a helytartói illetve a királyi udvar, az udvartartás pompáját és a politikai funkciókat tekintve a kortársak is a katolikus püspök, majd bíboros barát udvarát tekintették meghatározónak. A királyi udvar örökének hagyománya azonban egyértelműen János király feleségének, a lengyel királynénak, Izabellának a személyéhez kötődött. Ő volt az, aki férje királyi címe alapján a középkori Magyar Királyság továbbvivőjének szerepét kívánta fiára örökíteni, annak ellenére, hogy a királyi udvar működtetéséhez szükséges anyagi eszközöket Fráter György nem engedte át a számára.

A *gyulafehérvári székesegyház* mellett emelkedő püspöki rezidencia bővítését Izabella királyné kezdte.⁵ *A reneszánsz palota a királyné és udvartartása székhelye lett, s különösen 1556–1559 között bővült jelentősen. A fejedelem azonban a válto-*

5. Szabó Péter: Az erdélyi fejedelemség. Bp., 1997. 52.

zó székhelyű országgyűlések helyszínein is rendelkezett egy–egy palotával, ahogyan pl. Tordán is fennmaradt díszes lakhelye.

Az udvar szokásainak kialakításában az erdélyi hagyományok mellett a királyné, illetve a mindenkori erdélyi fejedelmi udvar tanácsadóinak volt meghatározó szerepük. Izabella lengyel és olasz tanácsadókat alkalmazott (közülük Blandrata doktornak volt kiemelkedő szerepe), János Zsigmond pedig magyarországi humanistákkal, sőt további itáliai és más európai menekülőkkel is bővítette udvarának meghatározó körét.

Báthory István hatalomra kerülése az erdélyi udvar egyik fénykorát eredményezte. Benne joggal tételeztek fel bőkezű mecénást a fejedelemség, de a magyar rendiség képviselői is. Az Erdélyben vajdának választott Báthory a lengyel trón megszerzése után, királyi címe mellett kezdte viselni az erdélyi fejedelmi titulust (1576), miközben Báthory Kristóf számára megkérte a szultántól a vajdai méltóságra szóló ahdnamét (szerződéslevelet) is. Az ő intézkedéseit mindenképpen befolyásolta a sajátos irányítási probléma. Krakkói udvarában humanisták által irányított erdélyi kancellária működött, amely részletes utasítással látta el a Báthory Kristóf székhelyén működő erdélyi vajdai kancelláriát. Az utasítások és a fivérével folytatott levelezések alapján világosan kitűnik Báthory intézkedéseinek irányultsága. Egyértelmű, hogy dinasztia-építésre törekedett, s ezért nagyon aprólékosan megszabta a gyermek Báthory Zsigmondnak, Kristóf vajda fiának teendőit. 1583-ban magyar nyelven kiadott utasításában Báthory István részletesen szabályozta kiskorú utódja udvartartásának rendjét.⁶ A főudvarmester által irányított gyulafehérvári központban a kamarás, az ajtónálló és több komornyik mellett nagyszámú apród állt Zsigmond rendelkezésére. A János Zsigmond által életre hívott kék darabontok hatszáz fős testőrsége mellett a lengyel király egy hatszáz fős udvari lovasságot is felállított. (A darabontok nemcsak a fejedelmi udvar pompájának fényét emelték, hanem fontos összetevőjévé váltak a fejedelem magánhadsergének is.)

A lengyel király a fejedelmi utód nevelésében fontos szerepet szánt a jezsuitáknak, ahogyan a Kolozsvárott létesített jezsuita gimnázium is a fejedelem valláspolitikájának új irányait mutatta. A gyermeknek a humanista műveltséget kellett elsajátítani, s emellett a gyakorlati katonai ismereteket is, amelyeknek átadására nagybátyját, Bocskai Istvánt szemelte ki Báthory. A Padovából érkező, az olasz kultúra elemeit Erdélybe hozó tanácsadók és zenészek hatására a fejedelmi unokaöccs kitűnően megtanult latinul, olaszul. Erdélyi udvarának protokolelemei is mediterrán elemekkel gazdagodtak. 1584-ben Petru Cercel, a havasalföldi fejedelem kö-

6. Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585) *Kiadja: Veres Endre*. Bp., 1948. 20–28. MHHD XLII.

vete „igazi olasz királyi fogadásnak” tekintette az olasz zenekarral, olaszul fel-
szolgáló inassal, olasz módra feldiszitett teremben adott négy órás bankettet.⁷

A törökbarátság ellenére Báthory István volt az a fejedelem, aki Nagyvárad
erősítését véghezvitte, nem sajnálva a pénzt az olasz bástyák kiépítéséhez, s az
odaküldött embereket sem, akik között még székelyeket is találunk. Nyilvánvaló-
an mintául is szolgált az erdélyiek számára a krakkói királyi udvar, ahol a követek
gyakran megfordultak, s amelyet a kortársak Mátyás budai palotájának folytatójá-
ként emlegettek.

Báthory Zsigmondot a rendek az 1588. évi megyesi országgyűlésen nagyko-
rúsították, s ezt követően ő lehetett Erdély első fejedelemmé választott vezetője. A
választásnak azonban magas árát szabták az erdélyiek: a fejedelem kénytelen volt
beleegyezni a jezsuiták kiűzésébe⁸. Saját gyóntatója, Alfonzo Carillo maradhatott,
s azok az olaszok is, akik Báthory mulattatásáról gondoskodtak.

A fejedelem beiktatására is Medgyesén került sor. A ceremónia megszervezését
Kendi Sándorra, a legidősebb tanácsnokra bízta. A megyesi templom padlóját
zöld, a kar szószekét fehér szőnyeggel borították be. Báthory István király trombi-
tásai és olasz zenészei mellett a templomi kórus is szerepet kapott. A városháza
tornyából nyolc trombitás és dobosok szolgáltatták a felvonuláshoz szükséges ze-
nét, amikor délben az ország főurai elmentek a fejedelem a szállására, s „két sor-
ban és rendben” állított darabontok sorfala között kísérték a templomba. A menet
igen népes lehetett: „Elöl mentek az országgyűlési urak, utánok a fejedelmi tanács
és Gálfi János udvarmester a fejedelmi bottal.” A fejedelmet unokatestvérei, s az
udvari személyzet követte, míg legvégül a tisztek és a lövészek következtek. Bá-
thory Zsigmond díszesen öltözött a jeles napon, amikor az oltártól jobbra helyét a
templomban elfoglalta: „czobolymente, veres karmazsin bársonydolmány – volt
rajta –, kalpagján atyjának fekete forgója s oldalán aranyos kard volt”.⁹ A beszé-
dek elhangzása után a fejedelem fedetlen fővel mondta az országgyűlés szöszölő-
ja, Bánffy Boldizsár után az eskü szövegét, majd a résztvevők harangzúgás köze-
pette vonultak el a fejedelem szállására. A beiktatást követő ebédre az egész or-

7. *Stefan Pascu*: Petru Cercel si Tara Româneasca la sfirsitul secolului XVI. Sibiu, 1944.

8. *Szilágyi Sándor*: Rajzok és tanulmányok. I. Bp., 1875. 75. A szerzeteseknek 25 nap
alatt kellett elhagyniuk Erdélyt, s előírták számukra, hogy „ugyan efféle római religion
való szerzeteseknek is klastrunok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne
lehessen, ... köztünk donationalis titulo, aut alio quaesito sub colore nemes jószágot
és örökséget ne bírhasanak.” A protestáns nemesség már 1581-ben, Báthory Zsig-
mond megválasztásakor Gyulafehérvárra és Kolozsvárra korlátozta tevékenységü-
ket. EOE III. (Szerk.: *Szilágyi Sándor*) Bp., 1877. 39.

9. *Szilágyi S.*: i. m. 88.

szágyűlés hivatalos volt: trombitások és olasz zenészek muzsikája mellett tizenkét asztalnál lakomáztak fél kettőtől este tízig.

A XVI. század végére kiteljesedett a gyulafehérvári udvar pompája, a fejedelem és udvara azonban élesen elkülönült az erdélyi társadalomtól.¹⁰ A fejedelem az udvartartáson belül is sajátos helyzetbe került. A jezsuita Leleszi János atya mellett Báthory Zsigmond „korát meghaladóan élénk és érett szellemű” személyiséggé vált, de udvartartásában katolikus szokásaival igen elkülönült a protestáns többségtől. Zenei érdeklődése egyre több olasz muzsikussal szerződéséhez, foglalkoztatásához vezetett, ami miatt az 1591. évi országgyűlésen a rendek nemtetszésüknek adtak hangot. Szerintük a fejedelem nem takarékoskodik, mint elődei, s nem növeli, hanem tékozolja az ország jövedelmeit: annyit költ zenészeire, mint a fejedelmi testőrségre.¹¹

A fejedelem az udvari etikett betartásával meghatározott értékelésbeli különbségeket is hangsúlyozni kívánt. Több helyen olvashatjuk pl., hogy „a török követnek ... a fejedelem elébe ment, a pápai küldötteket viszont már csak a palota lépcsőjénél várta, a havasalföldi vajda képviselőjének pedig meg kellett elégednie a palotabeli fogadással.”¹²

Zsigmondot a katonapolitikai események is szembeállították a rendekkel. A tizenöt éves háború kirobbanásakor - Bocskaival egyetértve - a Habsburg oldalon történő beavatkozás mellett döntött. Elképzelését azonban igen nehezen tudta keresztülvinni a Báthory István korabeli hagyományosan törökbarát politika előnyeit élvező vezető rétegnél. Báthory Zsigmond fejedelem igen hatékonyan gyakorolta a megfélemlítés eszközeit, hiszen kolozsvári szállásán a háborút ellenző tizenkét legjelentősebb ellenfelét letartóztatta, s törvényes eljárás nélkül kivégeztette. Nem csoda, ha 1594-ben a második erdélyi országgyűlés végül a kétségtelenül sok veszélyt rejtő törökellenes politika mellett döntött.

A háború kezdetben katonai győzelmeket hozott, s erre az időszakra tehető a fejedelem házassága a későbbi magyar király, II. Ferdinánd nővérével, Mária Krisztiánával. A fiatal fejedelem a „rangjának megfelelő” házasság megkötését komoly diplomáciai sikernek tekintette. A házassági megállapodást 1595. március 5-én Grazban kötötték. A Bocskai és Carillo vezette erdélyi küldöttség a 12 pontból álló szerződésben¹³ rögzítette a főhercegnő hozományát (Rudolf és Zsigmond

10. *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi fejedelmi udvar a XVI. század végén) In. Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 104–124.

11. EOE III. 277–281.

12. *Szabó P.*: i. m. 53.

13. A menyasszony lemondott a Habsburg Birodalmon belüli örökösödési jogáról. *Szilágyi Sándor*: Egy nő a trónon. In. Rajzok és tanulmányok. I. Bp., 1875. 108–109.

részéről összesen 110 ezer Ft.), s a völegény nászajándékát, amely a fogarasi uradalom lett (kb. 60 ezer Ft. értékben).

A Báthory Zsigmond fejedelemnél két évvel fiatalabb menyasszonyt anyja, s népes küldöttség követte Erdélybe. Előbb a határtól díszcsapatok kíséretében Kolozsvárra mentek, ahol a bevonulás alatt zenebandák játszottak. Háromnap mulatás után indult a menet Gyulafehérvárra. A fejedelem kétezer főnyi főúri kísérettel Tövisig ment menyasszonya elé, ahonnan nyolc fehér ló húzta „gazdagon aranyozott díszkocsival” vitte Mária Krisztiánát és anyját fővárosába. Az esküvő fényes külsőségek közepette zajlott. A székesegyházban Carillo Alfonz szónoklata után a pápai nuncius végezte az esketést, amit ágyúlövések és trombitaharsogás kísért. A díszbédre a fejedelmi lovagteremben került sor, amelyet Zsigmond erre az alkalomra külön feldíszítettet. A lakomához csak a somlyói tisztartó 25 tehenet, 24 borjút, 24 bárányt, 653 tyúkot, 167 kappant, 122 malacot valamint 2500 tojást és 25 pint vajat helyezett készenlétbe. A következő napon átadták a nászajándékokat. Zsigmond egy 100 ezer Ft értékű teljes asztali ezüst készletet, a császár 40 ezer Ft értékű ékszert, a városok kupákat, serlegeket, szám szerint 109 darabot nyújtottak át. Az esküvő után tíz napot még együtt töltött az ünneplő kíséret, majd Mária Krisztiána elkísérte anyját, Zsigmond pedig a török elleni háborúra készült.

A házasság korántsem folytatódott olyan boldogságban, ahogyan kívánták: „Isten adjon üdvöt és áldást a fejedelmi párnak!” Zsigmond már 1597-ben el akart válni feleségétől, aki 1599-ben hagyta el végleg Erdélyt, (30 kocsi, 34 szekér, 299 személy kísérte) előbb anyja udvarába, majd a halli kolostorba vonult. A pápai udvarnál ugyanaz a Carillo tett a válásra előterjesztést (1599. június), aki a házasság létrehozatalában is közben járt.¹⁴

A katonapolitikában és a magánéletben meghasonlott fejedelem egyre kevésbé tudott jó kapcsolatokat fenntartani az erdélyiekkel. Ahogyan a gyulafehérvári zenekar egyik olasz tagja, Pietro Bustó már 1595-ben leírta: „Nagyon élvezi az olasz szokásokat, ... az övéivel azonban már nehezebben jön ki.”¹⁵ A humanista Szamosközy István, a gyulafehérvári levéltár conservátora azzal vádolta¹⁶, hogy „minden tisztességet kirekesztve hanyat homlok hajhássza a gyönyört...többnyire csak saját szórakozása kedvéért, nem a köz hasznára csődítette össze palotájába” az olaszokat. Azaz nem „orvosokat, költőket, szónokokat, csillagászokat, képfaragókat, építészeket” alkalmazott, akik az ország hasznára tevékenykednének, hanem

14. A főhercegnő cselédei hit alatt vallották, hogy nem éltek házas életet, ezért a grazi székesegyházban a pápai nuncius nyilvánosan mondta ki az elválást. Uo. 123.

15. Bustó levele fivéréhez (1595. jan. 21.) *Klaniczay T.*: i. m. 120.

16. *Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603) Bp., 1977. 57–61.*

szakácsokat, édességkészítőket, hurkatöltőket, zöldség- és virágkertészeket, színészeket, szabókat, bajvivókat fogadott fel, akik a hiúságát kellően legyezgették.

Báthory Zsigmond meghasonlásai – lemondásai Erdély trónjáról – előrevetíték a fejedelemség pusztulását. 1599-ben Lengyelországból hazatérő unokatestvére, Báthory András bíboros javára lemondott a trónról, akinek seregeit a Rudolf császár által támogatott Mihály havasalföldi vajda a Szeben melletti Sellenberknél (1599. okt. 28.) megverte. A vajda nem élvezhette sokáig diadalát, mert 1600. szeptember 18-án az erdélyi rendek által behívott Basta császári tábornok Miriszlónál őt is legyőzte. Bár 1601-ben Báthory még egy kísérletet tett a trón visszaszerzésére, Basta azonban némi erőgyűjtés után Goroszlónál (1601. aug. 3.) visszaszerezte tőle a fejedelemség feletti hatalmat, Mihály vajdát pedig egyszerűen megölette. Az immár török csapatokkal visszatérő Báthoryt 1602-ben már borzasztó látvány fogadta. Ennek hatására ismét lemondott, s újra Basta seregeié lett az ellenőrzés joga. Bár 1603-ban Székely Mózes is megpróbálkozott Erdély visszaszerzésével, ez az akció ismétetlen Basta zsoldosainak - ha lehet még véresebb - visszatéréséhez vezetett.

A XVII. század idegen zsoldoshadak pusztításaival, tatárdúlással, s Erdély módszeres kifosztásával kezdődött. Állítólag csak Brassónak és környékének 350 ezer forintjába került Basta elvonulása. A kortársak szerint Basta két tonna arany – és ezüstneműt vitt magával a fejedelemségből.¹⁷ A terület készpénzkészletei vésszesen leapadtak. A zsoldként és zsákmányként kikerülő készletek pótlása hosszú időt kívánt, miközben az országrész gazdasági viszonyai is szétzilálódtak, kereskedelmi lehetőségei szűkültek. A tizenöt éves háborúban felmorzsolódott az erdélyi haderő, válságos állapotba jutott a székelyek és a hatalom viszonya.

A kialakult helyzet egyértelműen magyarázza, hogy az 1604-től induló Habsburg-ellenes megmozdulás miért csak periférikusan érintette Erdélyt. Bocskai, akinek politikai céljai között szerepelt a fejedelmi hatalom megszerzése, igazoltan biztosabb katonai támaszt találhatott a Felvidék területén, ahol a társadalmi motivációk is egyértelműbbek voltak. Az általa vezetett magyar rendi mozgalom eredményei azonban hozzájárultak ahhoz, hogy Erdély esélyt nyerjen korábbi pozíciói visszaszerzéséhez. Bocskai politikai végrendelete erősítette az erdélyiek elhivatottságát, önálló politikai feladatvállalásukat, ugyanakkor figyelmeztetett is a királyi magyarországi területekkel való kapcsolatok ápolásának fontosságára.

Bocskai az 1605. évi medgyesi országgyűlésen az egyik legjelentősebb felvidéki birtokost, a főúri család birtokvagyonának megalapozóját, Rákóczi Zsigmondot bízta meg Erdély kormányzásával. Rákóczi „idős és jámbor úr volt”, aki a gyulafehérvári központból rendben tudta tartani az erdélyi belviszonyokat. Mivel Bocskai

17. Erdély története. A kezdetektől 1606-ig. (Szerk.: Makkai László és Mócsy András) Bp., 1986. 540.

a hadakozás hátszínének szerepét kérte tőle számon, arra nemigen volt lehetősége, hogy komoly változtatásokba kezdjen.

Bocskai elfogadta az erdélyi rendek által felkínált hatalmi pozíciót, de *saját fejedelmi központját a Szepesi Kamara székhelyén, Kassán rendezte be*. A gazdag kereskedőváros földrajzi fekvése, közelsége Erdélyhez, ugyanakkor védettsége ideális irányító központtá tették. Hozzájárult a kiválasztáshoz az is, hogy a kassai főbíró, Bocatius János Bocskai töretlen hívének számított. *Bocskai a XV. századi „királyi ház” épületében – amely 1554-től a felső magyarországi főkapitányok székhelye volt – tartotta udvarát*. Innen irányította a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokat, ide küldte neki leveleit Illésházy István, a tárgyalások főúri vezetője. Levelezésükből azt is megtudhatjuk, hogy a fejedelemnek igen megtetszett Kassa, amit semmilyen körülmények között nem akart elhagyni: „Az rosz házakat eluntuk, az kassai szép házaktól semmiképen meg nem válhatunk.” – írta 1606 februárjában.¹⁸ Arról is tudósította levelezőpartnerét, hogy „jó ízűven iszunk néha az jó édes borokban az kegyelmetek egészségére”, s később küldött is a tokaji borból a delegáció vezetőjének. A Bécsben tartózkodó Illésházy szerezte be a fejedelem töröknek szánt ajándékait. 1606 januárjában pl. Bocskai a vezér pasa kérésére a szultánnak rendelt kis „kézben, vagy nyakban viselni való” szép órákat, amelyeket a 29 „ezüst mívet ... egy gyémánt és egy rubin gyűrűt” tartalmazó küldeményel együtt indított útjára a követ 1606 februárjában.¹⁹ Az udvartartás szükségére is vásároltatott a fejedelem. 1606 októberében kristályüvegeket és „egy skatula citromot”, novemberben pedig olasz borokat²⁰ indítottak Kassára útnak.

A kassai udvarban tartózkodott az ifjú Báthory Gábor is, aki élvezte Bocskai bizalmát. Olyannyira, hogy 1605-ben, a szultáni táborba menő fejedelem még a következőket írta Homonnai Drugeth Bálintnak: „Ha énnékem (kit Isten ne adjon) a török miatt mostani közikbe való menetelemben valami nyavajám történik, Magyarországot ne hagyja(d) el ... az magyarországi urak közül Báthory Gábort mindeknél feljebb becsüljed, és vele értekezzél.” A nagybeteg Bocskai bizalma az esetleges utód szerepét sugalmazta a fiatalembernek, aki a fejedelmi udvarban Káthay Mihállyal együtt az ún. „vadak”, vagy túlzók csoportját alkotta. Bocskai végrendeletében azonban már Homonnai Drugeth Bálint szerepelt, mint ajánlott utód. A fejedelem halála után azonban az erdélyi rendek mégsem őt, hanem a bizalmukat élvező, általuk jól ismert öreg Rákóczi Zsigmondot választották fejedelmüknek. Ezzel a lépéssel egy rövid időre a változatlanág mellett döntöttek. 1608-ban azonban a

18. Bocskai levele Illésházynek február 3-án. *Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605-ben és 1606-ban. Történelmi Társ. 1878. 67.*

19. Uo. 61. és 79.

20. Uo. 559. és 630.

hajdúk bizalmát elnyert Báthory szabályosan megegyezett Rákóczival, akinek a lemondásért cserébe a felvidéki Sáros és Szádvár birtokát ajánlotta fel.

Báthory Gábor ecsedi várában várta és nagy pompával fogadta az erdélyiek küldöttségét, amely a választási feltételeket hozta. 1608. március 14-én a feltételeket aláírta, s 22-én már indult is, hogy fényes kísérettel Kolozsvárra vonuljon. Kolozsvár előtt az ecsedi vár kapitánya, Bethlen Gábor fogadta, aki hódolattal vezette be a városba. A rendről, amely megfélemlítés eredménye volt, a hajdúk gondoskodtak. A kortársak szerint „az városban is sok (hajdú) az gazdáját megverte és az házban nem mert maradni”.²¹ A 19 éves ifjút a bevonulást követő napon a kolozsvári nagytemplomban harangzúgás közepette ünnepélyesen iktatták be fejedelmi méltóságába.

A fiatalember nem Gyulafehérvárra tette székhelyét, hanem az 1608. évi kolozsvári országgyűlés szászellenes hangulatát kihasználva a gazdag német városokat nézte ki magának. (Állítólag a Báthoryhoz hű székelyek körében terjedt el a vélemény, hogy a szászok csak vendégek Erdélyben, akik a „magyarság zsírján gazdagodtak meg”.²²) Angyal Dávid szerint a fejedelem azért akarta Szebent megszerezni, „mert szüksége volt oly erősségre, ahol meghúzhatja magát, ha bajba kerül, s ahonnan a két vajdaság és esetleg más országok ügyeit is könnyebben vezetheti, mint Kolozsvárról.” *Kővári László a gyulafehérvári palota leégett volta mellett szintén Szeben jól védhető állapotát fogadta el Báthory érveléséből (bár a XVI. század közepi erődítési munkák még nem fejeződtek be).*

Szepsi Laczkó Máté leírása alapján az elfoglalás a következőképpen zajlott le: „... okossággal élt a fejedelem Szeben megvételeiben. A hadaival Szeben hostátjába mene, magát ötvened magával bebocsáták, megvendégelék. Másnap reggel a hadak, trombitaszó után felkészülvén, fölülék, a fejedelem ötvened magával a városban a szerént. Midőn a kapuba jut, a bóthajtás alatt megállá ötvened magával, és dícséri a polgároknak, hogy igen szép és erős alkotmánya volna. Midőn a kapuban mulatna a fejedelem, a kész hadak a parancsolat és végzés szerint oda nyargalának, a kapukat megvevék és minden hadakat a városban beszállásolának.”²³ *A december 17-i országgyűléssel már el is fogadtatta, hogy ezután Báthorynak és utódainak Szeben legyen a székhelye, ahol a magyarok és a székelyek is vehessenek maguknak házakat, s a fejedelem illő testőrséget (kb. 1000 fő: 500 gyalog és 500 lovas) tartasson, s a város védelmére szolgáló eszközök mind a fejedelemnél legyenek.*

A kialakult helyzetben a fenti döntés nem rövidtávra kívánt intézkedni, az 1613-tól hatalomra került Bethlen Gábor az elgondolást mégsem tette magáévá. Bár az

21. *Nagy László: Tündérkert fejedelem.* Báthory Gábor. Bp., 1988. 105–106.

22. Uo. 134.

23. Uo. 176.

első években ő sem nélkülözte a leggazdagabb szász városok fényét,²⁴ komoly felelőssége és halaszthatatlan feladata lett a fejedelmi udvar kiépítése, épületeivel, fényűző berendezésével, s a fejedelmi hatalom tekintélyét elfogadó, de igen magas műveltséggel rendelkező udvari nemességgel együtt.²⁵ *A medgyesi országgyűlés már 1614-ben intézkedett²⁶ a gyulafehérvári palota újjáépítéséről*, amikor kapunként 1-1 forintot szavazott meg, s a fejedelemnek egy hónapra egy-egy munkásembert, valamint minden öt kapu után egy négyökrös szekeret biztosított. A századfordulón Basta generális seregei által tönkretett palotát Bethlen itáliai építőmesterekkel (a mantovai Giovanni Landival és a velencei Augustino Lerenával) az általa kedvelt pártázatos reneszánsz stílusban²⁷ építtette újjá, követve, még inkább kiteljesítve ezzel nagy elődei példáját. Gondot fordított Gyulafehérvár erősítésére is, amelynek három bástyáját az erdélyi rendek, a negyediket pedig a fejedelem vállalta magára. 1627-re azonban csak Bethlen és a szászok címerekkel díszített bástyája készült el, a másik két - a magyar és székely - nemzet építkezése még befejezetlen maradt.²⁸

A fennmaradt leírások és a fejedelem számadáskönyvei alapján az újjászületett palota berendezési tárgyait a korabeli Európa különböző területeiről (Bécs, Velence, Isztambul) vásárolták, így az stílusát tekintve igencsak eklektikus képet mutatott. 1626-ban a Velencébe küldött Hatvani István 106 mázsa kénese és 50 mázsa viasz árát, 10.208 forintot és 28 dénárt költött el luxuscikkekre, amelyek között atlasz selymeket, „veres virágos és szederjes” bársonyt, 200 darab „kék szín aranyas bőr kárpitot”, ugyanannyi zöld kárpitot, arany és ezüst fonalakat is vásárolt.²⁹ Gondja volt arra, hogy a mennyezetet freskók, a falakat igényes kárpit borít-

24. Bethlen Szeben megtartásával kapcsolatban előbb egyezkedni próbált a szászokkal, majd 1614. február 17-én visszaadta nekik a várost, s elvonult onnan.
25. 1627-ben már arra ösztönözte az erdélyi nemességet, hogy Fehérváron vegyenek vagy építsenek maguknak házat.
26. *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. In: Erdélyi eleink emlékezete (1550-1850) társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok, A magyarságkutatás könyvtára XXII. Sorozatszerkesztő: *Diószegi László, Fejős Zoltán* Bp., 27.
27. *Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp., 1978. 21. Az eperjesi Linder Márton és az olasz Giacomo Resti is udvari építései közé tartozott.
28. Az országgyűlések is folyamatosan szavazták meg a kért összegeket a várfalak és bástyák építésére, Gyulafehérvár erősítésére. EOE. VIII. 71. A fehérvári öreg templom és tornyának renoválása, a csonka torony felépítése is Bethlen nevéhez fűződik. *Kemény János* Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveg-gondozás és a jegyzetek: *V. Windisch Éva* Bp. 1980. 32.
29. *Radvánszky Béla*: Udvertartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvertartása. Bp., 1888. 59-65. A terra sigillata korszok közül hármat a fejedelem címerével

sa, egy Nagy Sándor tetteit bemutató - két szobára való - kárpitért pl. nem sajnált 11 000 tallért kifizetni.³⁰ A kényelmes, ugyanakkor fényűző bútorzat, a török hatást tükröző sok szőnyeg, a fegyverek, a velencei kristályok és flandriai kárpitok jól tükrözik a kelet és nyugat között lavírozó kis állam sajátos helyzetét, fejedelmének tekintélyét.

A jelentős fejlesztések ellenére Bethlen Gábor második házassága alkalmával menyegzőjét - bizonyára okkal - nem Erdélyben, hanem a felvidék legjelentősebb kereskedővárosában, Kassán tartotta meg. A menyegzői ünnepségeket alapos felkészülés előzte meg: a hét bevásárlás alkalmával ezer végnél több angliai kék és veres posztót, velencei luxuscikkeket (pl. 4 mázsa nádméz, gyümölcsöt, ékszereket stb.) vásároltatott, hogy méltóságának megfelelő színvonalú legyen a rangos esemény.³¹

A 24 éves Brandenburgi Katalint egy Rákóczi György vezette követség kérte meg Bethlen számára. A 46 éves fejedelem erejét hatezer diszes lovas, „ezerötszáz kék egyenruhás hajdúvitéz, ötszáz muskétás” mutatta, amikor 1626. március másodikán „virágos fejér vont-ezüst köntösben, nuszttal bélelt galléros mentében, kolcsos tollason” fogadta a messzi földről érkező menyasszonyt.³² A Katalin hercegasszony számára a kassai ünnepségre készített hintó „veres bársonyos vala mindenütt az szokott helyeken és szkófiom arannyal gazdagon megrakva, melyeket Konstantinápolyban varrattak vala; minden vaseszközei az holott lenni szoktak, megaranyozott ezüsttel burítottak, hámjai a lovaknak veres bársonyosok és varrottak...”³³

A közel kétezres vendégsereg ellátása, elszállásolása komoly megterhelést jelentett a kassaiaknak, a több napig tartó, lakomákban, lovagi tornákban és táncvígalmakban, tűzijátékokban bővelkedő ünnepségről azonban igen jó véleménye ala-

díszített. A vásárlások között számos drágakő is szerepelt pl. 40 apró gyémánt, 9 öreg gyémánt, ebből 34 gyémántos gyűrű készült. A megvett 28 rubintból 22 rubintos gyűrűt is készítettet s mindezekért összesen több mint 350 forintot adott ki. Uo. 60-61.

30. *Imreh I.*: i. m. 33. Más kárpitokon Julius Caesar tettei, vagy bibliai történetek elevenedtek meg. *Tárnóc M.*: i. m. 16. Hálósobájának freskóira Martin Opitz epigrammáit festette, aki Bethlen palotáját a nyugati és keleti kultúra találkozásának tartotta. *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992. 142.

31. Öt nagyobb és két kisebb vásárlást hajtatott végre, amelynek során csak Velencéből 40 mázsa árú érkezett. *Imreh I.*: i. m. 33.

32. *Oborni T.*: i. m. 127. Kemény János, későbbi fejedelem is tagja volt a küldöttségnek, aki szerint a szerelemre éhes Mikó Ferencnek is megesett a szeme az erdélyiek előtt különös öltözetben mutatkozó csinos hercegnőn, de “csak száraz korcsomája lőn”. *Kemény J.* szerint: “Itt láttunk mi magyarok elsőben olyan asszonyemberi öltözetet, hogy mellyek mezítelen, kinyitva legyenek...” i. m. 57.

33. *Imreh I.*: i. m. 33. és *Kemény J.*: i. m. 62-63.

kult ki a résztvevőknek.³⁴

A sokat hadakozó fejedelem békeévei, különösen pedig a távoli udvarból érkező fiatal feleség megérkezése növelték az udvar szertartásainak, rendezvényeinek fényét. Ebben a környezetben a lengyel hercegek, havasalföldi és moldvai bojárok fiai mellett ott nevelődött az erdélyi állam jövője politikai és diplomata nemzedéke is. Kemény János szerint gondja volt rá, hogy udvarában a főemberek és urak gyermekei szolgáljanak. Inasait páncélban, felette „veres virágos zubbón”-ban, nyusztal prémezett bársonyos süvegesen járatta, „mert igen csinos és királyi pompás módos magaviseelő fejedelem levén, ahhoz képest udvart is csinosat tart vala”.³⁵

A külszói követek fogadása, a közkedvelt vadászatokon, a diszes ünnepeken való szereplés lehetősége mind-mind kedvező alkalmaknak bizonyultak az európai viselkedési normák és szellemi értékek elsajátításához.

Az udvar multságaira a korabeli Európa élvonalába tartozó „excellentissimus” muzikusokat - mint „francusok között felette jó trombitásokat” - hívtak meg, a táncokat a spanyol táncmester, Don Diegode Estrada tanította be az apródoknak és udvarhölgyeknek, a farsangi vigalmakra való készülést pedig a gyakran vásárolt álorcák, maskarák bizonyíthatják.³⁶

Bethlen Gábor gyulafehérvári könyvtárát a kortársak Mátyás könyvgyűjteményéhez hasonlították, amely a fejedelem olvasási igényei mellett³⁷ a kollégium hasznát is szolgálta. A könyvtárat ugyanis az 1622-ben létrehozott Bethlen Kollégiumnak³⁸ adta át, amely a kor kiemelkedő tudósait alkalmazva válhatott „Collégium Academicummá”, emelve a fejedelmi udvar fényét is. A XVI. század nagy fejedelméhez, Báthory Istvánhoz hasonlóan következetesen támogatta udvari környezetét, s az általa kiválasztott személyek iskoláztatását, külföldi taníttatását. Bojti Veres Gáspárnak 1618-ban írott levele³⁹ jól tükrözi célkitűzéseit: „Hogy pedig szándékunkat jól megértsd, ahhoz tartsd magad, hogy ne csak a teológiai, hanem a bölcséleti tudományokat is alaposan megtanuld, hogy amikor majd hazatérsz, úgy az egyházi, mint a polgári dolgokban is s a külügyek igazgatásában, segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk, hazánk érdekében.” Törekvéseivel Beth-

34. *Kemény* úgy tudósított, hogy a lakodalom alatt “mesterséges tüzes szerszámok lönek” i. m. 64.

35. *Imreh I.*: i. m. 31. Kemény János maga is a gyulafehérvári iskolában nevelkedett, s 16 esztendő korától kezdve a fejedelem parancsolta számára az udvari szolgálatot. *Kemény J.*: i. m. 37.

36. *Csetri E.*: i. m. 144.

37. Táborszásaira is székérre való könyvet vitt magával, s huszonnyolcszor olvasta végig a Bibliát is. Uo. 23.

38. *Jakó Zsigmond*: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1979. 8-9.

39. Idézi *Tárnóc M.*: i. m. 25.

len mindent megtett, hogy utódainak hosszú időre biztosíthassa a török árnyékában felnövő ország nyugati udvarokban is elismert diplomatáit, értelmiségét.⁴⁰

„Öreg” Rákóczi György folytatta a fejedelemség megerősítését, politikája az erdélyiek nyugodt gyarapodását segítette elő. Tovább építette a gyulafehérvári palotát is. Az ő fejedelemsége idején azonban az erdélyi udvar puritánabb lett, s a Bethlen alatti toleranciát mellőzve eluralkodott annak református jellege. Nemcsak elősegítette református munkák megjelenését, vagy pl. Váradon a nyomda újraindítását, hanem arról is gondoskodott, hogy ajándékképpen küldjenek a megjelent könyvekből a hódoltsági református közösségek számára. Könyvtárának gyarapításakor ő is Mátyás híres könyvtárát tekintette követendő mintának, olyanmódon, hogy a szultántól még a Corvinák néhány kötetének visszaszerzését⁴¹ is kezdeményezte. Rákóczi emberközelibb fejedelem volt, mint Bethlen, döntéseit inkább jellemezte a kiszámíthatóság, mint a tanácsadói kör látókörén messze túlnéző nagy előd idején.

A Rákócziak felvidéki birtokai miatt II. Rákóczi György fejedelemsége idején két udvar is kialakult: az ifjú fejedelem mellett anyja, *Lorántffy Zsuzsanna sárospataki udvara* a művelődés fellegvárává, s a királyi Magyarország rendi politikusaival kialakított kapcsolatok színterévé válhatott. A sárospataki építkezéseknél ezért tudatosan követték a gyulafehérvári udvarban alkalmazott, s ott kedvelté vált építészeti elemeket, ezzel is emelve a magyarországi rendek felé nyitott politikát folytató udvar fényét. 1642-ben Debreczeni Tamás prefektus maga is utalt erre, amikor a bokályok felrakásához Erdélyből kért Lorántffy Zsuzsannától mestereket: „Az fejérvári audencia házban is én rakattam volt fel 1624. Esztendőben”. A kazettás mennyezetek mellett az emeleti boltozatos termekben Eperjesről hozatott „képíró” dolgozott, s 1648-ban bécsi kereskedőktől rendeltek a palota falaira „igen szép figurákkal s históriákkal való” falikárpitot.⁴² A sárospataki vár kertje a fejedelemasszony idején vált országos hírévé, ahová Erdélyből, de Pozsonyból is hozatott tulipán és nárciszzhagymákat.⁴³

A XVII. század közepén, II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratát követően hirtelen és gyökeresen megváltozott az Erdélyi Fejedelemség mozgástere, politikai–katonai megítélése. Erdély ugyanis Lengyelországban nemcsak hadseregét, és diplomáciai–katonai megerősödésének lehetőségét veszítette el,

40. Péchi Simon, Kassai István, Kamuthy Farkas, Kovacsóczy István stb.

41. *Oborni T.*: i. m. 146-147. Rákóczi azonban nem kapott Corvina köteteket a töröktől.

42. *Tamás Edit*: Erdély és Patak nagyasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. In. „Rákóczi urunk hadaival itten vagyunk” (Szerk. *Takács Péter*) Debrecen - Nyíregyháza, 2000. 139-140.

43. Uo. 143.

hanem magára irányította az európai kérdések iránt újabban ismét élénken érdeklődő szultán figyelmét, valamint haragját is, amelynek hamarosan kézzelfogható jeleit tapasztalhatta. Területét török és tatár csapatok pusztították, amelyek a szultáni üzenetet semmibe vevő fejedelmet és országát kívánták megbüntetni.

Erdélynek nem volt könnyű megbarátkozni ezzel a helyzettel, s belenyugodni önállósága elvesztésébe. A kiútkeresés jele, hogy 1658 és 1661 között kénytelen-ségből – Barsay, ismét Rákóczi, majd Kemény János személyében – háromszor váltottak fejedelmet.⁴⁴ Amikor Lipót császár Kemény János megsegítésére elindította Montecuccoli seregeit, a török hatalom is elérkezettnek látta az időt, hogy ismét új fejedelmet választasson. Miután sem a székelyek, sem a szászok között nem találtak arra alkalmas személyt, a szultán a birtokaira visszavonuló, fiatal Apafit ítélte megfelelőnek⁴⁵ egy báb-fejedelem tiszterére. Szeptember 14-én érkezett a szultáni parancs Apafi Mihályhoz, hogy foglalja el Erdélyország fejedelmi székét. Ali pasa fegyveresekkel vitette Ebesfalváról a tábori országgyűlésbe a 29 éves Apafit, akinek egyelőre a török seregeken kívül egyéb támogatója nem akadt.

Ali pasa úgy ítélte meg, hogy a három évnél hosszabb tatár rabság engedelmes szolgálattévővé formálta a fiatalembert. Elődeinek mindegyike keservesen megfizette az önállóságra törekvés árát, hiszen a fejedelemség „annyira elpusztult, a török annyi lakost hajtott el, hogy Erdély csaknem sivatagnak látszik.” Egy feldőlt, elpusztított országban, elegendő fegyveres erő és vezetési tapasztalatok nélkül, támogatók híján, az idegen hatalom által kiválasztott fejedelemnek nem sok reménye maradt a megerősődésre. Minden jel arra mutatott, hogy Erdély csillaga valóban leáldozott.

Apafi Mihály huszonkilenc évig (1661–1690) volt a török és a Habsburg nagyhatalom között manőverező kis erdélyi állam fejedelme. A fejedelem a 60–as évek közepétől egyértelmű elfogadásnak örvendett, kortársai elsősorban megfontoltsá-

44. Bár a krími tatárok fogságát megjárt Kemény János megmaradt a török hűségén, az 1661. áprilisi beszercebányai országgyűlésen elfogadtatta a rendekkel, hogy „a török az ellenség”, mondván: „A haza... addig tartozik a törökhöz való hűségét megtartani, a meddig oltalmazza, protegálja... Ha pedig nem, sőt nyilván valóan veszedelmére s pusztulására igyekszik... szabad mind az országnak, mind a fejedelemnek maga oltalmazására minden médiumokat felkeresni...”

45. Az újdonsült fejedelem családja nem tartozott Erdély meghatározó politikai elitjébe. (Apja küüllői főispán és fejedelmi tanácsos volt, aki Mihály fia születését (1632) csak három évvel élte túl.) Apafi Mihály Bornemissza Pál jenői várkapitány Anna nevű lányát vette feleségül, s így az asszony két lánytestvérének házassága révén a leendő fejedelem a Kemény és a losonci Bánffy családdal is rokonságba jutott.

gát dicsérték. Stabil családi háttérrel rendelkezett, felesége, Bornemissza Anna egyenrangú félként vette ki részét a feladatokból.⁴⁶

Apafit a kortársi közvélemény tanult, jóra való, de befolyásolható embernek tartotta. „Papnak lett volna legalkalmasabb, nem fejedelemnek” – írták róla. Ezzel szemben a források azt mutatják, hogy bár kétségtelenül meghallgatta tanácsadóit – köztük az elődök jó szokásaihoz hasonlóan a feleségét is – sikerült elérnie, hogy fejedelmi tekintélyét elismerjék és tiszteljék. Udvarának külön utakon járó előke-lőit (Bánffy Dénest, Béli Pált stb.) megbüntette, szigorú, olykor kegyetlen ítéle-tekkel vitte keresztül igazát.

A fejedelemasszony időnként mint társuralkodó állt férje mellett. Főleg a kincs-tári uradalmak irányításában játszott szerepet, gondosan vezetett számadásköny-veit a kortársak is mintaszerűnek tartották. Apafi nagyra értékelte feleségét, s már 1663-ban neki adatta Fogaras várát, amelyről Evlia Cselebi azt jegyezte fel: „Er-dély királya alá tartozik, de a szász–magyarok hatalmában van.” Ezzel a lépésével visszatért az erdélyi fénykor hagyományához, hiszen Bethlen Gábor 1626-ban Brandenburgi Katalinnak, I. Rákóczi György pedig Lorántffy Zsuzsannának en-gedte át a várat és uradalmat.⁴⁷

Apafinak több „udvara” is volt, mivel a gyulafehérvári palota leégése miatt változtatni kényszerült. Bár *Apafi hozzákezdett felépíttetni az 1661-ben felégetett Gyulafehérvárt, amely „elhamvadt s benne egyetlen épület sem maradt fenn”, de fejedelmi központtá nem tette azt többé.* Az építkezések hatását azonban Evlia Cselebi már 1666-ban tapasztalta: „templomai, bazárja, fogadói és palotái egész le a Maros folyóig annyira kiépültek, hogy az le nem írható.” *Apafi udvara előbb Ebesfalván, majd Fogarasban működött.* (Birtokai egy tömbben koncentráálódtak, Ebesfalvát és Balázsfalvát övezték.) Fogarasban tovább építette a várat, különösen a déli részt, amelynek első emeleti nagytermében gyakran tanácskoztak, ahol a flandriai kárpitokkal borított ebédlőterem és a fejedelmi lakosztály is található. A balázsfalvi építkezések eredményeit a nagy paloták (díszes termek) dicsérték, fa-lain „czifra íratos” kárpitokkal, s 1689-re egy nagy bástya is felépült, valamint egy „vigyázó erkély” őrházzal együtt.

A fejedelmi udvarban „cifra” ceremóniák szerint folyt a vendéglátás. Még a kézmosás rendjét is a rangok határozták meg. A leírások szerint Zrínyi Ádámot (vagy máskor a lengyel király követét) különös kegyben részesítették akkor, ami-

46. Kilenc gyermeket szült férjének, közülük hét élte meg a felnőttkort. A féléves Györgyöt és a hatodik évében elhunyt Gergelyt a kolozsvári Farkas utcai templomba temették. 1677-ben megszületett harmadik fiuk, akit a fejedelem után Mihálynak neveztek.

47. Az 1673 novemberi gyulafehérvári országgyűlés 100 ezer birodalmi tallérért Huszt várát és uradalmát a hozzá tartozó sóbányákkal és jövedelmekkel együtt szintén Bor-nemissza Annának adta, amelyet élete végéig használhatott.

kor „egyszerre töltötték mind a fejedelem, mind az ő kezére a vizet és egyszerre is törölték a kendőhöz.” A dió- és körtefából készült „faragott művű” asztalok mellett azonban már metszett poharakat is használtak, különösen a finomabb borokat szolgálták fel „kristály csészékben”. Az udvari zenekarból Apafinak a duda volt a kedvelt hangszere, hangjára szívesen és gyakran táncolt. A Rákócziakhoz és Thököly Imréhez hasonlóan Apafi is igen kedvelte a vadászatot is, ólaiban 129 agarat, 83 kopót és 53 vizslát tartott. (A legjobb vizsláknak és az ún. „palotás agárnak” a szobákba is bejárásuk volt, azokat nem a falkaakolban tartották.)

Apafi nagymértékben kiaknázza, udvartartása és az ország költségeire használta fel Erdély természeti kincseit. Ismeretes, hogy 1662-ben Kücsük basa hadisarcát a sójövedelemből fedezte. Jellemző, hogy míg a készpénzadó maximum 150 ezer forintot tett ki, addig a só-, az ezüst-, a réz-, valamint a keneső bányák és a harmincadok jövedelméből kb. 250–300 ezer forint jövedelme lehetett. A fejedelemnek gondja volt a háborús időszakban leromlott állapotú sóbányák újraindítására, ezt példázza 1664–65-ben kiadott művelési utasítása is. Ugyancsak ő építette újra a II. Rákóczi György által alapított görgényszentimrei papírmalmot is.⁴⁸

Buda visszavétele és a pozsonyi országgyűlés után azonban a katonai helyzet már minden kétséget kizáróan az erőfölényből diktáló császári udvarnak kedvezett, bizonyíthatja ezt előbb a Caraffának kifizetett tetemes hadisarc (összértéke csaknem 2 millió forint), majd Lotharingiai Károly 1687 őszi bevonulása. Egyértelművé vált, hogy Erdély nem tud kellő katonai erőt igénybe venni saját területének védelme érdekében, s ezért Apafinak a Balázsfalván megkötött újabb szerződésben vállalnia kellett a roppant hadsereg téli elszállásolását. Amikor 1688-ban a bécsi udvar ismét Caraffát küldte Erdélybe, már mind semmibe veszték az előző évi szerződés önálló fejedelemség elismerésére vonatkozó pontjai. A fejedelemasszony halála (1688) csak növelte Apafi bizonytalanságát, aki fizikailag és morálisan egyaránt rosszul tűrte a megpróbáltatásokat. Élete utolsó másfél éve egy depresszióba esett, beteg ember kínlódása volt, aki már sem magán, sem országán nem segíthetett. 1690. április 15-én halt meg, igen csekély reményt sem hagyva híveiben, hogy a fejedelemség fiára maradhat, s hogy az Erdély önállóságának maradványát még meg lehet menteni.

Halála után néhány hónappal azonban a hadiszerencse forgandósága ismét kínálta egy esélyt az erdélyieknek. Igaz, amikor a török ellentámadás lendületére tá-

48. 1663-tól a fejedelemasszony irányította a munkálatokat, amelynek eredményeként a gyulafehérvári papírmalommal együtt ez a három vízikerekes malom látta el durvább anyaggal a fejedelmi udvart és az iskolákat. A porumbáki üveghuta, az alvinci – Bornemissza Anna által is támogatott – posztócsináló jövedelmei szintén az 1660-as évek végétől mutathatók ki.

maszkodó Thököly 1690 nyarán seregeivel váratlanul megjelent – miután „Hol soha lovas ember s gyalog nem járt” átkelt a hágókon –, s a zernyesti csatában megverte a császári sereget, magát Heisler generálist is fogságba ejtette, mindenki kétségbeesett. A fejedelmi tanács azonban már ekkor útnak indította Bécsbe Bethlen Miklóst, aki a katasztrófális helyzetre hivatkozva végre érdemi tárgyalásokat kezdehetett az udvarral. Bethlen az erdélyi rendiség igényeit a korábbi egyezmények eredményeire támaszkodva igyekezett elismertetni. Új érvként használta ki azt a nem lebecsülendő tény, hogy Thököly az önálló Erdély elismerésére vonatkozó ahdnamét kapott a szultántól, ezért, ha Lipót császár nem tartja meg az országrész önállóságát, örökre elveszítheti azt. A hosszas tárgyalások végül a Diploma Leopoldinum kiadásához vezettek, amely a Habsburg uralkodó elismerése mellett hagyta meg Erdély autonómiáját. A Diploma azonban nyitva hagyta az utódlás kérdését. Az ifjabb Apafi gyámja a császár lett, aki a Bethlen Gergely lányával, Katával kötött házasság után joggal tarthatott a fejedelmi cím visszaigénylésétől. Ezért a húszéves fiatalembert, Erdély választott fejedelmét előbb fel eskették a császár hűségére (1696. máj. 1.), majd rábírták: menjen a császárvárosba. Bécsben, 12 ezer forint évdíj mellett tisztos fogságban élte le életét. A török ahdnamét be kellett szolgáltatnia az udvarnak, s 1697-ben fejedelmi címéről is le kellett mondania.⁴⁹ Ezzel végleg megpecsételődni látszott az erdélyi fejedelemség önállóságának ügye.

Amikor 1703-ban Rákóczi Ferenc Magyarországra érkezett, az Erdélyi Fejedelemség már nem a két nagyhatalom akaratából létező kis állam volt, hanem a Szent Liga seregei által elfoglalt, s a lipóti Diplomával a Habsburg uralkodó alá rendelt országrész. Ennek ellenére Erdély rendjei 1704-ben a gyulafehérvári országgyűlésen éltek a szabad választás jogával, s fejedelmüké tették II. Rákóczi Ferencet,⁵⁰ sőt az 1706 márciusi huszti országgyűlésen a két országrész rendjeinek konföderációját is kimondták. Bár Rákóczi már 1705-ben Erdélybe készült, amelynek egyértelmű bizonyítéka, hogy a jezsuiták a bevonulási szertartásra elkészítették a „porta triumphalist” is, a zsibói csatavesztés utáni belpolitikai helyzetben⁵¹ a fejedelmi

49. Az erdélyi rendek az 1707. évi kuruc országgyűlésen fosztották meg fejedelemségétől. 1701-ben ugyan birodalmi hercegi címet kapott, de nem tudott magának rangjához megfelelő életvitelt biztosítani. 1713. február 11-én halt meg, vele kihalt a család férfiága és eltűnt a történelemből az Apafiak neve is. A Habsburg uralkodó azonban nem vette fel az erdélyi fejedelem címet.

50. Erdély rendjeinek helyzetét nehezítette, hogy a Habsburgok a szabadságharc végéig hadsereget állomásoztattak benne, és Szebenbe gyűjtötték össze a nemesség prominens képviselőit.

51. 1705 decemberében a segesvári országgyűlésen a császárpárti erdélyiek semmisnek nyilvánították Rákóczi erdélyi fejedelmi címét, s elfogadták Józsefet királyuknak.

beiktatásra csak 1707 áprilisában, a marosvásárhelyi országgyűlésen kerülhetett sor.

A ceremónia az erdélyi hagyományokra alapozva ment végbe. A nagy esemény előtt a fejedelem udvarával egy Mezőbánd nevű városkában szállt meg, a hadakat pedig a környező falvakban helyezték el. A rendek a három natióból követséget küldtek hozzá⁵², hogy illően köszöntsék „invitálván...választott Fejedelemségnek szerencsés inangurátójára”. Az audienciára díszes öltözetben és pompával jelentek meg az urak, a rendek conditioit tartalmazó írással, akiket „az első palotában” Vay Ádám udvari kapitány fogadott, s engedett a fejedelemhez. Miután Rákóczi ígéretet tett a követek által színe elé terjesztett rendi feltételek tanulmányozására, a meghallgatás pompás ebéddel végződött. Április 5-én Rákóczi díszes seregei gróf Pekry Lőrinc főgenerális vezetésével a Maros partjára vonultak, maga a fejedelem „szép drága kövecses szerszamos török lovon”, hogy ott találkozzanak a rendek képviselőivel, s a sokaság együtt vonuljon az „egy algyu lövisre felállított Theatrumhoz”. Rákóczi mellett kétoldalon a fegyverhordozók egyike „szép gyémántos fejedelmi kardot” vitt, a másika kezében „Fejedelmi tollas botja” volt, úgy mentek a Theatrumig, amelynek karfáját festették, részint aranyozták, az egész építményt pedig posztóval „környüs körül” bevonták. Az „erdélyi regalista urak a Theatrumra fel mentek” és a városok követeivel állták körül a fejedelem vörös bársonnyal fedett székét, amely egy asztal mellett „valamentire magosab helyen a Theatrumban szép Déván szőnyegekkel bé vont allyával” volt előkészítve. A fejedelem háta mögött a két fegyverhordozó, mellette Vay Ádám udvari kapitány és Nedeczky Sándor udvarmester, jobbra az „Erdélyi Uraknak eleji”, balra a „Papi Rendek, négy valláson lévők” állottak. A fejedelmi esküt magyar nyelvű köszöntés, háromszori vivát kiáltás kísérte, majd dob, síp és trombitaszó mellett kísérték Rákóczit. A jezsuiták templomában a vezető erdélyi politikusokkal térdepelt a baldahin alatt, s mondatott „Te Deum laudamust”, mialatt a városban a katonaság díszlövéseket adott a tiszteletére. Végül a fejedelem szállásán fogadta a rendek s az erdélyi egyházak gratulációit⁵³, de lakomára, ünnepi megvendégelésre csak a következő napon kerülhetett sor.⁵⁴

52. A beiktatás leírása megmaradt az Erdélyi Nemzeti Múzeum egykori levéltárában, ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár - Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca őrzi MSS KJ 340 sz. alatt. A marosvásárhelyi országgyűlésen történt beiktatásról még Ráday Pál iratai II. 1707-1708. Sajtó alá rendezte: *Benda Kálmán és Maksay Ferenc*, Bp. 1961.91-149.

53. Uo. Jellemző módon előbb a katolikus, majd a református, az evangélikus és végül az unitárius egyházak képviselői köszöntötték Rákóczit.

54. Uo. Aznap csak „privatim evet vacsorát”, hatodikán viszont „az Ország bélieket szétt különb Palotákban meg vendéglette Méltóságos Fejedelem.”

A fényes ünnepek meggyőzően erősítették Erdélyben Rákóczi szerepét⁵⁵, amely az országgyűlés politikai döntéseiben is jól tükröződött: megerősítették a Habsburg háztól való elszakadást és a magyarországi rendekkel kötött konföderációt, s intézkedéseket hoztak a fejedelemség irányításával kapcsolatban.

Rákóczi fejedelmi udvarát nem Erdélyben tartotta, az udvar működési elveire azonban a beiktatási szertartásból, s az 1707. április 26.-án Kolozsváron alapított Nemesi Ifjak Társaságának ünnepi szertartásából is következtethetünk. Rákóczi fejedelmi hatalma kifejezésére mindkét szertartáson aranyos buzogányt és aranyos rubintos kardot használt, s ezeket a jelvényeket vitette el a sárospataki udvarba is, ahol 1707 októberében a Nemesi Társaság újabb beiktatási szertartását tartották.⁵⁶ *Nemesi Ifjak Társasága* (megalakuláskor kb. 60-70 fő, vezetője Kemény Simon⁵⁷) a fiatal nemesség tanuló-iskolája lett, amely biztosíthatta számukra az előmenetelt, s alkalmassá tehetette tagjait „a hadi és politikai szolgálatra”. Ugyanakkor a fejedelem udvara fényét is emelte általuk. A „Nemes compánia” első szereplései közé tartozott a fejedelem kísérete az ónodi országgyűlés ünnepélyes bevonulása-kor, díszőrség a követek fogadásánál. Bercsényi a varsói szerződés aláírásához is vitt magával közülük.⁵⁸ A Nemesi Ifjak Társasága azokat a hagyományokat eleve-nítette fel, amelyek még Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején honosodtak meg az erdélyi udvarban, ahol a nemesi utánpótlás nevelésének egyik eszköze ép-pen az ifjak udvarba fogadása volt.

55. A vesztes zsigóci csata után végleg császári oldalra állt Cserei Mihály korántsem fogalmazott pozitívan a Marosvásárhelyen nagy pompával végrehajtott fejedelmi beiktatásról, ahol szerinte Rákóczi csak „pünkösdi királyságra, erdélyi fejedelemségre installálta magát”, ugyanis a rendek „bolond hízkelkedésből felséges titulust adának neki, és Patriae Péternek nevezék”. A szertartással kapcsolatban két baljós előjelet is észrevett Cserei: „mikor megeskütek, pópista mód szerint gyertyákat gyűjtván meg, a gyertya hirtelen magától elalult, mikor pedig a fényes theátrumról lejött, és lóra akart ülni, a süvege fejből kiesett, ki is esék csakhamar a fejedelemségből.” *Cserei Mihály: Erdély története [1661-1711]* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre*, Bp., 1983. 383.

56. *R. Várkonyi Ágnes: Hatalom, ritus, kommunikáció II. Rákóczi Ferenc államában*. In: *Omăgiu profesorului Magyari András Emlékkönyv. Studii de istorie modernă a Transilvaniei (Tanulmányok Erdély újkori történelméről)* Koordinatori/Szerkesztők: *Pál Judit, Rüs Fogarasi Enikő*, Cluj-Napoca/ Kolozsvár, 2002. 304-305.

57. Kemény János erdélyi fejedelem unokája

58. A fiatal nemesség már 1706-ban Rákóczi környezetében tartózkodott. Hivatalosan az ónodi országgyűlésen (1705. július 5.) elfogadott *Regulamentum Universale* írta elő működését. A hadakozásban is szerepeltek (trencsényi csata, Gömör-liptói hadjárat stb.), s sokan közülük követték a vezetőket az emigrációba is.

Hasonlóan a hagyomány erősítésére szolgált 1707-ben a sárospataki birtokközpont fejlesztése, annak alkalmassá tétele a vezérlő fejedelem udvara számára⁵⁹. Rákóczi 1707. szeptember 20.-án ünnepélyes bevonulást tartott Patakra, majd a vártemplomban a kolozsvári szertartáshoz hasonlóan, de saját hatalmát a szertartásban is erőteljesebben kifejezve avatta fel a nemesi ifjakat. A fejedelem elé járuló, a haza javát elősegíteni szándékozó, s esküt tett fiatal Rákóczi társul emelte maga mellé, amikor „Lábaihoz borulván, azt megcsókolta, és eő Felsége által mintegy felemeltetett.”⁶⁰

II. Rákóczi Ferenc politikájával méltó örököse lett Bocskai politikai végrendeletének. Mindent megtett azért, hogy Erdély Magyarországgal együtt kerüljön a rendi konföderáció irányítása alá.⁶¹ Sárospatakon gondosan kiépített fényűző udvara két országrész határán volt hivatva szolgálni a magyar rendiség önállósulási törekvéseit, s őrizni a Rákóczi család nagyra törő hagyományait.

Az 1707 utáni katonai események alakulása, a politikai kompromisszumok iránt megnövekedett rendi igények, s végül Rákóczi kényszerű emigrációja azonban végleg eloszlatta mindazokat a reményeket, amelyeket a szabadságharc erdélyi hívei a fejedelmi hatalom és udvar újjáélesztéséről bizakodón dédelgettek. 1711 után Erdély ismét a Habsburgok Dunai Monarchiájának Magyarországtól elkülönülten kormányzott része lett.

59. Rákóczi ugyan kedvelt tartózkodási helynek tartotta Patakot, de 1703 után inkább Tokajban, Miskolcon, Egerben, vagy Gyöngyösön tartotta udvarát. *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. 299.

60. Uo. 307.

61. A transzilvanizmust képviselő Cserei szerint Erdély sokat veszített; addig keresték a rendek a szabadságot, amíg nyomorúságra nem jutottak, hiszen a kuruc és német egyaránt prédált, portiózott, sőt a császáriak úgy eskették meg a nemességét: „Ha én igaz híve nem leszek a császárnak, az Istennek minden átkai szálljanak reám s az én maradvámra.” Végző következtetését az erdélyi különállás hívei sokat hangoztatták: „Így jár az a nemzet, ki mindenkor újabb-újabb urat keres magának. Tanulj Erdély, tanulj, ne cimborálj többször Magyarországgal, mert sokszor égette meg a magyarországi kása a szájadat, mégis nem tudtál megtanolni.” *Cserei M.*: i. m. 367. A történelmi tapasztalat alapján azonban a Habsburg Birodalmon belüli különállás nem erősítette, hanem inkább tovább gyengítette Erdély lehetőségeit, nem lehet véletlen, hogy a polgári átalakulás hívei ismét erőteljesen szorgalmazták az unió kérdését.

Klára Papp

The Court of the Transylvanian Princes

The establishment of an independent Transylvanian state made it necessary to organize a principal court. This was to be initiated by Queen Isabel, and King John Sigismund, who had the court settled in the episcopal palace of Gyulafehérvár. Isabel followed the pattern of the royal court of Cracow, which came to be accompanied by an Italian influence after John Sigismund had come of age. This was being strengthened during the principality of Sigismund Báthory, which was also coloured with some Habsburg shade by his unsuccessful marriage to Maria Christierna.

Gábor Báthory placed the Prince's seat over to the well-defensible Nagyszeben, taken by ruse. The Prince's palace destroyed by the army of General Basta was to be rebuilt by Gábor Bethlen, who had his court furnished here, admired all over Europe. Its splendour was also safe-guarded by Prince György Rákóczi. Besides the Gyulafehérvár centre, during the rulership of György II Rákóczi Princess Consort Zsuzsanna Lorántffy arranged her court at Sárospatak. This latter was to become the headquarters of culture and intellect, as well as a major scene of Transylvania's relationship with the Hungarian estates.

Following the failure of György II Rákóczi in Poland Gyulafehérvár was plundered by the Ottomans and Tartars, the principal court was ruined. Mihály Apafi founded his court at Ebesfalva, then at Fogaras.

Gorun – Kovács Blanka Sidonia

Nagyvárad XVIII. századi pere a káptalannal

A váradi lakosok és a káptalan között majdnem két évszázadon át folytatódott egy pereskedés, melynek első részét az alábbiakban kíséreljük meg bemutatni.

Lakos Lajos jól ismert könyvében azt állítja, hogy a pereskedés egy félreértésből származott,¹ amely tulajdonképpen két részből áll: "1. Az accordának első pontjában korlátolt bírói választási jog és 2. ugyancsak annak 8. pontjában jelzett városunknak a rétek, az ahhoz tartozó accesorumok, erdő territoriumok és határokra vonatkozó jog iránti igényei."² Szerinte a XVIII. század eleji városatyák kezébe került egy IV. Béla által kiadott oklevél, amelyet 1259-ből datáltak, és amely szerint a király egy *Varadiensis* nevű településnek adományozta a fent idézett jogokat. Mint később kiderült, nem Nagyváradról volt szó, hanem Pécsváradról,³ de azt a konfliktust és pereskedést, amely részben ennek volt köszönhető, csak az 1848-as törvény szüntette meg, amikor Várad megkapta a szabad bírói választási jogot.⁴

A pereskedés alapja azonban egészen más természetű volt.

Ismert dolog, hogy miután 1692 júniusában kiűzték Váradról a török csapatokat, Bihar vármegyében visszaállították a katolikus egyház gazdasági és politikai hatalmát; amelynek két meghatározó képviselője volt: az egyik a püspökség és a másik a püspöki káptalan. Úgy tűnik, hogy ez a változtatás egy - a magyar rendek által is támogatott - kísérlet volt a Habsburg udvar részéről a XVI. század közepi birtok- és hatalmi viszonyok helyreállítására. A folyamat természetesen Várad lakóinak a nemtetszését és felháborodását váltotta ki, mivel ők megpróbálták kivívni szabadságukat, amely az akkori körülmények között szinte lehetetlen volt. A város önállóságáért vívott harca miatt, amely majdnem két évszázadot tartott, hosszú távon - gazda-

1. *Lakos Lajos*: Nagy-Várad múltja és jelenjéből-A városi levéltár adatai alapján, Nagyvárad, 1904.

2. U. o., 184-185.

3. U. o., 186.

4. U. o.

ságilag és minden más téren is - visszavetette a fejlődést, holott Nagyvárad megérdemelt volna egy előkelő helyet a többi magyar szabad királyi város között.

A régebbi történetírás - nem tudományos érvek miatt - igyekezett kikerülni ennek a peres ügynek a tárgyalását, mely a város és az egyház között folyt. 1972-ben Ioan Pușcaș⁵ foglalkozott a város és a katolikus egyház között kötött 1722-es egyezményrel. Ez a tanulmány nem merítette ki a témát, inkább figyelemfelhívó jellegű volt.

A katolikus egyház a Lipót által kiadott 1693. november 24-i rendelet alapján jutott ismét régi birtokaihoz, ezzel a rendelettel mintegy eltörölve a másfél évszázados - fejedelemség korabeli - változásokat. Hogy könnyebben megértsük ezt a kijelentést, lássuk mi is történt ebben az időszakban? Várad több közeli településből jött létre, melyek a váradi vár védelme alá gyűltek. 1557-ben a reformáció egyik következményeként, az addig Várad-Olasziban (az egyik városrészben) működő római katolikus püspökséget felszámolták. 1557 után, az Erdélyi Fejedelemség idején, a városrészek egy „*civitas*”-ba tömörültek, melynek neve *Nagy Várad* lett. A fejedelmek is ezt a települést támogatták különböző privilégiumokkal, mivel jól tudták, hogy ha a nyugati határon, a meglévő vár körül egy nagy, erős város jön létre, akkor sokkal könnyebb visszaverni a támadásokat.

Azok után, hogy a püspökség 1693 után visszakapta hatalmát, először mint közigazgatási hatalom, majd mint a város fölötti birtokos, minden civis-jogot eltörölt, amelyeket a fejedelmek szolgálataik miatt adományoztak a városnak, és ismét részekre osztotta, ahogyan 1557 előtti állapotában volt. Természetesen, ha Várad a fejedelemség korában megszerezte volna a szabad királyi város címet, akkor a birtokállapotok helyreállítása is nehézségekbe ütközött volna, s így jogi szempontból nem történhetett volna semmi változás.

A város és a katolikus egyház közötti pereskedés első felvonása 1692 júniusától (amikor Várad felszabadult a török seregektől és beérkeztek a Szent Liga seregei), egészen 1722-ig tartott (amikor megszületett az első „megegyezés” a két fél között). Ezt az időszakot kölcsönös puhatolózás, elemzés jellemezte. Mindkét fél megpróbálta felmérni, hogy milyen eszközök vannak az „ellenfél” tarsolyában, ugyanakkor - ami nem volt látható - a háttérben mindketten megpróbálták a saját érdekük szerint befolyásolni az eseményeket. Kezdetben sikeresnek bizonyultak a város lakói ebben a „hidegháborúban”, később viszont egyértelműen hátrányba kerültek a káptalannal szemben, ezért elhatározták, hogy nyílt harcot indítanak a város szabadságáért.

5. *Pușcaș Ioan: Convenția din 1722 dintre capitulul episcopiei catolice din Oradea și orașul Oradea (Az 1722-es egyezmény a váradi káptalan és a város között) – Lucrări științifice, Oradea, 1972. 69-74.*

1692-ben, amikor a váradi vár felszabadult, a lakosság a császári seregek mellé állt és olyan eredményeket tudtak felmutatni, hogy ezt a tényt később maga III. Károly is kénytelen volt elismerni.⁶ A lakosság és a császári csapatok között ugyanez a jó kapcsolat maradt fenn, amikor a váradiak II. Rákóczi Ferenc ellen védték a várat. A várvédők ugyanis csak a lakosság segítségével tudták megtartani az erősséget. Ez a szoros kapcsolat a Habsburg-csapatok és a váradi lakosok között azt bizonyítja, hogy az utóbbiak mindent megtettek annak érdekében, hogy ne kerüljenek vissza a káptalan „tulajdonába”; ezért segítették a várvédőket, mivel - mérlegelésük szerint - akkor ők voltak nyerő pozícióban.

Várad lakói, kihasználva a történelmi helyzetet, egészen 1713-ig el tudták húzni⁷ azt, hogy a katolikus egyház ténylegesen tulajdonba vegye a települést, de már a következő évben nem volt mit tenni: a város visszazállt a püspökség és a káptalan birtokába. Nem mentette meg a váradiakat az 1712. november 27-i, III. Károly által kiadott oklevél sem,⁸ aki ezáltal megerősítette a váradiakat azokban a jogaikban, privilégiumaikban, melyeket II. Rudolf császár adományozott az 1600. március 21-i privilégium-levelében. Azaz a város használhatta azt a pecsétet és címet, amit szintén Rudolf császártól kapott azért, mert a Habsburgok pártjára állt.

Az 1712. novemberi rendelet, melyet III. Károly császár a váradi lakosság kérésére állított ki, a váradi katolikus egyház nemtetszését váltotta ki. Az egyház követelésének eleget téve az uralkodó - amellet, hogy visszavonta rendeletét - még egy különbizottságot is felállított a helyzet kivizsgálására.⁹ Mivel a bizottságnak nem sikerült megtalálnia a mindkét fél számára megfelelő megoldást, ezért visszaadták a királynak az ügyet. 1716. augusztus 17-én III. Károly elismerte az egyház minden földesúri jogát, ami a városlakók egyértelmű háttérbe szorulását eredményezte. Maga a király úgy tűnik megpróbálta a nagyobb és erősebb „ellenfelet” semlegesíteni határozatával, ugyanakkor azt javasolta a lakóknak, hogy forduljanak esetükkel a törvényszékhez.¹⁰ A császár az 1716. évi levelében kifejtette, hogy szerinte azok a privilégiumok, melyet 1712-ben adott ki a váradiak számára, nem mondtak ellen a földesúri jogoknak.

Egy számunkra nehezen meghatározható időpontban taktikai változás történt a város önállóságáért zajló harcban. A törvények szerint az 1693-as határozat révén a várost három részre darabolták: Várad, (Várad –) Olaszi és (Várad –) Velence, az

6. Arhivele Naționale - Direcția Județeană Bihor, Oradea (Nemzeti Levéltár, Bihar Megyei Igazgatóság, Nagyvárad - a továbbiakban NLBN), fond Primăria orașului Oradea, 20. dosz., 179.

7. *Lakos Lajos: Nagy Várad múltja...* i. m. 133.

8. NLBN, fond Primăria orașului Oradea, 20. dosz., f. 179.

9. U.o., 181-186.

10. U.o.

első a káptalan alárendeltje volt, míg a két utóbbi a püspökségé. Ezt követően hosszú ideig csak a város egy része próbálta kivívni a szabadságát, egészen pontosan Várad, amely a káptalan alárendeltje volt. A város másik két részének lakói valószínűleg nem voltak olyan bátrak, hogy a püspökkel nyíltan szembeszálljanak és ellenálljanak, ugyanis az egyházi rang mellett a váradi püspök volt Bihar vármegye első embere, a főispán is. Ettől függetlenül a város többi része együttérző volt a váradiakkal a szabadságukért való vívódásukban, nem számított, melyik városrészben laktak, ki volt a földesuruk. Mégis Várad városrész volt az, amelyik ebből a harcból a XVIII. század második feléig a nehezét magára vállalta. Kérésekben mindig azokra a privilégiumokra hivatkoztak, amelyek 1716 után már csak a másik két városrészt érintették, ugyanakkor mindig Nagy Váradról beszéltek, ami arra enged következtetni, hogy átvitt értelemben az egész város képviselőjének tartották magukat. De más értelme is volt ennek a megfogalmazásnak, éspedig, ezzel lehetett védekezni olyan értelemben, hogy ők még mindig „egésznek” tartják a várost, még a felosztás után is.

Az az igazság, hogy a többi lakos se maradt passzív a „harcban”, erre nagyon jó bizonyíték az a dokumentum, amelyet a Haditanácsnak címeztek. Ebben Csáky Imre volt váradi püspök arról számolt be panaszos hangon, hogy azok a lakók, akik az ő alárendeltjei, de a vár kapitánya pártfogásában állnak, nem ismerik el az ő földbirtokosi hatalmát. A püspök azt kérte a Haditanácstól, hogy tegyenek rendet a várparancsnok és a lakosok közti viszonyban, és ismertessék el a lakosokkal a püspökséget, mint földbirtokost.¹¹

A váradi közösségnek azok a tagjai, akik a káptalan alárendeltjei voltak, hosszú és végeláthatatlan perbe kerültek a káptalannal, míg a váradiak egy másik része egy másik területen próbálta meg elérni a gazdasági-társadalmi élet egyesítését, vagyis azt, hogy a három városrészből az azonos érdekeltségű céheket egyesítsék.

Az események 1716 után kezdtek rossz irányba terelődni, ugyanis a városlakók és a káptalan közötti vita egyre erőteljesebb és durvább lett, mivel egyik fél sem hajlott arra, hogy engedjen. Látva, hogy a káptalan és a város között milyen helyzet alakult ki, a központi hatóságok azt tanácsolták, hogy kössenek egyezséget,¹² de a káptalan makacssága kizárt minden lehetőséget. A káptalan azt követelte a várostól, hogy ne hivatkozzon mindig a XVI-XVII. századi privilégiumaira.¹³ Ez az állapot volt jellemző 1721 végéig, amikor december 28-án a város lakói váratlanul elfogadtak bizonyos káptalani követeléseket. Így a következő év januárjában¹⁴

11. U.o., 6. dosz., 137.

12. *Puşçaş*: i. m. 70.

13. U.o.

14. U.o., 72.

mindkét fél, mind a káptalan, mind a városlakók részéről küldöttség ment Bécsbe, hogy tovább tárgyaljanak.

Ezzel azonban még nem ért véget a meglepetések sorozata. Nem elég, hogy 1722 februárjában a város elfogadta a káptalan bizonyos követeléseit, de történt egy még meglepőbb esemény is: aláírtak egy „barátságos tranzakciót”, amelyet 1722. április 26-án III. Károly törvényi rangra emelt.¹⁵ A váradiak részéről ez a váratlan döntés volt az első olyan eset, amikor elismerték a káptalan jogait a város tulajdonára, ami negatív hatásként kísérte végig a további eseményeket. Azzal, hogy a város engedett, akarva-akaratlanul elismerte a káptalant a város urának.

Akármennyire is különös az, hogy a város a bécsi egyezmény szerint¹⁶ egy ilyen fontos helyzetben feltétel nélkül engedett, meg kell jegyezzük, hogy az események nem tisztességes úton jutottak eddig, ugyanis a városi küldöttség vezetője elárulta nemcsak a küldöttséget, hanem a várost is. Nem mintha a küldöttség többi tagja becsületesebb lett volna, de a bécsi hangulat, illetve környezet sem volt kedvező a váradiak számára.

A bécsi eseményeket egy küldöttségi tag beszámolójából ismerjük,¹⁷ akit Egerszegi Ferencnek hívtak, s aki levelét a városi tanácshoz intézte. A beszámolóban Egerszegi leírta, hogy a Haditanács bejelentette: a császári csapatok ki fognak vonulni a városból és attól kezdve a káptalan csapatai védik majd azt. Hírt adott arról is, hogy ha a városi küldöttség nem érkezett volna meg Bécsbe, akkor a város ügye nagy bajba került volna és hogy csak Lantos János, a küldöttség vezetője jelenléte mentette meg.

Úgy tűnik, mintha Egerszegi Ferenc elő akarta volna készíteni az árulás hírért, amikor egy másik levelében - amelyet szintén a városi tanácsnak címzett - elmesélte, hogyan is folyt egy kihallgatás a Magyar Udvari Kancelláriánál. Leírta, hogy egy tisztviselő mondta el a küldöttségnek, hogy hozzájuk hasonló helyzetben vannak más városok - mint például: Győr, Komárom, Pécs, Eger, Pozsony - is, melyeknek szintén nem ismerték el régi privilégiumaikat és azt tanácsolta, hogy a váradi küldöttség inkább fogadja el a káptalant, mint földesurat. Ennek a tudatában ült le a váradi küldöttség tárgyalni a káptalan küldötteivel, annak reményében, hogy egy hét alatt megegyeznek. Az egész tárgyalás légkörét a káptalan határozta meg, amikor megfenyegette a három megbízottat, hogy ha nem egyeznek bele feltételeibe, akkor erőszakhoz folyamodik. A város küldöttsége erre azt válaszolta, hogy a császárhoz fordulnak és a májusi országgyűlés igazságot szolgáltat majd számukra. De a káptalan se hagyta magát, és azzal fenyegetőzött tovább, hogy a

15. NLBN, fond Primăria oraşului Oradea, 6. dosz., 1.

16. *Puşcaş*: i. m. 72.

17. NLBN, fond Primăria oraşului Oradea, 6. dosz., 51.

Haditanács közbelépésével elkobozzák a privilégiumleveleket és megsemmisítik azokat.

Azt nem tudjuk, hogy Egerszegi Ferenc mennyire hitelesen számolt be a tárgyalásról, de az biztos, hogy se a Haditanács, se a Magyar Udvari Kancellária, se a káptalan küldöttsége nem akart a városnak igazságot szolgáltatni. Ezért a város teljes körű felhatalmazottai igyekeztek menteni, ami menthető és a kisebbik rosszat választották. Ismerve, hogy az egyezmény szövege mennyire pontatlan és többértelmű, sok kiskaput tartalmaz a váradiak számára a káptalannal szemben, így annak ellenére, hogy a város megbízottai kénytelenségből aláírták az egyezményt, volt rá remény, hogy a szöveget - érdeküknek megfelelően értelmezve - a saját hasznukra fordíthatják.

Ugyanakkor írott bizonyítékok maradtak fenn arról a sajnálatos esetről, hogy Lantos János volt az, aki elárulta - a város küldöttségének vezetőjeként - a saját „megbízót”, hagyva magát megvesztegetni a káptalan által. Közte és a káptalan megbízottai között megegyezés született arról hogy a tárgyalás végeredménye a káptalan jogait támassza alá.¹⁸ Nincs miért kétségbe vonnunk Lantos János megvesztegetését, mivel a XVIII. század folyamán, a váradiaknak több megbízottja is volt a bécsi udvarnál, akik ugyan látszólag a város érdekeit védték, a valóságban viszont a káptalan szolgálatában álltak.

Nem sokkal azután, hogy a bécsi tárgyalások véget értek, *a város vezetése komoly hadjáratot indított a káptalan ellen, azt mondván, hogy a várossal szemben nem tartja be a megegyezésben leírt kötelezettségeket és beleavatkozik a város életébe.*¹⁹ Ennek a konfliktusnak az lett az eredménye, hogy egy olyan királyi rendelet született, mely felszólította a vármegyét egy bizottság létrehozására annak érdekében, hogy mindkét fél részéről felügyelje a bécsi határozat betartását, valamint biztosítsa a megegyezés lehetőségét, főleg az olyan esetekben, amelyek nem tartoztak az eredeti megegyezésbe.²⁰ A város kezdetben elégedett volt a rendelettel, csak azt kérte, hogy Nádasdy kancellárt távolítsák el a bizottságból. Valószínű, hogy a bécsi tárgyalások idején Nádasdy nem állt kellőképpen a váradiak mellett, ezért előítélettel viseltettek vele szemben.²¹ Rövid idő múlva a váradiak azt kérték, hogy bárki kerülhet a bizottságba, csak semleges legyen. Tudvalevő dolog volt, hogy a vármegyei tisztviselők nyíltan a káptalant védték.²²

18. U. o., 338.

19. U. o., 35.

20. U. o., 103.

21. U. o., 45.

22. U. o., 128-133.

Annak ellenére, hogy a város többször is tiltakozott a vármegyei tábla határozata a káptalan javára döntött. A bizottság azt állapította meg, hogy a káptalan azért cselekedett úgy, mert a megegyezés szövege nehézkes és ők ezt úgy értették és látták jónak, ahogyan alkalmazták; a váradiak viszont 57 pontba gyűjtötték össze a káptalan hibáit. A bizottság mind a két felet felszólította, hogy értelmezzék úgy a megegyezés szövegét, abban a szellemben, ahogy ezt a bizottság a megfogalmazás pillanatában tette.²³ Nem ismerjük ugyan, hogy milyen szellemiségről volt szó, viszont elképzeléseink szerint ez nem jelenthetett mást, mint azt, hogy a földesúri jogkör a város fölött a káptalant illeti.

Ez a határozat, mely a káptalan és a város közti pereskedést hívatott volna megoldani igazságtalan volt, s ezért jó pár évre elvette a váradiak kedvét a fellebbezési eljárásoktól. *A XVIII. század harmincas éveinek a végén a város ismét erőre kapott, újra felvette a harcot a káptalannal*, de ekkor már teljesen más szemszögből próbálta megközelíteni a problémát. Ekkor már nem saját privilégiumait próbálta elővenni, hanem azt bizonyította be, hogy a káptalan tevékenysége arra irányul, hogy intrikával és visszaéléssel érvényesítse jogait (tény, melyet amúgy is minden bizottság elismert addig). Egy 1730-as panasz²⁴ a város új taktikájával kapcsolatos, amely nagyon szemléletes és fontos. Miben is állt ez az új taktika? *A város vezetősége megtámadta a káptalan földesúri jogát a város fölött, mondván, hogy ez a jog nem létezik. A II. Rákóczi Ferenc által vezetett Habsburg-ellenes felkelés leverése után ugyanis a város lakóit nádori rendeletre új helyre költöztették át (Újváros) és ekkor a káptalan részéről a rendelet ellen senki sem tiltakozott.* A város vezetése azt a tényt, hogy 1722 előtt a káptalan nem avatkozott be a város ügyeibe és nem gyakorolt semmi tulajdonjogot, úgy értelmezte, hogy a káptalan nem tartott igényt a városra, mint domíniumára. Mindkét rész azt állította, hogy a város kialakulásában fontos szerepet játszott az elhelyezése és az, hogy mit tudtak felmutatni a lakosok. A káptalan azt tartotta fontosnak, hogy a város kialakulásában a katolikus püspökség jelenléte döntő volt.²⁵

Ez a jogi párbaj, amely a káptalan és a város között keletkezett, egy évtizedig tartott, melynek végén semmi fontos eredmény nem született. A város továbbra is kitartott 57 vádpontja mellett, amely közben kibővült eggyel, s így 58 pontban foglalták össze a káptalannal szemben támasztott követeléseket. Ezalatt az évtized alatt a káptalan sokszor folyamodott az erőszakhoz is annak érdekében, hogy a város érveit le tudja győzni. 1741-ben a két partner azt tárgyalta, hogy ki és miért fontos a városban. Mindkét rész azt állította, hogy a város kialakulásában fontos

23. U. o. 157-168.

24. U. o.

25. U. o. 207-222.

szerepet játszott az elhelyezése és az, hogy mit tudtak felmutatni a lakosok. A káptalan azt tartotta fontosnak, hogy a város kialakulásában a katolikus püspökség jelenléte döntő volt.²⁶

A káptalan részéről tapasztalt túlzó fellépés, amely abban nyilvánult meg, hogy a város lakóit olyan ürüggyel, hogy nem tartják tiszteletben a földesurat, megbüntették, vagy beleszóltak a városvezetés választásába mind-mind nagyon sok panaszt eredményezett. A város lakóinak panaszai ismét eljutottak egészen a bécsi udvarig. 1742. május 11-én a Helytartótanács felszólította a káptalant, hogy a városiakkal szembeni határozatokat illetve ezek végrehajtását a következő döntésig halassza el. 1742. szeptember 4-én Mária Terézia már személyesen szólította fel Bihar vármegyét, hogy a káptalani úriszék határozatait függesszék fel, s ugyanakkor egy részletes beszámolót is kért a város helyzetéről.²⁷

Az 1743-as év fontos fordulót hozott a város és a káptalan között folyó pereskedésben. Batthyány Lajos kancellár egyik leveléből, melyet 1743. december 25-én írt, az derül ki, hogy *a város azt kérte a bécsi udvartól: sorolják be a szabad királyi városok közé.*²⁸ Ezek megtárgyalása Bécsben történt volna, ahol újból találkoztak a város és a káptalan képviselői a Magyar Udvari Kancellária és a Kamara küldötteinek jelenlétében. A város szabadságért vívott harca új, immár a harmadik fázisához érkezett. A váradiak rájöttek, hogy semmi eredményhez nem vezetett eddigi taktikájuk, miszerint a káptalan jogait kérdőjelezi meg, mégpedig úgy, hogy a káptalant vádolják valós vagy koholt vádakkal, hogy a döntéseket a saját javukra változtassák.

Azt jelenlegi ismeretünk szerint nem tudjuk, hogy megtartották-e az egyeztető tárgyalást, s ha igen, akkor mi volt az oka, hogy sikertelenségbe torkollott, de az biztos, hogy semmi eredmény nem született. 1744. március 5-én Mária Terézia aláírt egy rendeletet, melyben az állt, hogy a Helytartótanács próbáljon megszervezni egy „barátságos összejövételt” és abban az esetben, ha a felek nem egyeznek meg, akkor bírósági úton rendezze el a káptalan és a város az egymás közti feszültséget, ellentétet. Az különösen érdekes és említésre méltó, hogy a váradiak kérését a szabad királyi városi rangra emeléssel kapcsolatban az uralkodónő rendelete meg sem említette.

A Helytartótanács azon igyekezete, hogy eltussolja ezt a konfliktushelyzetet, oda vezetett, hogy Mária Terézia királynő rendeletét betartva, 1745 májusában bírósági tárgyaláson vetettek véget az ügynek.²⁹ Az ítéletet mindkét fél jelenlé-

26. U. o. 207-222.

27. U. o., 20. dosz., 28.

28. U. o., 6. dosz., 235.

29. U. o., 7. dosz., 6.

tében 1745. június 25-én hirdették ki.³⁰ A város küldötte Pozsonyban Kornis Gábor jegyző volt, akinek az ítéletet el kellett onnan hoznia. A jelentésből megtudjuk, hogy a Helytartótanács előtt két pere szerepelt: az egyiket a város kezdeményezte a káptalan ellen, míg a másikat a káptalan indította Várad ellen. A Helytartótanács határozata ez alkalommal is csak pénzbírságot rótt ki mindkét félre, így a konkrét megoldást újból elodázta. Az ítélet a káptalant nem mint szerződéses tulajdonost, hanem mint jogos földesurat ismerte el. A Helytartótanács ítéletét Mária Terézia jóváhagyta és megparancsolta, hogy a vármegye dolgozzon ki egy szabályt, melynek segítségével meg lehet oldani azokat a jogsérelmeket, amelyre nem nyújtott megoldást az 1722. évi egyezmény.³¹ 1746. szeptember 9-én a Helytartótanács közölte a vármegyével, hogy a város és a káptalan közti pereskedés a törvény értelmében ezentúl a vármegye hatáskörébe esik és ő dönthet minden jövődöbeni vitás ügyben. Ugyanakkor arra is felhívta a vármegye figyelmét - s ezzel nyíltan a káptalant támogatta -, hogy vigyázzon: a már folyamatban levő ügyekbe „semmi változás ne jöjjön közbe”.³²

A váradiakat nem ejtette kétségbe az ismétlődő vereség. Tovább próbálkoztak, most már új taktikájukat alkalmazva. 1746 májusában két küldöttük, Kornis Gábor és Wiechel Joachim ismét megpróbálták Váradot szabad királyi várossá tenni. Ennek érdekében 30.000 forintot kaptak.³³ Sajnálatosan azonban ők sem jártak sikerrel.

1746. október 12-én a megyegyűlésében felolvasták azt a határozatot, melyet 1746. szeptember 9-én hozott meg a Helytartótanács. A vármegye új jogkörének megfelelően ezentúl meghatározó szerepet kap a város és a káptalan közötti pereskedésben, ő lesz az, aki jogi határozattal bír és kinevezheti az 1722-es egyezmény alkalmazását értelmező és felügyelő bizottság tagjait.³⁴ A vármegyei bizottságnak egy félév kellett, hogy ki tudja dolgozni működésének szabályzatát. Ezt az 1747. május 5-i közgyűlésen mutatták be, ahol - kisebb változtatásokkal, bővítésekkel - meg is szavazták.³⁵ A rendelet záradékában megtiltották a városnak, hogy a vármegyein kívül bármely más bírósághoz forduljon. Ezzel a városnak korlátozták a jogát, hogy a bécsi udvarhoz forduljon, noha tudjuk, hogy Mária Terézia idejétől mindenkinek szabad jogában állt ezzel élni.

A város nem esett kétségbe, a bírósági és a tanács a tilalom ellenére 1747. év folyamán újból személyesen a királynőhöz fordult, elpanaszolva hogy az 1722-es rendeletet betartatására létrehozott bizottság két főből áll és mindketten a káptalan és

30. U. o., 3-4.

31. U. o., 37.

32. U. o.

33. U. o., 14.

34. U. o., 9. dosz., 355.

35. U. o., 355-362.

a püspökség hű emberei.³⁶ A város azt kérte a királynőtől, hogy bírálja felül a bizottság döntését és kérje számon a vármegye által létrehozott bizottság tevékenységét. Úgy tűnik azonban, hogy nem történhetett semmi érdemleges, ugyanis 1747-ben még egyszer ezzel a kéréssel fordultak Mária Teréziához, hogy a szabályzatot nézze át az Udvari Kancellária.³⁷ 1747. december 20-án a bécsi udvar-eleget téve a váradiak kérésének -, felszólította Bihar vármegyét, hogy mielőtt a rendeletet közölné,³⁸ küldje el azt egy példányban az udvarhoz. Ez alkalommal a Helytartótanács utólagos rendelkezéseket adott a szabályzatot kidolgozó bizottság összetételével kapcsolatban. Ezeket az utólagos rendelkezéseket csak 1747. december 12-én olvasták fel a közgyűlésen és ezt követően kezdődtek el a tárgyalások a bizottság tagjairól. Ennek két látható eredménye volt. Az egyik megtorló, mert a város „alaptalanul” volt bizalmatlan a bizottság tagjaival szemben,³⁹ a másik pedig – egyik hátránya a bécsi ügyintézésnek – a nehézkes, sokszor nagyon időigényes határozathozatal és ezáltal a problémák elodázása. Ezen a december 12-i közgyűlésen a város jegyzője, Kornis Gábor, bejelentette, hogy nem ismerik el a szabályzatot, csak akkor, ha a bécsi Udvari Kancellária ellenjegyzi,⁴⁰ amúgy sem érvényes e nélkül. Ezzel a magatartással a város és annak vezetői, értésükre adták kortársaiknak, hogy ők úgy viselkednek, mint a szabad királyi városok. 1747-ben a város még egyszer a bécsi udvarhoz fordult, kifejtve véleményét, hogy ennek a problémának egyetlen megoldása az lehetne, ha megkapnák a szabad királyi rangot, vagyis felszabadulnának a káptalan jogköre alól.⁴¹

A következő évben sorra érkeznek a város panaszai a bécsi udvarba. A káptalant azzal vádolták, hogy a várost - a vármegye teljes támogatásával - minden tevékenységében gátolják.

A város örökös „lázadozása” természetesen kivívta a káptalan felháborodását. 1748-ban elkészítették panaszuk tiz pontos összefoglalását, melyben a káptalan már nem hivatkozott földesúri jogaira, hanem felvetéseit teljesen politikai színezetűvé formálta.⁴² A katolikus királynőhöz fordulva azzal érveltek, hogy a város szabad királyi rangra emelésével csökkenne az egyháznak eddig nyújtott uralkodói segítség szerepe, sőt az egész katolizációs program elveszítene jelentőségét. A káptalan tisztában volt azzal: ha Várad szabad királyi város lesz, akkor jogában áll a befogadás, így nagyon sok más nemzetiségű fog „bevándorolni”, akik nemcsak

36. U. o., 7. dosz., 75-76.

37. U. o., 77.

38. U. o., 91.

39. U. o., 9 dosz., 355-362.

40. U. o.

41. U. o., 7 dosz., 57-58.

42. U. o., 92-95.

etnikailag mások, de a vallásuk sem katolikus „... *Graecos, vel Rascianos, quae Schismaticos...*”.⁴³ A szenátusnak viszont nem állt érdekében, hogy a lakosok továbbra is többségükben a katolikus egyházhoz tartozzanak, illetve, hogy az újonnan jöttek csak katolikusak legyenek, ugyanis a tanácsstagok is jórészt nem katolikusok voltak. A város törekvése azt eredményezhette volna, hogy a város teljesen kikerül a katolikus püspökség irányítása alól és a lakosság vallási megoszlása is nagy mértékben megváltozik. *A város vezetői jól látták azt, hogy a földesúri fennhatóság alóli kikerülés mellett csak a szabad királyi városi cím elnyerése teheti őket polgárokká, személyi szabadsággal, birtokképesseggel és széleskörű autonómiával rendelkező közösséggé.*⁴⁴ A gazdasági és adminisztrációs indokok - mint például a Körösön levő hidak vámpénze, vagy más adók beszedése - a szétválás szempontjából jóval kisebb jelentőséggel bírtak.

Úgy tűnt, hogy 1748-ban Mária Terézia végül hajlandó lett volna teljesíteni a váradiak kérését, vagyis szabad királyi várossá tenni Váradot. Ez az információ Nádasdy Lipót kancellár káptalannak szóló tudósításából származik.⁴⁵ A káptalan úgy vélte, hogy a királynő tanácsadóinak befolyása alatt van és abban az esetben, ha az 1722-es törvény alkalmazásának a szabályzatát - melyet már az Udvari Kancellária hitelesített - módosítaná, akkor a káptalan, nem lesz köteles betartani azt.⁴⁶ Másrészt viszont, megtudhatjuk, hogy a káptalan hajlandó lett volna 25 000 forintot fizetni azért, hogy megújítsák a Várad fölötti földbirtokosi jogát és elérje a város szabadságkérelmének elutasítását.⁴⁷

1748. szeptember 10-én a város vezetősége is királynőhöz fordult. Megismételték kérésüket, hogy Várad kapja meg a szabad királyi rangot, érveikben felsorakoztatva azokat a jogokat és kiváltságokat, amelyeket a város – szolgálatait ellenében, a török elleni harcok és a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelés alkalmával – a királyoktól és az erdélyi fejedelmektől kapott, de természetesen nem hagyták ki a káptalantól elszenvedett sérelmeket sem.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy ez az irat meghallgatásra talált a királyi udvarban, ugyanis 1748 októberében már tárgyalások folytak a hön áhított szabad királyi város rang érdekében. Ezek a tárgyalások, mint már annyi más, sajnálatosan nem vezettek semmi eredményre.⁴⁹

43. U. o., 92.

44. *Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Bp., 2002. 128-129.

45. NLBN, fond Primăria oraşului Oradea, 20. dosz., 63.

46. U. o., 64-67.

47. U. o., 7 dosz, 122-123.

48. U. o., 115.

49. U. o., 124.

A káptalan megtörte az az irat, melyet Mária Terézia 1748. augusztus 16-án írt alá.⁵⁰ Ebben a rendelkezésben az áll, hogy a királyi Kamara regesztrumai alapján a káptalan olyan javakat is birtokol, melyek a lipóti 1693-as levél értelmében nem tartoztak hozzá. A királynő elrendelte, hogy a vármegye vizsgálja felül a káptalan tulajdonait, ugyanakkor a káptalant felszólította, hogy számoljon be tulajdonjogi igazolásokkal a javairól és azok bevételeiről. A meglepettség olyan méreteket öltött, hogy a káptalan azt is közölte Nádasdy kancellárral: gondolkodnak a székhely áthelyezéséről egy másik településre. Ez a lehetőség azután merült fel, hogy a káptalan megtudta Nádasdytól, hogy Mária Terézia a váradiak kérését komolyan teljesíteni akarja.⁵¹

A helyzet a káptalan számára igen veszélyes volt, melyet valószínűleg a váradiak nem ismertek és ezért nem használtak ki. Mária Terézia tervezett rendelkezése egy remek alkalom lett volna arra, hogy a váradiak elérjék, amit szerettek volna. Számunkra ismeretlen okok miatt az intézkedések itt félbe maradtak. A város ezt követően is írt az Udvari Kancelláriának panaszlevelet, melyben kifejtette, hogy a káptalan jogtalanul használja legelőjét, mely a vármegye katonáinak lovai számára biztosított táplálékot. Az Udvari Kancellária felszólította a káptalant, hogy ezt a sérelmet oldják meg.⁵² Mivel ez nem következett be, a váradiak ismét Mária Teréziához fordultak. A királynő 1748. november 18-án elrendelte, hogy küldjenek egy részletes beszámolót a sérelemről. A káptalant és Bihar vármegyét egyaránt vétkesnek találta ebben az ügyben, és felszólította őket, hogy a jövőben tartózkodjanak bármiféle hatalmi visszaéléstől.

A káptalan azonban nem tartotta be a királynő döntését, mondván, hogy a rendelet korlátozza földesúri jogaiban. A visszaélések nyomán a város 1749 augusztusában ismét panaszlevelet küldött az Udvari Kancelláriára. Ebben leírták, hogy 1749. május 28-án a káptalan emberei megtámadták a mezőn dolgozó embereket, akiktől nyolc ökröt ekéstől elvettek és az egyik embert súlyosan megverték, majd mindegyiket megbírságotlák. 1749. június 4-én Ujváry kanonok elrendelte egy, a város tulajdonában álló terület elfoglalását, amely a káptalan szomszédságában volt. A következő években is számtalan sérelem éri a váradiakat a káptalan részéről és a káptalant is a város részéről. 1757-ben Mária Terézia ismét megpróbálta kibékíteni mind a két felet.⁵³

A váradiak nem adták fel céljukat, annak ellenére, hogy nem sok eredményt értek el. 1750 után igyekeztek minden olyan embert megkörnyékezní, aki a felsőbb udvari körökben forgott, és akiken keresztül úgy gondolták, hogy el lehet érni

50. U. o., 20. dosz., 31.

51. U. o., 64.

52. U. o., 9. dosz., 336.

53. U. o.

a város szabad királyi címét. A XVIII. század hatvanas éveire a visszaesés volt a jellemző,⁵⁴ legalábbis a váradi lakosok szempontjából. Majd csak 1761-ben jelent meg ismét két küldött Váradról Bécsben, hogy kérjék a város jogi felszabadítását a káptalan, mint fölbirtokos alól.⁵⁵

1763. augusztus 5-én, a város vezetősége azt a határozatot hozta, hogy egy kilenc fős küldöttség menjen Bécsbe a szabad királyi cím érdekében.⁵⁶ A tanács már nem adott utasításokat, hogyan járjanak el, csak azt kérte tőlük, hogy eredményesek legyenek.

A kérelmet 1764-ben átadták az országgyűlésnek is. Érveiket arra alapozták, hogy a város soha nem volt a káptalan tulajdonában, és ezt az állítást azokkal a privilégiumokkal támasztották alá, melyeket a város 1552 és 1712 között kapott.⁵⁷ Ebben az évben a város még írt egy panaszlevelet az országgyűlésnek, és egy másikat az Udvari Kancelláriának, azon okból kifolyólag, hogy a káptalan beleavatkozott a bíró és a városi tanács tagjainak választásába, és ugyanakkor azért is, mert gátolta az embereket tulajdonuk fölötti jogaikban.⁵⁸

A város a következő években is több hasonló tartalmú panaszlevelet és kérelmet küldött Bécsbe. *Az 1766-os levélben* a váradiak leírták, hogy a káptalan továbbra sem tartja be az 1722-es rendeleteket. A város ismét kérte a szabad királyi rangot, de az eddigi érvek mellett feltűnt egy újabb, egy gazdasági indoklás is. *A váradiak azzal az érveléssel támasztották alá óhajukat, hogy a város függetlenségével az állam kincstára is jól járhatna,*⁵⁹ *mivel az élénkebb gazdasági forgalom mellett több adót tudna befizetni.* Egy olyan folyamatnak vagyunk tanúi, melyből egyértelműen kitűnik, hogy a város foggal-körömmel ragaszkodik ahhoz a tervéhez, hogy szabad királyi város legyen. E cél eléréséért mindent megtesznek, megpróbálnak mindent kihasználni, ám csak nagyon lassan érnek el csekély eredményeket. 1767-ben egy újabb levélben a város arra kérte a királynőt, hogy küldjön egy bizottságot, akik ellenőrizhetik az előző kérvényükben leírtakat.⁶⁰

*1767-ben a váradiak kidolgoztak egy 16 pontos panaszt, amelyben összefoglalták azokat a sérelmeket, amelyeket a káptalantól szenvedtek el.*⁶¹ Ebben nemcsak

54. U. o., 7. dosz, 195.

55. U. o., 211.

56. U. o., 226.

57. U. o., 239.

58. U. o., 241.

59. U. o., 276-285.

60. U. o., 345-352. Később már arról tájékoztatták a királynőt, hogy hiába hozta létre a bizottságot, hogy vizsgálja a káptalan által a várossal szemben elkövetett visszaéléseket, ezek száma egyre nőtt.

61. U. o., 359-361.

az volt az újdonság, hogy milyen érveket hoztak fel, hanem az is, hogy nyíltan *itt fogalmazták meg első alkalommal azt a javaslatot, hogy két városrésznek - Nagy Váradnak és (Várad-) Olaszinak - közigazgatási szempontból egyesülnie kellene.* A felvetés nemcsak a szokásos káptalani tiltakozást vonta maga után,⁶² hanem közbelépett a püspök is, kifejezve ellenvéleményét.⁶³ A püspök beleavatkozása a káptalan és város peres ügyébe (ami 1767-ig – legalábbis nyíltan – nem volt jellemző) azzal járt, hogy a város most már a püspököt is vádolta. Az 1767-es panaszlevélben, amely egyébként a legelső közös irata Nagy Váradnak (Várad-) Olaszival, a város azzal vádolta a káptalant és a püspököt, hogy megcsonkítják őket a jogaikban. Egy másik - szintén Mária Teréziának címzett panaszlevél - mintegy összegezte, hogy a királynő 19 éve ígéri, hogy Várad is szabad királyi város lesz, de eddig akárhány rendelet készült is el, a káptalan azokat nem tartotta tiszteletben.⁶⁴

A panaszlevelek és kérelmek halmaza, amely elárasztotta a bécsi udvart arra készítette Mária Teréziát, hogy 1768. január 18-án parancsot adjon a vármegyének: küldje Bécsbe az egész dokumentációt, ami ezzel az ügyel kapcsolatos. Ezzel párhuzamosan még folyt egy vizsgálat - ezt a váradi fellebbviteli bíróság jegyzője, Szacsvai István végezte - a káptalan és Albert herceg kérésére.⁶⁵ Az a mód, ahogyan az eljárás folyt, ahogyan a kérdéseket - szám szerint 16-ot - megfogalmazták, és azok a személyek, akik részt vettek a vizsgálatban, egyértelműen a káptalan számára jelentettek előnyt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a váradiak ügyét nem pozitívan bírálta el a királynő.

1769-ben Nagy Várad és (Várad-) Olaszi között egy együttműködési megállapodás született annak érdekében, hogy Várad szabad királyi város lehessen, és megszabaduljanak a káptalan fennhatósága alól. A megegyezés szövegét nem ismerjük, viszont az ezt követő eseményekből tudjuk, hogy mi volt annak célja. A negyedik szakasz a váradiak ügyével kapcsolatos, tartalmazza az összes városrészek egyesítésének elképzelését gazdasági és társadalmi szempontból.

A városrészek közötti gazdasági és társadalmi egyesülés már a XVIII. században is megvalósulhatott volna, ha a különböző céhek érdekeltsége megengedte volna azt. Az 1770-es években azok a céhes mesterek, akik (Várad-) Olasziban működtek a nagyváradi céhbe is tartoztak.⁶⁶ 1769 után, amikor változtak a céhes szabályzatok, csak a cipészek céhe jegyezte meg, hogy a négy városrészből való

62. U. o., 363-364.

63. U. o., 365 l.

64. U. o., 375.

65. U. o., f. 382-396.

66. U. o., 358.

mesteremberek alkotják – nagyváradiai, olasziai, velenceiek és váraljaiak.⁶⁷ (A legelső céhesek, akik mind a négy városrészből egyesültek, a borbélyok voltak.)

Egy levélben, melyet a királynőnek írtak, összefoglalták a város és a káptalan közti folyó harc történetét. Ebből kitűnik, hogy a váradiaknak igazuk volt a város egységes igazgatásával kapcsolatban, mert nemcsak a dokumentumok támasztják alá - több évszázadra visszamenően - a közös irányítás tényét, hanem még az utca-
nevek is, például: Nagy Váradon volt egy Olaszi utca, ami Velence felé vezetett. (Arra enged következtetni, hogy valamikor ez egy rész volt.)

Azután, hogy Nagy Várad és (Várad –) Olaszi egyezményt írtak alá, a váradiai katolikus püspök megpróbálta szétválasztani a két városnegyed céheseit úgy, hogy a bécsi udvarban az Olaszi résznek külön privilégiumokat akart szerezni. Megsejtve a helyzet veszélyességét, a nagyváradiai vezetők 1769. június 13-án a vármegyegyűlésen tüntettek.⁶⁸ A püspöknek nagyobb befolyása volt a bécsi udvarnál, és ezért 1769 őszén megkezdődött a céhek különválasztása, mely az elkövetkezendő években is folytatódott. Fontos megjegyeznünk, hogy számos céh annak ellenére, hogy hivatalosan városrészenként szétválasztották őket, mindegyik részből fogadott mestereket, vagy ha ezt túl merész lépésnek tartották a céhmesterek, akkor belementek a szétválásba, de nem sokkal ezután ismét egyesültek.⁶⁹ A XIX. század elején - részben a központi hatalom segítségével - sikerült mind a négy városrész céheinek érdekeltség szerint egyesülni,⁷⁰ azaz elérték a váradiak, hogy egyetlen egy céhes tömörülésbe kerüljenek a váradiai és az olasziai, a velenceiekkel és a váraljaiakkal.

A gazdasági és társadalmi élet egyesítésével párhuzamosan még mindig folyt a küzdelem a város jogi szabadságáért is. 1770-ben arra kérték az Udvari Kancelláriát, hogy abban az eljárásban, mely arra hivatott, hogy a káptalan visszaéléseit vizsgálja, ne a vármegye embereit rendeljék ki, mert ők eddig is csak a káptalan érdekeit védtek.⁷¹ 1773. január 23-án, a város előljárói - egészen pontosan a városi tanács, élen a bíróval - arra kérték az Udvari Kancelláriát, hogy bocsássák rendelkezésükre az összes eddigi iratot, amely a város és a káptalan perében összegyűlt, hogy fel tudják használni az elkövetkezendőkben.⁷² Ez nagyon egyértelmű jele volt annak, hogy a város tovább akarja folytatni a pereskedést egészen addig, amíg sikerrel nem jár.

67. *Covaci Veronica*: Din istoria breslelor oraşului Oradea (A váradiai céhek történetéből) – *Crisia*, IX, Nagyvárad, 1979. 750.

68. NLBN., 7. dosz., 422-423.

69. U. o., Bihar vármegye praefekturája, 612. dosz, 1-5.

70. U. o., Céhek aktái, 198. dosz, 114.

71. U. o., Nagyvárad polgármesteri hivatal, 7. dosz., f. 496-499.

72. U. o., 609-610.

A Várad szabad királyi városi címével foglalkozó királyi oklevelet 1774. június 30-án keltezték, de a Helytartótanács az érintettek előtt csak július 18-án olvasta fel azt.⁷³ Még ez az irat sem segített a váradiakon, ugyanis csupán azt a tanácsot tartalmazta, hogy a város forduljon céljai elérése érdekében az illetékes jogi szervekhez. Mivel a város nem rendelkezett a szabad királyi címmel, ezért jogilag a vármegyéhez, s nem közvetlenül az uralkodóhoz tartozott. A vármegyei fórumokon viszont már számos olyan ügye volt, amelyekben számára kedvezőtlen ítélet született.

1774. augusztus 16-án a Helytartótanács arra kérte a vármegyét, hogy tegye lehetővé a városnak, hogy kérelme ismét az igazságszolgáltatáshoz kerüljön.⁷⁴ A már előrelátott sikertelenség nem bátortalanította el a váradiakat. 1774-ben a város Albert herceghez fordult, hogy bocsásson ki egy meghatalmazást, aminek segítségével meg tudják találni, illetve vissza tudják szerezni a város jogaival kapcsolatos iratokat, amelyek – Lantos János, Kornis Gábor és Péchy Mihály – áruló városi jegyzők által a káptalan kezébe kerültek.⁷⁵

Egy újabb panasz hullám, ami 1774-1782 között vette célba a bécsi udvart, szintén sikertelenséggel zárult, méghozzá olyannyira, hogy II. József 1782. augusztus 22-én levette a váradiak ügyét a megoldandó ügyek listájáról.⁷⁶ Ettől kezdve minden szinte előlről kezdődött. 1784. március 22-én ismét írtak az Udvari Kancelláriának, hogy el tudják ismertetni jogaikat, és megkaphassák a szabad királyi városi rangot.⁷⁷ Egy vitás kérdésben - ami azon tulajdonokat érintette, melyből elhaláloztak a tulajdonosok és ezután a káptalan bekebelezte ezeket az ingatlanokat - a város ismét tiltakozott. Erre, mintegy válaszként jött 1784. június 26-én II. József határozata, amely megerősítette a vármegye határozatát, közvetett módon elismerve a káptalan földesúri jogát a város fölött.⁷⁸ Úgy tűnik, II. József döntése a halála utáni revíziós eseményekig elbátortalanította a várost bármilyen komolyabb, jogi kezdeményezéstől. Csak néhány kérelemről van tudomásunk, melyeket a város a helyi, vagyis a vármegyei jogi képviselőkhöz címzett, és ezek is csak bizonyos, jelentéktelenebb, helyi adókedvezményekről szóltak.

II. József halála sok ellentmondást hozott magával. Voltak emberek, akik számára az uralkodó halála egyenlő volt a teljes reményvesztéssel, ők bíztak a felvilágosult császár reformjaiban. Volt viszont a nemesek között egy jelentős réteg, akik

73. U. o., 9. dosz., 127.

74. U.o, 8. dosz., 12.

75. U.o., 16-17.

76. U.o., 305.

77. U.o.

78. U.o., 310.

számára ez a sajnálatos haláleset csak előnyt és örömet jelentett.⁷⁹ Ha csak az 1782 előtti eseményeket néznénk, akkor érthetetlenül állhatnánk az előtt a tény előtt, hogy a váradiak örültek II. József halálának. Ha viszont figyelmesen elemezzük az 1782-es eseményeket, rájövünk, hogy nem véletlen a váradiak érzése, melyet az uralkodó határozata váltott ki belőlük, akkor, amikor 1782. augusztus 22-én levette a város és a káptalan közti viszályt a megoldandó ügyek listájáról. A váradiak azt remélték, hogy az új király majd segíthet nekik a káptalan és a város közti per igazságos elbírálásában.

A Bihar vármegyeiek ellenséges érzete II. József irányában már-már heves formákat öltött. Például a vármegye házáról egy elítélttel letöröltették a házszámot; (természetesen a szolgálataiért cserében, ezt az elítéltet, később szabadlábba helyezték) vagy elégették azokat a rendeleteket, amelyeket II. József adott ki.⁸⁰ 1790. május 14-én⁸¹ a városi tanács, élén a bíróval, Nagy Várad és (Várad –) Olaszi nevében közösen írtak egy kérvényt a vármegyéhez, melyben azt kérték, hogy a hamarosan tartandó gyűlésen szabadítsák fel a várost a káptalan földesúri hatalmából. Ezt azzal magyarázták, hogy ha Várad szabad királyi rangú város lenne, az jó lenne a környezetnek is, mivel a szomszédos vármegyékben csak két szabad város van, az egyik Debrecen, a másik Szatmár, míg a környező nyolc vármegyében nincs egy szabad város sem. A város vezetősége azon a véleményen volt, hogy Nagy Várad megfelelne egy szabad város követelményeinek, főleg, mint kereskedelmi és kézműves, de ugyanakkor kulturális központ is, mivel a környező falvakkal kialakított kapcsolatai mindezeket elősegítik.⁸²

A váradiak levele felolvasásra került a vármegye közgyűlésén, de nem a remélt reakciókat váltotta ki a résztvevőkből, ugyanis a vármegye igyekezett úgy beállítani a városiak kérelmét, hogy az úgy tűnjön, mintha az törvénytelen lenne és ezért könnyen el lehetett utasítani.⁸³ A csalódott váradiak nem adták fel a reményt és ugyanezzel a kérelemmel fordultak a pozsonyi országgyűléshez, abban reménykedve, hogy hátha ők segítenek. A küldöttség túl későn, 1790. december első felében ért Pozsonyba, ahol megtudták, hogy az országgyűlés nem lelkesedik azért az ötletért, hogy több szabad város legyen.⁸⁴

79. *Prodan David: Supplex Libellus Valachorum*, Bukarest, 1967, 25.

80. U. o.

81. NLBN, Nagyvárad polgármesteri hivatal, 8. dosz., 426-434.

82. Nagyvárad ugyan 1787-ben csak 9790 főnyi népességgel rendelkezett, ami azonban 1827-re 16 115, 1846-re 19 700 főre emelkedett, regionális-kereskedelmi szerepét azonban Debrecenéhez, Egeréhez, Szatmárnémetiéhez stb. lehetett hasonlítani. *Bácskai V.*: i. m. 90. ill. 105.

83. U. o., 9. dosz., 397.

84. U. o.

1791 elején a váradiaik küldöttsége átadta II. Lipótnak a város kérelmét, de az uralkodó úgy döntött, hogy továbbadja az ügyet az országgyűlésnek.⁸⁵ Lipót ezen határozata azt mutatja, hogy ő sem akart egy olyan kockázatos időben, amikor a francia forradalom nemcsak az abszolutisztikus uralkodókat veszélyeztette, de még a felvilágosultakat is, újat húzni a katolikus egyházzal, aki ha kellett, nagyon jó háttérrel és támogatással tudott biztosítani. 1792. június 11-én a váradiaik a két városrész (Nagy Várad és Várad Olaszi) nevében ismét a bécsi udvarhoz fordultak.⁸⁶ Most már Lipót nem merete megtenni azt, amit eddig, hogy egy másik hatósághoz irányítsa át a váradiaik ügyét, hanem megpróbálta úgy intézni - vizsgálatot elrendezve -, hogy úgy tűnjön, megpróbálja megoldani az ügyet. Ez megindította a nehézkes ügyintézkést, mely újabb tárgyalásokat, újabb vizsgálatokat, újabb panaszleveleket eredményezett, és az egész folyamat továbbra sem segített semmit az ügy megoldásában.

A káptalan és a város két részének a viszályát ismét a vármegyének kellett kivizsgálnia, ez ismételten olyan eredményeket hozott, mint amelyeket már eddig is, vagyis a káptalan javára dőlt el. A káptalan annyira biztos volt a dolgában, hogy 1793. július 6-án a vádakra adott válasza csak arra korlátozódott, hogy a város vezetőit vádolta meg azzal, hogy tiszteletlen és sértő szófordulatokat használnak vele, mint földbirtokosával szemben. Ennél az akadékoskodásnál sokkal lényegesebb ellenérvet is kifejtett, amikor kétségbe vonta a város azon jogát, hogy „nemes” városnak vallja magát, mert ez azt a státust jelentené, hogy szabad, vagyis nem a káptalan alárendeltje.

Az a hangnem, amelyet 1793-ban a káptalan a várossal szemben megütött, újabb panaszleveleket eredményezett, ezeket az uralkodónak, a Helytartótanácsnak, az Udvari Kancelláriának, az országgyűlésnek és a vármegyének címezték. Ez a hercehurca nemcsak a város anyagi fedezetét merítette ki, hanem felerősítette az emberek egyházellenes érzületét, így a helyzet kezdett veszélyessé válni. 1795. április 24-én⁸⁷ a király ismét egy levelet kapott a váradiaiktól, melyben az állt, hogy a Váradon élő nemesek - függetlenül attól, hogy egyházi vagy világi nemességről van szó - kötelesek az ingatlanaik után adót fizetni. A váradiaik arra kérték az uralkodót: parancsolja meg Bihar vármegyének, hogy hajtja be az adókat, mert a városnak nagy szüksége van ezekre a jövedelmekre, mivel a káptalannal szemben adóhátraléka van, melynek összege nem is olyan kicsi.

A váradiaik pere a káptalannal tovább folytatódott a XIX. század első felében, anélkül, hogy valami eredményt értek volna el. A négy városrész élére 1849. no-

85. U. o., 459.

86. U. o., 8. dosz., 458-459.

87. U. o., 400.

vember 4-én kineveztek egy polgármestert, Bölönyi Menyhértet, aki újjászervezte a fontosabb intézményeket. 1851. június 25-én kinevezték Csorba János polgármestert, akinek hivatali ideje alatt Nagyvárad, Olaszi és Újváros egyesültek (Velenca és Váralja külön maradtak 1860-ig).⁸⁸ 1859. augusztus 24-én Nagyvárad egy örökváltásági szerződést kötött a püspökséggel és a káptalannal, amely megszüntette az addig fennálló földesúri, illetve jobbágyi viszonyokat és a város teljes önállóságot nyert. De a törekvés a szabad királyi város cím megszerzéséért nem lankadt: az utolsó ilyen irányú kérelmet 1885. június 11-én címezték a Belügyminisztérium részére. Választ azonban nem kapott a város még 1898-ban sem.⁸⁹

Blanka Sidonia Gorun-Kovács

The Suit of Nagyvárad with its Chapter in the eighteenth century

The paper seeks to examine the relationship between the *communitas* of Nagyvárad and the Chapter of Várad from the expulsion of the Turks in 1692 to the end of the eighteenth century. After the liberation of Várad from the Ottomans Emperor Leopold I reinstated the bishopric of Várad and its institutions. The chapter being reestablished made all efforts to prevent Várad from developing into a free royal city. This conflict led to a long-lasting law-suit between the two parties, whose first phase was taking place between the years 1693 and 1722, and was to be concluded with a mutual compromise. The chapter, however, did go on interfering into the life of the city afterwards, which resulted again in another long-standing litigation between the parties from 1730 onwards.

The commune of Várad sought to gain the title and municipal authority of a free royal city, which was objected to by the chapter. Empress Maria Theresia did not only reject the demand but in 1746 rendered the County of Bihar act as an arbitrator in any following debate between the town and the chapter. This was also protested against by the town and the case was to go up to the Crown. The unsolved conflict resulted in an overwhelming flow of complaints, being renewed from time to time from the 1760s onwards, only to have the antagonism deepened further. The case was only to be finally solved by the civic revolution and the neoabsolutism suppressing it, which both abolished the privileges of the estates.

88. *Lakos Lajos*: i. m., 115-116.

89. U.o: 116.

Tonhaizer Tibor

*A Rákóczi - szabadságharc valláspolitikai vonatkozásai
(Adalékok Rákóczi valláspolitikájának szemléltetéséhez)*

A magyarországi protestánsokra a hazai katolikus megújulás beköszöntével nyomorúságos idők vártak. De ne vágjunk ennyire az események közepébe. A XVI. század első felében az akkori hatalom részéről már szintén napvilágot látott néhány igen szigorú protestánsellenes rendelkezés – így 1523-ban, 1525-ben és az 1548. esztendő folyamán – de eme rendelkezések konkrét végrehajtását a korviszonyok valahogyan minden esetben meggátolták. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy a század második felében a reformáció eszmeisége valami elemi erővel, mondhatni feltartóztathatatlanul terjedt, melyben természetesen több tényező játszott együttes szerepet, de ezek felsorolásától ezúttal eltekintünk.¹

A régi egyház hanyatlása a reformáció századának utolsó harmadára elérte mélypontját. Még a katolikus egyházi történetírás is kénytelen volt megállapítani, illetve elismerni, hogy a reformáció szellemisége a térségben diadalra jutott, a római papok, szerzetesek, de a hívek száma is ezzel összefüggésben erősen megfogyatkozott. A püspöki székek legtöbbször üresen álltak, a papok nagy része nős volt és közülük többen evangélikus formában szolgáltatták ki az oltáriszentséget. A főpapok többnyire világi és nem egyházi ügyeik intézésével foglalatoskodtak, pásztori székhelyüket nagyon ritkán látogatták, s még ennél is ritkábban miséztek.² 1542-től Erdélyben egyáltalán nem volt római katolikus püspök, 1556-ban pedig már a csak formailag létező, de korábban virágzó püspökség jövedelmeit állami célokra foglalták le. A reformáció szellemi hagyatékának először hadat üzenő Oláh Miklós, valamint az ő utóda Verancsics Antal halála után az esztergomi érseki poszt is évtizedeken át betöltetlen maradt, mely tény valóban markánsan szemlélteti a római egyház szétesett állapotát a század utolsó évtizedeiben. Oláh 1561-ben hiába hívta be hazánkba a jezsuitákat, letelepedésüket olyan rosszul ké-

1. *Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon*, Gondolat, Bp. 1985. 14.
2. *Bitskey István: Hitviták tüzeiben*, Gondolat, Bp. 1978. 21.

szította elő, hogy a rendház hat esztendővel később feloszlott. Ugyanez volt a helyzet a szintén Oláh Miklós által életre hívott nagyszombati papképző szemináriummal, hiszen az intézet mindössze néhány esztendeig volt hivatott szolgálni a magyarországi papnevelést. S noha a század utolsó éveit nagyon komoly ellenreformációs rendelkezések és intézkedések jellemezték, az új század elején kibontakozó Bocskai – felkelés rövidesen véget vetett a magyarországi katolikusok vérmes reményeinek. A bihari nagyúr katonai sikereinek hatására 1606-ban megkötött bécsi béke szabad vallásgyakorlatot biztosított a nemesség, a városok és a végvári katonák számára, igaz a falvak lakóiról nem tett említést. Ráadásul ez a korlátozott vallásszabadság is csak a „római katolikus vallás sérelme nélkül” érvényesülhetett, mely kitétel olymértékben sértette a köznemesség önértékét, hogy az be sem került az 1608. évi országgyűlés által deklarált törvénybe. A vallásszabadság megőrzésének vagy inkább megőriztetésének feladatát Bocskai halála után Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek vállalták át, s ezt a védelmező szerepet egészen a XVII. század derekáig voltak képesek betölteni. II. Rákóczi György értelmetlen, s mondjuk ki nyíltan alapvetően elhibázott külpolitikája következtében Erdély korábban stabil helyzete megrendült, minek révén a politikai élet színtere hamarosan áttevődött a királyi Magyarországra. Mivel Erdély a korábban olyannyira markáns védelmező funkcióját a vallásszabadság biztosítása érdekében ettől kezdve már nem tudta érvényesíteni, így a királyi Magyarországon megérett a helyzet egy gyökeres fordulatra, ami rövidesen végbe is ment. Itt nevezetesen arról van szó, hogy a Pázmány Péter neve által fémjelzett csendes, békés katolikus restaurációt – mely az 1620-as és 30-as években ment végbe - most felválthatta egy kevésbé finom eszközökkel manipuláló, „véresebb” szakasz. Az 1671. és 1681. esztendő közé eső időperiódust a hazai evangélikusok és reformátusok nem véletlenül nevezik a magyarországi protestantizmus „gyászévtizedének”.³ A korszakot olyan események jellemezik, mint például a protestáns prédikátorok koncepció persorozata, illetve ezt követően sanyarú gályarabságuk. Az 1681-ben tartott soproni országgyűlés némi enyhülést jelentett a módszeres rekatolizáció folyamatában – aminek szorgalmazására Bécs igencsak rá volt kényszerülve a különféle bel – és külpolitikai problémái miatt – de az itt elfogadásra került törvényjavaslat nyilván csak az időnyerés taktikáját volt hivatva szolgálni.

„Az udvartól és a katolikus egyházi hierarchiától kiinduló protestánsgyűlölet erősebbnek bizonyult, mint a törvények. A protestánsok iránti könyörtelenség az állások és előnyök kiosztásánál az előremenetel és a meggazdagodás legbiztosabb eszköze volt... 1691-ben megjelent az *Explanatio Leopoldina*, amely végre nyíltan kimondta, hogy Bécs és a jezsuiták milyen határokig hajlandók a protestánsok

3. *Bíró Sándor /szerk./: A magyar református egyház története. Kossuth, Bp. 1949. 110.*

létezését Magyarországon „egy ideig még” eltűnni”- írja Bucsay Mihály.⁴ Ez - a gyakorlatban megkülönböztetések egész sorát képező - tűrő politika jellemezte a XVIII. század első éveit is, mígnem a szabadságharc gyökeresen új irányba nem terelte a magyarországi rekatolizációs valláspolitikát. Ehhez persze arra volt szükség, hogy az egyébként mélyen vallásos, katolikus neveletésben részesült Rákóczi Ferenc képes legyen felülemelkedni családjá tradícióin, illetve személyes elkötelezettségén. A helyzet azonban mint látni fogjuk, nem egészen ilyen egyszerű.

II. Rákóczi Ferenc a magyar katolicizmus egyik minden vitán felül állóan legérdekesebb egyénisége volt, akiben Borovi József megfogalmazása szerint éppúgy köszönthetjük a „janzenista remetét”, mint a „vallásos elmélyülés magábavonuló szentjét”.⁵ Ő volt az Istennel gyakran beszélgető nagy magányos, s egyben átélője és kifejezője a mélyben gyökerező vallási kultúrának. Rákóczi kortársaihoz hasonlóan természetszerűleg a kereszténység gondolatvilágában élt, de világnézetének alakulásában mégis inkább a belső, lelki alkatára helyezendő a hangsúly. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint nevezetes Vallomásainak könyve, melyből hű képet kaphatunk a fejedelem vallásos világnézetének alapjairól, illetőleg annak kiformálódásáról. A műből kiderül, hogy szerzője túl azon, hogy igen mély hitéletet folytatott – Bocskaihoz és Bethlenhez hasonlóan – isteni elhívásra történő küldetésnek tekintette a szabadságharc vezetésének felvállalását.

Bocskai végrendeletében ezt olvashatjuk: „... mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó és számkivetett Jephtét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette, azonképpen választott ki engem is szent akaratából”.⁶

Bethlen 1619-ben írott és Széchy Györgyhöz címzett leveléből a kiválasztottságnak ugyanilyen mélységű tudata tűnik ki, miszerint őt bizonyosan az Isten választotta ki és küldte el annak érdekében, hogy „ingyen reáruházott áldásaival igaz vallásunkat megoltalmazza és nemzetünk szabadságát helyére állítsa”.⁷

Rákóczi Emlékirataiból valami kísértetiesen hasonló eszmeiség tárulkozik az olvasó elé: „A magyar nemzet ügyét úgy vettem kezembe, mint a Te ügyedet. Azt hittem, Te hívtál el engem. Közvetlen a Te gondviselésedbe ajánlottam magam és Te nem hagytál el engem” – írta 1700-ban, vagyis huszonnégy esztendőskorában.⁸ Egy másik helyen pedig ezt olvashatjuk: „Az isteni Gondviselés küldött pusz-

4. *Bucsay Mihály*, im. 124.

5. *Borovi József*: Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai. In: Benda Kálmán szerk.: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Akadémia, Bp. 1980. 297.

6. *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. Bp. 1937. 80-81.

7. Bethlen levele Széchy Györgyhöz 1619-ből In: *Koncz József*: Bethlen Gábor fejedelem végrendelete. Erdélyi Híradó, Marosvásárhely, 1887. 124.

8. Idézi *Borovi József*, im. 299.

tává lett hazamba, hogy legyenek fegyverre hívó hang a szabadságért. Meghallatta kiáltásomat az egész lakossággal.”⁹ Ekkora tehát már beérni látszott Rákóczinál is az a fordulat, ami jól kimutatható Bocskai és Bethlen politikusi pályafutásában.

Am vajon minek köszönhető ez a változás, s mennyiben indokolt egyáltalán változásról beszélnünk? Nyilvánvaló, hogy nem Esze Tamásék hívása váltotta ki ezt a reakciót az ifjú arisztokratából, hanem mindenképpen egy hosszabb érlelődési folyamatról kell itt beszélnünk.

A hazai történelemtudomány berkeiben ma már szinte minden vitán felül áll az a tényszerű állítás, miszerint Rákóczi vallási türelmessége pusztán egy jól átgondolt politikai koncepció melléktermékeként értékelhető. Magyarország vezérlő fejedelme ugyanis hogyan folytathatott volna protestáns-ellenes politikát egy túlnyomó részében protestáns katonákból álló hadsereg főparancsnokaként anélkül, hogy így értelemszerűen ne helyezkedjen szembe a protestáns sérelmek orvoslására irányuló, s ráadásul elsősorban éppen a katonaság részéről képviselt igényekkel. Gyakran hangzik el ezzel kapcsolatban mintegy a „vád” megalapozásaként az az éppen Rákóczi tollából származó állítás, miszerint: „az egész hadsereg alig tizedrészét kivéve kálvinista volt”,¹⁰ s valóban eme kijelentés tényszerűségét nincs is okunk megkérdőjelezni. Annak ellenére viszont, hogy a fenti megállapítás igazságtartalmával botorság lenne szembeszállnunk, mindenképpen lekicsinyelnénk a fejedelem emberi kvalitását, ha pusztán a politikai szempontokat vennénk itt figyelembe. A Rákóczi család ugyanis –néhány felmenő ős kivételével – igen magas fokú vallási toleranciáról tett tanúbizonyságot Erdély történelme során.

Jó okunk van feltételezni, - főleg a Vallomások és az Emlékiratok ismeretében - hogy Rákóczi gondolkodását a családi hagyományok nagymértékben befolyásolták. Ez a hatás persze a fiatalkori jezsuita neveltetésből kifolyólag nem tudott azonnal érvényesülni, csak miután Rákóczi mintegy tizennyolc esztendőskorában elkerült a neuhausi gimnáziumba, illetőleg kiemelkedő jelentőséggel bírt a későbbiekben az a momentum is, hogy még mindig fiatalemberként, de valamivel később a közismerten humanista szellemiségű prágai egyetemen folytatott tanulmányokat.

Prágában az ifjú főnemes a kortárs magyar főurakét jóval meghaladó műveltségre tett szert, politikai látóköre kiszélesedett, sőt kiváló rálátást szerzett az egész európai művelődés- és politikatörténetre. Nyelvismerete révén Rákóczi eredetiben tanulmányozhatta a felvilágosodás korszakának előszobájában toporgó megannyi holland, francia, s nem utolsó sorban angol bölcselő valláspolitikai vonatkozású műveit, különösképpen pedig Locke és Pufendorf írásait. E filozófusok gondolatai

9. Geréb László ford.: II. Rákóczi Ferenc emlékezései és vallomásai, Officina, Bp. 1942. 60.

10. Idézi Esze Tamás, im. 289.

többnyire nélkülöznek mindennemű radikalizmust, de következetesen síkraszállnak az állam és az egyház teljeskörű szétválasztásának ügyében, illetve érdekében. Locke kifejezetten hangsúlyozta, hogy az államnak nem állhat jogában egyoldalúan kiállni valamely vallásfelekezet mellett, s egyúttal üldözni egy másik egyház híveit. Az államhatalomnak és a különböző felekezetek képviselőinek erkölcsi kötelessége tehát, hogy a szabadság jegyében tolerálják az eltérő hitfelekezetek működését. Vallási szempontból nézve ne történjék diszkrimináció, s állami tisztiséget se tölthessen be valaki azon az alapon, hogy valamely hitfelekezet tagja. A honlakos élvezzen maximális lelkiismereti szabadságot – szabadon válhasson bármely hitfelekezet tagjává, mert „az egyház szabad és önkéntes társulás” –, s az állam akkor jár el helyesen, ha e jog érvényesülését biztosítja.¹¹

Rákóczi ugyanakkor noha mintaként használta fel a külföldön napvilágot látott eszméket, távolról sem vette át, vagy másolta le azokat egy az egyben. Sőt a békés vallás egyesítés nagy tervét dédelgette magában, aminek gyökerei szintén Nyugat-Európába nyúlnak vissza. Elsősorban a harmincéves háború egész kontinensre kiható rettenetes megpróbáltatásainak, illetve az angol polgári forradalom következtében végbement szigetországi változásoknak volt köszönhető ez a vallás egyesítést célzó igény. Eszerint Európa békéjét a vallásfelekezetek közötti harmónia megteremtése valósíthatja meg. Leginkább az intenzív pápai beavatkozás hatására a vallás egyesítést célzó mozgalom a 18. századra azonban már tartósan hanyatlani látszott, viszont továbbélő hatása minden kétséget kizáróan éppen Rákóczi valláspolitikájában ismerhető fel. Nem tekinthetjük így a véletlenek összejátzásának, hogy a jezsuiták a szabadságharc folyamán végig élesen kritizálták a fejedelem valláspolitikáját, valamint a szécsényi vallásügyi határozatokat, hivatkozván főképpen Bársony György püspök két masszívan protestáns-ellenes röpiratára, a *Speculum Hungariae*-ra és a *Veritas toti mundo declarata*-ra (1671).

Az igen művelt és széles politikai kontextusban gondolkodó Rákóczit mélyen bántották a katolikus részről megnyilvánuló heves támadások, hiszen elkötelezett természettudományos érdeklődése ellenére is az ő világnézetének alapja rendíthetetlenül a római katolikus vallás maradt. Ez azonban már „nem a jezsuiták külsőséges, harcias, minden eszközzel téríteni akaró, s az egyház egységét is helyreállító vallása, hanem a korai felvilágosodás törekvéseitől is megérintett, befelé forduló, mások iránt türelmes, személyes hit” – fogalmazza meg Ladányi Sándor.¹²

-
11. *John Locke*: Levél a vallási türelemről. Akadémia, Bp. 1982. 55. A téma kifejtéséről bővebben: *Bayer József*: A politikai gondolkodás története. Osiris, Bp. 2003. 123-128.
 12. *Ladányi Sándor*: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban. In: *Benda Kálmán* szerk.: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Akadémia, Bp. 1980. 313.

Az eszmei támadások megindításában nem csekély szerepet játszott az a tény, miszerint a fejedelem fiatal korától elhatárolta magát a politikai katolicizmustól, sőt keményen elítélte az ellenreformáció erőszakos cselekedeteit. Mindamellett Rákóczi később sem vetette el a vallások, illetve hitfelekezetek békés egyesítését célzó korábbi politikai programját. Vessünk csak egy pillantást az Emlékiratok ide vonatkozó megállapításaira: „Azzal vádoltak, hogy a katolikus ellenesek pártját támogatom, s hogy vallásom csak színlelet és tettetett... Nem helyeslem, hogy lelkiismereti kérdésben erőszakot alkalmazzunk... Reméltem, hogy az idők folyamán helyreállítom a lelkek egységét, s így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igazi katolikus egységbe.”¹³ Ez utóbbi gondolatot akár Rákóczi valláspolitikai hitvallásaként is értelmezhetjük.

Magyarország vezérlo fejedelemének szent meggyőződése volt, hogy a katolikus és a protestáns hitvallások között pusztán csak a névre és nem a lényegre való eltérés húzódik meg, ami persze Róma szemszögéből nézve ugyancsak eretnek eszmének minősült. Legalább ilyen mértékben „eretnek” gondolatnak mutatkozott Rákóczitól az is, miszerint a pápa egyfelől ugyan a római egyház első embere, de másfelől nézve kétségtelenül egy konkrét államalakulat uralkodója, vagyis politikai vezető.

A pápa ott követett el hibát, hogy hatalmi igényét tűzön-vízen át, minden ereje latba vetésével kívánta és kívánja latba vetni a különböző államokkal és azok uralkodóival szemben. Teszi mindezt pedig a *Dictatus Papae*-ra, illetve az *Unam Sanctam* kezdetű bullára hivatkozva. Ezek alapján az egyház vezetője arra hivatkozik, hogy a fejedelmek ugyan mind alája vetettek az egyházi rendnek, de fordítva ez nem igaz, hiszen az egyházi rend sohasem vettetett alá a fejedelmeknek. Mivel a jezsuita rend éppen hogy a pápaság érdekeinek vasszigorral történő érvényesítését hivatott szolgálni a kontinens egyes országaiban, sőt még azokon kívül is, így az állami szuverenitás elve alapján „mi sem ellenkezik inkább az állam érdekeivel, mint idegeneket táplálni kebelén, kik külföldi fejedelmeknek vannak alattvalói hűségükkel elkötelezve, még ha a fejedelem maga a Szent Atya is”.¹⁴

A jezsuitákkal Rákóczi megígértette, hogy a rend azonnali hatállyal törölje el a negyedik fogadalmat, ami tudniillik a pápának való rendíthetetlen engedelmességet, valamint az eretnek kiirtását célozza és amennyiben a követelés teljesül, úgy ez tekinthető tárgyalási alapnak. A fejedelem ugyanis hallatlan bölcsességével és politikai éleslátásával helyesen felismerte, hogy a jezsuiták „a pápának nem annyira szellemi méltóságát, mint inkább a világiak feletti hatalmát vannak hivat-

13. *Vas István* ford.: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1951. Levél az Örök Igazsághoz c. előszó 29.

14. *Esze Tamás*, im. 290.

va terjeszteni. Ezért akarják őket minden más renden kívüli kiváltságokkal felruházni és minden tehertől és kellemetlenségtől mentessé tenni”.¹⁵ Sőt Rákóczi odáig ment el a rend bírálataiban, hogy azt a magyarságra való veszélyesség értékelése szempontjából egy szintre emelte az osztrákokkal, hiszen „a Társaság annyira gyűlöletes és tűrhetetlen, hogy valóban kétséges, vajon az Ausztriai Ház igájának, vagy a jezsuitákénak lerázására kell-e nagyobb erőfeszítéssel törekednünk”.¹⁶

Esze Tamás értékelése szerint „Rákóczi felismerte, hogy a rend jelenléte és működése súlyos ártalmat okoz a vezetése alatt kialakuló új magyar államnak, akadályozza és lazítja a személye körül kialakuló nemzeti egységet, hírszolgálatával és agitációjával a császári hadsereget segíti, a kuruc hadviselést veszélyezteti. Le kellett számolnia vele.”¹⁷

Már jócskán zajlottak a háborús események, amikor fejedelem a háború kirobbanásáért egyenesen a jezsuitákat tette felelőssé. A következőket olvashatjuk egy 1708-ban a porosz király udvari lelkészének küldött levelében: „Ezt a háborút a jezsuita-tételek és elvek korlátlan garázdálkodása idézte fel”.¹⁸ Mindazonáltal Rákóczi igyekezett a leghatározottabb módon visszautasítani azt a vádat, miszerint ő pápa, vagy katolikusellenes lenne, hiszen a szabadságharc kirobbanása után egyre többen terjesztették róla, hogy csak színleg katolikus, felkelésének egyetlen célja pedig az egyház létének felszámolása. „Az ország rendei közt első a papság. Sajnos az osztrák kormányzat óta Szent István és a többi királyok jámbor szándékait nem követik. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen, mióta ezt a jezsuiták vették gondjaikba. A bécsi tanácsosok ügyesen élnek ezzel: a magyar jezsuitáknak feletteseik az osztrákok. Elsősorban gyűlöletet neveltek az ifjúságba Kálvin és Luther felekezete ellen... Az egész sereg tán tizedrésze kivételével, kálvinista volt, s papjaink iránt tanúsított minden tiszteletlensége még a pártomon levő országnagyok szemében is az ország rombolásának és üldözésének látszott. Ha ilyen esetekben nem jártam el erőszakkal és indulatosan, hanem kölcsönös szeretetet és türelmet hangoztattam, mert lelki vonatkozások irányításában nem tartottam helyénvalónak erőszak alkalmazását, megvádoltak, hogy a katolikusok elleneit pártolom, hogy hitem színlelt és hamis.”¹⁹

Ennek ellenkezőjét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint Fraknoi Vilmosnak Rákóczi vallásos életéről és munkáiról készített komoly, lelkiismeretes tanulmánya. Ebben a következő megállapítást semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen

15. Uo. 290.

16. Uo. 290.

17. Uo. 291.

18. *Köpeczi Béla szerk.: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei.* Biblioteka, Bp. 1958. 78.

19. *Geréb László ford. im. 54-55.*

kívül: „Amikor ott / ti. Rodostóban / megtelepedett, házában kápolnát rendezett be, melyet a boldogságos Szűznek, mint Magyarország védasszonyának szentelt és amelyet naponként rendszeren kétszer keresett fel, reggel misét hallgatott, délután elmélkedését végezte”.²⁰

A fejedelem végrendelete persze még egy ennél is meggyőzőbb önvallomás, melyben ezt olvashatjuk: „A római katolikus egyház hitében akarok meghalni. Hiszem mindazt, amit az tanít, kárhoztatom, amit az kárhoztat. Esedezem azért a kegyelemért, hogy halálom óráján tiszta értelemmel vehessem magamhoz a szent-ségeket, végső küzdelmemben az állhatatosság adományában részesüljek, kegyelmedben haljak meg, szeretetedben leheljem ki lelkemet”.²¹

Igazának bizonyításaképpen 1704. november 19-én levelet is írt XI. Kelemen pápának, persze nem sok megértésre talált nála. Sőt néhány esztendővel később a pápa egy az esztergomi érsekhez küldött levelében határozottan megdorgálta a renitenskedő szabadságharcosokat, akik arcátlan módon nyúltak hozzá az egyház szent és ősi jogaihoz, túl azon, hogy még koronás királyukkal szemben is fegyvert mertek ragadni. Rákóczi „bűnlajstromának” talán a legsarkalatosabb eleme volt a pápa szemében Sigray János szepesi prépost eltávolítása tisztségéből, s helyére Brenner személyében egy olyan fejedelem hű személy delegálása, akit viszont Róma volt kénytelen elutasítani. Rákóczi ezzel persze afféle világi investitúra-jogot kívánt volna érvényesíteni Kelemennel szemben, azt állítván, hogy neki, mint az ország törvényes uralkodójának elidegeníthetetlen joga volt a saját jelöltjét egyházi tisztségre kinevezni, s így egyszersmind egyházi méltóságokat adományozni. A fejedelem így nem kevesebbet állított, mint hogy ő valóban az ország törvényes ura, a katolikus Habsburg dinasztia pedig egyszer s mindenkorra elvesztette kormányzási jogát a magyarság felett.

Külön érdekesség, hogy Rákóczi ezt nem pusztán politikai indokokkal bizonyította, hanem ezen a ponton is sarkalatos szerephez jutnak nála a vallási szempontok, nevezetesen az ószövetségi iratok eszmeiségének segítségül hívása. Eszerint a legideálisabb államforma nem a királyság, hanem a fejedelemség, mely éppen Rákóczi uralkodásában öltött testet: „Isten nem mint király akart uralkodni, hanem mint fejedelem kormányozni”.²²

Rákóczi magatartását ugyanakkor nem csupán a személyes meggyőződése, illetve az állam érdekeinek fokozott mértékű szem előtt tartása határozta meg, hanem komoly szereppel bírtak politikai koncepciójában a közjogi szempontok is.

20. *Fraknói Vilmos*: II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái. Stephaneum, Bp. 1904. 30.

21. *Köpeczi Béla szerk.* II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. Akadémia, Bp. 1984.

22. Uo. 435.

Egy pillanatig sem kételkedett ugyanis a protestánsok vallásszabadságát célzó korábbi jogerős végzések érvényességében, melyek viszont olyannyira szálkát képeztek Bécs és Róma szemében egyaránt. Erősen hitte, hogy Isten az embert szabadnak teremtette, s éppen ennélfogva követelte: „Ismerjük tehát el az egyházzal az ember szabadságát, amely megromlott természete állapotában gyászos és természetes vonzással mindig a rossz felé irányul”.²³

A felkelés indokait tartalmazó *Recrudescunt* című kiáltvány tizenhatodik pontjában a fejedelem ekképpen értekezett a vallásszabadság ügyéről: „Tudva vannak a hitvallás körüli fogások és ürügyek. Bizony háborgatni a vallást, melyet mind a hazai, mind a német birodalmi törvények megengedtek, csúfot üzni a vallásszabadságból: régi, már a csehekkel szemben is gyakorlatba vett szokása az ellenfélnek... Midőn a vallás színe alatt az egyenetlenség magvai hintetnek, alattomban ereje elfogyattatván, veszendőbe megyen az ország.”²⁴ Hasonló értelemben nyilatkozott a tiszántúli református szuperintendencia követei előtt is: „Mikor a sokképpen megnyomorított, eltapodtatott szegény hazába bejöttem, legelsőbb célom az volt, hogy a lelki testi békességnek helyreállításáért fegyveremet felkössem... Micsoda hazafi volnék én, ha nem munkálkodnám hazámnak testi lelki szabadságát – aminthogy Kegyelmetek megmaradása, vallásának szabadsága országunk törvényén fundáltatott. Mindezek felől assecurátusok lehetnek Kegyelmetek”.²⁵

Rákóczi pontosan e meggyőződésének szerzett gyakorlati érvényt, amikor lehetővé tette, hogy az általa elfoglalt területeken a protestáns lakosság szabad vallásgyakorlatot folytathasson. A vallásgyakorlatról rendelkező 1687. évi országgyűlés rendelkezéseit egyszerűen hatálytalannak tekintette, hiszen ezek a protestánsok vallásgyakorlatát bizonyos meghatározott helyekre korlátozták. Ott, ahol érdemes volt viszont pontosan a korábbi országgyűlési végzésekre hivatkozott, mint például 1647. évre, amikor is kimondatott, hogy a templomok birtokbavételéről és használatáról az országgyűlésnek kell döntenie. Ennek értelmében nem egy esetben a fejedelem maga kezdte meg a protestáns istentiszteletek helyreállítását, vagy rábízta e feladatot valamelyik generálisára, mint például az egyébként katolikus Orosz Pálra.

A protestáns-barátsággal korántsem vádolható generális Rákóczi liberális valláspolitikájának szellemében járt el, amikor a meghódoló Eperjesre mintegy két szekérre való protestáns prédikátort és tanítót hozatott, illetve rendezte a sárospataki kollégium státuszát. Probléma mindössze abból adódott, hogy a reformáció

23. Uo. 407.

24. Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljáról. Magyar Helikon, 1976. 11.

25. *Esze Tamás*, im. 292.

túlbugzó hazai követői helyenként elvetették a sulykot, hiszen a templomok visszafoglalása már a szabadságharc kitörésekor heves atrocitásokba torkollott. Rákóczi ekkor olyan lépés megtételére kényszerült, ami viszont átmenetileg – legalábbis látszólag – a protestáns táborral fordította őt szembe, holott intézkedésével éppen hogy a pártatlanságát fejezte ki. Itt nevezetesen arról van szó, hogy Rákóczi határozottan fellépett az erőszakos templomfoglalásokkal szemben, sőt halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, akik parancsának nem engedelmességek. A következőket olvashatjuk az 1704. január 27-én kelt vallásügyi rendeletében: „Parancsolatunk ellen templomokat, parochiákat, s egyéb akármely névvel nevezendő jószágokat, s jókat foglalni, s annyival is inkább distrahálni ne merészeljenek, sőt akik által eddig is ily törvénytelen dolgok végbe mentenek, ... azok mind azokat restituáljanak és akiknek illik, satisfactiót is instituáljanak”.²⁶ A fejedelem a rendelet betartatása és a jogtalanságok megszüntetése érdekében katolikus-protestáns vegyes bizottságokat küldött ki, mégsem érte el a kívánt célt. A protestáns lakosság ugyanis úgy érezte, hogy Rákóczi a rendelet kiadásával és a bizottságok felállításával elárulta a reformáció szent ügyét – holott elvi alapon soha nem is állt mellette – s mindez roppant felháborodást váltott ki.

A protestánsok nyugtalanságának mindössze annyi alapja volt, hogy a rendelet tartalmát a gyakorlatban könnyű volt félreértelmezni és valóban nem egy esetben adott alkalmat a legkülönbélebb visszaélésekre. Az angol követ például arról panaszkodott, hogy a császári tábornokok a lázadás elnyomásának ürügye alatt kiirtják a református felekezetet. Előfordult olyan eset is, hogy a császári katonaság összefogdosta a Balaton-menti prédikátorokat és egyet közülük eladott gályarabnak. Persze mindez nem azt jelenti, mintha a protestánsok viselkedése makulátlan lett volna, hiszen a Dunántúlon Károlyi Sándor református serege több ízben kiűldözte a protestáns falvakban működni merészelő plébánosokat.

Rákóczinak tehát gyorsan kellett cselekednie, hiszen intézkedésével nem várt ellenállást váltott ki és mondjuk ki nyíltan, harapófogóba került. A protestáns táborban tapasztalt nyugtalanságot és bizalmatlanságot Bécs bármelyik pillanatban kijátszhatta a fejedelemmel szemben, s ezt meg is tette. Egy esztendővel korábban Rákóczit még az a vád érte, hogy ő a céljai elérésének érdekében rútul megtagadta katolikus gyökereit, s már csak színleli a Rómához való hűséget, most azonban nagyot fordult a kocka. A magyar protestáns lakosság megosztását minden erejével kieszközölni szándékozó császári békebizottság egyik prominens tagja, Okolicsányi Pál a következő új verzióval rukkolt elő. Rákóczi vakbuzgó katolikus, aki csak addig rokonszenvez a protestánsokkal, amíg érkei ismételten ezt kívánják. Ám az 1704. január 27-én napvilágot látott vallásügyi rendelet, valamint a

26. Uo. 292.

vegyes bizottságok felállítása már sejtetni engedi, hogy mihelyt a fejedelem egy szikrányi lehetőséget is lát a francia és bajor hadakkal való összefogásra, úgy fog bánni a protestánsokkal, mint ahogyan a francia uralkodó bánt annak idején a hugenottákkal.

Rákóczi helyzetét tovább nehezítette, hogy a tisztikar sem sorakozott fel egy emberként az ő valláspolitikája mellett, hiszen például Bercsényi ha nem is helyezkedett nyíltan szembe a fejedelem vallásügyi elképzeléseivel, tény, hogy a keze alatt lévő katonaságból szinkatolikus ezredeket formált. Nem túlzás tehát mindezek ismeretében kimondanunk, hogy ezekben az időkben a vallási polgárháború veszélye fenyegette az országot, s ezt a veszélyt Rákóczi is felismerte: „A tizenhárom keletészaki vármegye – a református többségű megyék – bizonytalansággal velem fognak tartani, s így végre még egymás ellen fogjuk fegyvereinket fordítani”.²⁷

Szorongatott helyzetében Rákóczi később levelet küldött a francia uralkodónak, mellyel nyilvánvalóan a reá nehezedő nemzetközi nyomást kívánta valamelyest mérsékelni: „... Nem kell tehát Felséged elé idéznem az elnyomatásnak szomorú képeit, hogy felkeltsem Felséged együttérzését és megnyerjem jótékony hajlandóságát: legyen atyánk, támogatónk és felszabadítónk. ... Ugyanezért járulok Felséged színe elé, hogy országunk nevében kérjem további támogatását, melynek jótéteményeit már oly sokszor éreztük. E végből Felség, nem bocsátkozom ügyünk ismertetésébe, hiszen arról Felségednek bizonyára pontos hírei vannak. Annyit mondok csupán, hogy az egység éppoly szoros közöttünk, mint amilyen általános az elégedetlenség, hogy a nemzet érdekeivel mindig végezetesen ellenkező vallási háborúságok és családi viszálykodások elsimultak vagy megszűntek és a három rend a három vallással együtt semmi mást nem kíván, mint egy szívvel-lélekkel állani a közösség szolgálatára”.²⁸

Ettől kezdve I. Lipót és Rákóczi szinte versenyre keltek egymással az egyes valláspolitikai dokumentumok kiadásának ügyében, lévén mindkettőjük célja ugyanaz: kifogni a másik politikai bárkájának vitorlájából a szelet. A császár 1704. július 20-án nyilatkozatot tett közzé, mely kimondta, hogy a két protestáns egyház – ti. az evangélikus és a református – az 1681. illetve az 1687. évi törvények értelmében vallásszabadságot élveznek. Szűk egy hónappal később, augusztus 12-én erre reagált Rákóczi, amikor újabb rendeletet bocsátott ki a vallás szabad gyakorlásáról. A rendelet lényegében ismételten lehetővé tette, hogy mind a katolikusok, mind pedig a protestánsok szabadon gyakorolhassák hitüket az ország egész területén mindennemű megszorítás vagy korlátozás nélkül. Az erőszakos templomfoglalások ettől kezdve szigorú tiltás alá esnek, vagyis a meglévő állapotokat kell olyan érte-

27. *Vas István* ford. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai 45.

28. *Köpeczi Béla* szerk. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. 41.

lemben konzerválni, hogy minden egyes templom azon felekezet tulajdonában maradjon, amelyik éppen a rendelet kiadásának pillanatában használja. A felekezetek szabadon építhetnek templomokat, valamint iskolákat, s az ezekben folyó hitélet milyenségébe senkinek nem lehet beleszólási joga. A tizedet minden felekezet a saját belátása alapján használhatja fel, más felekezeteknek, illetve az államhatalomnak ebbe nem lehet beleavatkoznia. A stólát minden hívó a saját egyháza papjának, illetőleg lelkészének köteles megfizetni.

Rákóczi ugyanakkor a rendelet kiadásakor természetesen nem csupán az esetleges morális és belpolitikai következményekre volt tekintettel, de nem hagyta figyelmen kívül az egyre inkább kulcsfontosságú tényezőnek tűnő külpolitikai fejleményeket sem. Távrolról sem volt ugyanis mellékes, hogy Európa protestáns államait milyen mértékben sikerül meggyőzni a szabadságharc ügyének. Különös fontossággal bírt ez ügyben Hollandia, Anglia és a kényszerűen vonakodó Svédország. A magyarországi protestánsok ugyanis már 1704. novemberében – Rákóczi tudtával – a holland rendek és az angol királynő elé terjesztették sérelmeiket, abban reménykedve, hogy ezek a hatalmak, ha másban nem is tudnak segítséget nyújtani, de legalább Bécsre nyomást gyakorolnak, annak szorongatott helyzetében. XII. Károly svéd uralkodó noha nem értett egyet Rákóczi legtöbb diplomáciai akciójával, mégis talán ő járt el a leghatékonyabb módon Bécsben a magyarországi protestánsok érdekében. Sőt mi több, még egyetemi alapítványt is létesített a protestáns fiatalok továbbtanulásának támogatása céljából.²⁹

Rákóczi a későbbiekben úgy értékelte az egyes uralkodókkal folytatott diplomáciai tárgyalásait, hogy abból kitetszik: az állam érdekeit a külpolitikában is egyértelműen és következetesen fölrendelte az egyházpolitikai tényezőknek. Emigrációjában írta a következő sorokat: „Milyen kevés leleményt és előrelátást talál az utókor külföldi alkudozásaimban, ... ha nem vizsgálja figyelemmel a kor követelményeit és mindazoknak a fejedelmeknek és udvaroknak szellemét, amelyekkel tárgyalni kellett. Némely tárgyalásom talán hátrányosnak tűnik majd a katolikus vallásra, de nem a hazára, melynek felszabadítása az idegen járom alól első és legfontosabb céloom volt.”³⁰

A közbenjárás persze nem jelentette automatikusan, hogy a bécsi udvar minden kívánságra beleegyezett volna, mint ahogyan nem tette ezt Róma sem. A szorongatásból adódó új helyzet nyilván nem jelentett eszmei azonosulást. Az 1608-as, 1621-es és 1647-es törvények is a fegyverek árnyékában láttak napvilágot, s

29. Lásd erről *Fabiny Tibor*: Rákóczi diplomáciájának egyházpolitikai vonásai. In. *Benda Kálmán* szerk. *Európa és a Rákóczi – szabadságharc*. 301-305.

30. *Esze Tamás*, im. 295.

láthatjuk, hogy milyen csekély mértékben voltak ezek tartósak. A bécsi kormányzat Lipót haláláig / 1705. május 5. /most is erősen vonakodott a számára súlyosan megalázó feltételek teljesítésétől. József uralma azonban némiképpen enyhülést hozott a tárgyalások menetében, hiszen az új uralkodó már nem idegenkedett oly mértékben a békekötés gondolatától.

Rákóczi az 1705. szeptember 12-én megnyílt szécsényi országgyűlésen természetesen továbbra is mindent elkövetett annak érdekében, hogy barátságos úton sikerüljön tető alá hozni egy szilárd egyezséget a katolikusok és protestánsok között. A vallásügyi kérdés rendezésénél a következő elveket tartotta szem előtt: 1. A földesúri jog szűnjék meg a vallás dolgában, 2. Amely felekezet hívei többségben vannak egy adott településen, azok rendelkezzenek a templom bevételeivel, 3. A jelen határozat - tervezet elfogadása esetén érvényben maradjon a következő országgyűlés összehívásáig, s a többi kérdésben majd akkor döntenek.³¹

Rákóczi státusza időközben stabilizálódott. 1705. szeptember 20-tól kezdve már mint a Haza Szabadságáért Szövetkezett Rendek vezérlő fejedelmeként irányíthatta a politikát, s szabhatta meg természetesen ilyen minőségében a valláspolitikai irányvonalát is.

Az országgyűlés persze korántsem tűnt mentesnek a politikai vitáktól, s ezek gerjesztéséért nem egy esetben maga a fejedelem is felelős volt. Rákóczi például tántoríthatatlanul ragaszkodott ahhoz, hogy a pataki templom a katolikusok kezén maradjon, míg ugyanakkor semmilyen kifogást nem emelt az ellen, hogy a kollégium, sőt annak minden birtoka bevételeivel együtt a reformátusok tulajdona legyen. Ezt az elképzelést érthető módon nem tudták támogatni a tiszáninneri reformátusok, s hogy tiltakozásuknak nagyobb nyomatókot adjanak a három Tisza-jobbparti vármegye követei éjszaka elhagyták az országgyűlést. A további széthúzás megakadályozását megelőzendő gyorsan kellett lezárni a vitás kérdéseket és megalkotni az egyébként is háborúban álló ország hatályos és lehetőleg minden felet kielégítő vallásügyi törvényeit. Ennek értelmében kimondásra került, hogy az ágostai és a helvét hitvalláson levőket egyaránt megilleti a szabad vallásgyakorlat joga, még hozzá konkrétan az 1608. és az 1647. évi törvénycikkek értelmében, valamint az 1659. évi hitlevél tartalma szerint. A törvény szövege ezt kivonatossan a következőképpen foglalja össze: „A religióknak különbözőzéséből olykor származni szokott meghasonlásoknak eltörlésére, és hogy annyival is inkább a haza szabadságáért összekötött szövetség a szív egyessége által jobban munkálkodjék: tetszett mind a katolikus személyeknek, mind pedig az evangélikus státusok rendéinek barátságos szerződésre menni, amint is végeztetett: hogy az ágostai és helvét hitvalláson levőknek szabados legyen a religió gyakorlata az országban az 1608. és

31. *Zsilinszki Mihály: A magyarthoni protestáns egyház története.* Atheneum, Bp. 1907. 217.

1647. törvénycikkelyeknek és az 1659. esztendőbeli hitlevélnek foglalata szerint. Sőt mivel némelyek... a földesúri juss alatt a lelkiismereteken való uralkodást magoknak tulajdonították: hogy ez annak utána semmi szín és kigondolható örv alatt ne legyen, az 1647. esztendőbeli... törvényeknek erejével, ha valaki ennek utána a három elfogadott religió közül valamelyiket vallani akarja, legyen kinek-kinek szabad tetszésében azt, amelyik tetszik vallania, abban pedig senki által ne háborgattassék.” A továbbiakban megfogalmazást nyer, hogy ezúton „annektáltott a három vallásnak conservatiója”.³²

A törvény nem hagyta figyelmen kívül a jezsuiták működését sem. Felőlük ily módon rendelkezett: „Az páter jezsuiták, ha az ausztriai provinciától el nem szakadnak és a konföderációra meg nem esküsznek az országból kimenjenek”. Ezzel kapcsolatban Esze Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy az a résztvevő katolikusokról, mint „személyekről” beszél, míg a protestánsok csak mint közösségek szerepelnek benne.³³ A szabadságharc leverése után, a protestantizmus „csendes eltemtetése” idején lényegében teljességgel kibontakozott az itt még csak csíraállapotában szunnyadó tendencia, miszerint a protestánsok testületileg nem, csupán egyénileg folyamodhattak jogorvoslatért a felsőbb szervekhez. A szécsényi határozatok fogantatja a gyakorlatban igen csekély volt, holott az országgyűlés 14. törvénycikke bizottságok kiküldését is kilátásba helyezte a sérelmek orvoslása érdekében. A kilenc vegyes-bizottság mindegyikében egy-egy katolikus, evangélikus és református személy képviselte a saját egyházát, akik persze ritkán jutottak konszenzusra. A fejedelem éppen ezért a reá mindig is jellemző kompromisszumos valláspolitikai jegyében úgy rendelkezett, hogy a vegyes lakosságú községekben a templom és az iskola a többségi felekezet tulajdonába kerüljön, de ez lehetőleg ne okozzon hátrányt a többi felekezet hívei számára sem. Vagyis az adott településen a kisebbségnek számító felekezetek számára a helység vezetői kötelesek voltak gondoskodni egy templom és iskola építésére alkalmas terület kijelöléséről, még ha az építéshez szükséges költségek előteremtése az adott egyház feladata is volt. A papok, illetve lelkészek javadalmazásáról szintén a törvény gondoskodott.

A bizottságok tagjainak többnyire eltérő álláspontja következtében szinte megszokottá vált e testületek határozatképtelensége, ami a panaszok ismételten történő megszaporodásához vezetett. Ilyen jellegű leírások, valamint levelek tömkelegével találkozhatunk a korabeli forrásokban kutatva, de most engedjessék meg talán csak egyet kiemelni a sok közül. Az alábbi levélben a Nagyvárad körül lakó,

32. *Thaly Kálmán* szerk. Rákóczi Tár. I. k. Pest, 1868. A szécsényi országgyűlés naplója és törvénycikkei c. fejezet, 427-431.

33. *Esze Tamás*, im. 296.

de az ellenség miatt lakóhelyükről elbujdosni kénytelen prédikátorok kérték a fejedelem segítségét 1706. elején: „Mi Várad környül Bihar vármegyében levő helységeknek prédikátori az ellenségnek két esztendőktül fogván való kegyetlensége, s pusztíttatása miatt ecclesiánkbul s házainkbul egész cselédestül nem csak kiűzetünk, hanem minden javainktól is megfosztattunk, hogy immát tellyességgel magunk, s házunk népe táplálására is ez isteni szeretettül megüresedett időben elégte- lenek vagyunk. Mínek okáért nagy alázatosan folyamodunk a Nagyságod fejedelmi szokott gratiájához, méltóztassék Nagyságod ily szomorú állapotunkban kegyelmes reánk tekinteni és bennünket consolalni hozzánk való gratiájának közlésével. Mely Nagyságod ez iránt Christus szegény bujdosó szolgálaihoz való kegyelmes gratiájáért az Isten, aki az ígérteket tette Nagyságodnak bőséges áldást ad és mi is valamint eddig, úgy ez után is a Nagyságod életéért, s boldog előmenete- liért, míg Istennek tetszik, hogy munkáját e bűnös nemzetben Ő Felségének munkálkodjuk, Istenünknek nagy buzgósággal esedezünk, hisszük is, hogy Istenünk meg is hallgat...”³⁴

Nem véletlen tehát, hogy az ónodi országgyűlésen / 1707 / valami elemi erővel törtek felszínre a megoldásra váró problémák. Mivel a fent említett vegyesbizottságok munkája nem hozta meg a várva várt megnyugvást, így a panaszok orvoslására Rákóczi ezúttal a szenátusból hozott létre két különbizottságot, de ezek ismét csak eredmény nélkül oszlottak fel. A Confoederatio hiába deklarálta a vallásbéke eszményét, kevés erő mutatkozott a határozatok végrehajtására. Ebben nem kis szerepet játszott az a tény, miszerint a fejedelem valláspolitikáját – mely a korban igencsak előrehaladónak mutatkozott - lényegében két vezető tanácsosán kívül – ti. a református Vay Ádám és a katolikus Klobusiczky Ferenc – senki nem támogatta kellő elszántsággal és hatékonysággal.

Az 1708-az pozsonyi országgyűlésen a két protestáns egyház vezetőiből un. evangélikus konvent alakult, mely az elkövetkezendő időszakban az országgyűléssel egy időben tanácskozott a vallásügyi kérdések dolgában. A konvent gyakorlati tanácsokat fogalmazott meg, javaslatokat, indítványokat terjesztett az országos rendek elé, a mindenkori politikai helyzet függvényében még a bécsi kormánzzal is felvette a kapcsolatot. Az országgyűlésen a sérelmi bizottság javaslatának felolvasásánál különösképpen egy pont okozott jelentős ingerültséget, nevezetesen az, amelyik az ágostai és a helvét hitvallást csak megtűrtnek nevezte. Részben ez a vita volt okozója annak a hirtelen lépésnek, hogy a király pestis ürügyén elhalasztotta a további értekezést. A következő gyűlés összehívásáig azonban a további perpatvart kerülendő rezolúciót bocsátott ki, melynek hatása legalábbis átmeneti-

34. *Esze Tamás* szerk. Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez. Bp. 1951. 6.

leg megnyugtató volt, hiszen a rendelet ígéretet tett arra, hogy Magyarországon a „bevett három vallás ügye az utóbb tartott soproni és pozsonyi országgyűlés cikkeinek valódi értelmére szerinti állapotban marad s arról is fog gondoskodni, hogy a földesurak ne éljenek vissza jogaikkal”³⁵

Ekkorra viszont már nagyon felgyorsultak a hadiesemények. A trencsényi csatavesztés végleg megpecsételte a szabadságharc sorsát. Rákóczi Lengyelországba emigrált, Károlyi Sándor megkötötte a szatmári békét, melynek a vallásra vonatkozó nevezetes harmadik pontja hosszú ideig csak papíron maradt illuzórikus ígéret volt, amit a hatalomnak ténylegesen esze ágában sem volt megtartani: „A császár és koronás király ő felsége, kegyelmes urunk a vallás dolgában országunknak törvényeit megtartja, úgy annak gyakorlását ezen ország végzése és artikulusai szerint mind Magyarországon, mind Erdélyben ahhoz tartozandó beneficiumokkal együtt törvény szerint megengedi, nem gátolván útjukat azoknak, akik mostan gráciára visszajöttek, hogy a felséges császárnál vagy a dietán gravamenjeik iránt magukat bejelentsék”.³⁶ Az elkövetkező évtizedek azonban azt bizonyították, hogy Habsburg restaurációnak a vallásszabadság ügye is áldozatul esett, ám ezen időszak eszme-és eseménytörténetének részletekbe menő tárgyalása már egy másik értekezés tárgyát képezi.

Tibor Tonhaizer

**Religion-political aspects of the War of Independence
led by Ferenc II Rákóczi**

Rákóczi was educated by Jesuits. He had a deeply religious personality. He was seen by his biographers as a “Jansenist hermit”, “who lives as a saint of religious devotion and self-communion” as remembered by the contemporaries and in posterity. He took his historical role as a divine mission. Due to this messianism he did even get into conflict with the Pope. At the same time his war of liberation of eight years was characterized by a religious toleration. He did not deny his fellow-Catholics, but he had the arising religious conflicts arranged not to hurt the Protestants’ conviction.

35. *Zsilinszky Mihály*, im. 219.

36. Uo. 220.

Kocsis Lajos

A revendikált havasok a csíkszéki határőrök szolgálatában

A Habsburg Birodalom érdekeit szolgáló székely határőrvidék megszervezése (1762-1764)¹ olyan társadalmi, gazdasági és kulturális következményekkel járt, amelyek alapvetően meghatározták a Székelyföld későbbi történetének alakulását. A lófők (primipilusok) és gyalogrendűek (pixidáriusok) fegyverbe kényszerítése nagymértékben megosztotta a székelység erejét; a „katonarenden” lévőek a Nagyszébenben székelő osztrák katonai főparancsnokság (General Commando) beavatkozó intézkedései által összetartott önálló képződménnyé váltak. Az új státusz nemcsak lehetőségeiket és mozgásterüket korlátozta, de létfeltételeik mostohábbá válását is maga után vonta. A székely határőrség mindenkori rendtartása szerint ugyanis – vagyoni helyzetétől függetlenül – minden katona köteles volt önköltségén ruházkodni, gyakorlatozás idején is élelmezni és megfelelő felszereléssel ellátni magát. Nem célunk itt a katonai terhek hordozásának mélyebb elemzése. Figyelembe véve azonban, hogy a katonai kötelezettség örökletes volt és 1802-ig nem járt adómentességgel, megalapozott a kortársak által a határőri rendszerre használt feudális jelző. Nem véletlen tehát, hogy az ősi privilégiumaitól megfosztott székelység minden alkalmat kihasznál, hogy jogtalan megterhelése ellen tiltakozzon, de Bécs a határőrség intézményét „nebánts virágnak” tekintette² és az évtizedes panaszokra csak a szabadságharc hozott végső megoldást.

1. Csíkszék területén alakult meg az első, míg Háromszéken a második székely gyaloghatarőrezred. A székely huszárezredet elsősorban Csík-, Aranyos-, Udvarhely-, (Bardóczi fűszék) és Háromszék lófő családjai, valamint Fogaras vidékének, Hunyad- és Alsó-Fejér vármegyének vagyonosabb egyházi nemesei alkották.
2. *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 356.

Az önfenntartó, zsoldospótló parasztkatonaság számának gyarapodása a birodalom elsődrendű érdekei közé tartozott.³ Mivel bizonyos anyagi háttér nélkül lehetetlen lett volna a sokrétű kötelezettség teljesítése, a hadvezetés minden eszközzel igyekezett biztosítani a „végőrök” vagyoni védelmét. A határőrök létalapjának oltalmazásáért életbeléptetett, a magánélet területére is kiterjedő kényszerrendszabályok (a katonák birtokügyeit öröklési, zálog-, csere- és hitelügyeiket éberen felügyelték, és érdekeiknek megfelelően irányították) azonban nem bizonyultak hatékony módszereknek a katonák elszegényedésének megakadályozásában. A népszerűtlen intézkedésekkel ellentétben, a revendikált havasok katonai célok szolgálatába állítása, bár gyökeres változást nem hoz(hat)ott, némiképpen hozzájárult a határőrök súlyos terhének enyhítéséhez.

A havasok birtokbavétele

Egy kedvező eseménysor teremtette meg a feltételeit annak, hogy a revendikált havasokat teljesen a hadsereg igényeinek vessék alá. A moldvaiak által a XVII. században és a következő néhány évtizedben Csíkszék keleti részén fokozatosan elfoglalt,⁴ majd az 1769. augusztusi osztrák–török határkiigazítás során visszacsatolt területeket⁵ ugyanis a katonarendiek megalapozott igényeit mellőzve, többnyire az erősebb nemesi családok vették birtokukba. A határőrök jogainak megcsorbitása – akik ezért panasszal éltek a parancsnokságnál – kiváló alkalom volt Bécs számára, hogy döntőbíróként fellépve szabadon rendelkezessen a nem kincstári tulajdont képező birtokokról. Mivel az összbirodalmi érdekek minden elérhető erőforrás igénybevételét megkivánták, a döntés egyértelmű volt: 1783. május 27-én II. József kizárólag a „határőr-katonaság használatára és javára” bocsátotta a „császár királyi fennhatóság térfoglalása által” visszaszerzett területeket.

3. 1761-ben Bécs az erdélyi határőrezredek felállításától 1 255 694 forint megtakarítást remélt, mivel ennyivel többre került volna egy hasonló létszámú reguláris hadtest fenntartása. *Istoria României* III. București, 1964. 516.
4. „Az moldvai szomszédok ottan-ottan mind tavaly s mind az üden is újabb újabb foglalásokat téznek havasainkon, elébb elébb inserpiálnván határainkba.” – panasztáltak a csíkiak a szék 1728. augusztus 30-án tartott gyűlésén. *Székely Oklevéltár VII.* Kolozsvár, 1898. 337.
5. A revendikált (visszakebelezett) havasok legnagyobb része Csíkszékhez tartozott (13 440/1600 • mfl), Besztercevidék (7 1544/1600 • mfl), Hunyad megye (4 80/1600 • mfl), Háromszék (2 1048/1600 • mfl) és Szepienszék (2 904/1600 • mfl) is újra magáénak tudhatta egykori határait. *Ignaz Lenk: Siebenbürgens geographisch, topographisch, statistisch, hydrographisch und orographisches Lexikon.* Wien, 1839. I. 366 – 367.

A régi jogon – korabeli szóhasználattal „ösfoglalással” – szerzett közbirtokok alkotta revendikált havasoknak a határórszervezetbe kényszerített székelység anyagi bázisát erősítő osztályvagyonná formálása, kiváltotta a polgári lakosság ellenszenvét és tiltakozását. A Csíkszék határvonalába eső havasokat és településeket az első székely gyalog határőrezred 1784-ben ténylegesen birtokba vette⁶, ami különböző közéleti fórumok előtt a károsultak (több magánbirtokot is ide csatoltak) panaszainak egész sorát indította el. Az igazságtalannak vélt döntés hatályon kívül helyezéséért tett erőfeszítéseknek – a kezdeti óvatosabb lépéseket követően – a II. József halála utáni reformmozgalmak adtak bővebb teret és nagyobb lendületet. Így Csík, Gyergyó és Kászon székek Csíkszentkirályon tartott gyűlésén (1790. május 1-2.) a „megrövidített felek” már határozottan hangot adtak elégedetlenségüknek. Negyedfélmegye hét faluja (Csomortán, Delne, Menaság, Mindszent, Pálfalva, Szentlélek és Várdotfalva) a Kis Borda; a csíkszentmártoni és csekefalvi communitas a Tölgyes Mezeje, Magyarós Bérce és Sóvető; a Kászon széki lakosok a Baska; a felcsiki hat falusiak (Dánfalva, Jenőfalva, Karcfalva, Madaras, Szentdomokos és Szenttamás) pedig a Tyukos-pataka nevű havasok „erőszakos elfoglalása” miatt tiltakoztak és az eddig keletkezett károk megtérítése mellett visszaadásukat kérték.⁷ Az érintett faluközösségek álláspontjával összhangban – hogy végső soron az országgyűléshez fordulva igyekeznek érvényt szerezni tulajdonigényeiknek – a kolozsvári országgyűlésre készülő csíkszéki képviselők „instrukciójának” tárgyát képezte a „császári sasok kitételével visszafoglalt” területek ügye is. Az 1790/91-es országgyűlésen felolvasott, a székelység sérelmeit tartalmazó kérelem-levél ugyan nem foglalkozott a kérdéssel, de a Gubernium felterjesztésének köszönhetően látszólag mégis előrelépés történt. II. Lipótnak a Gubernium által Csíkszékkel 1791. augusztus 3-án közölt elhatározását – amely szerint azok, akik 5 év alatt igazolják az elfoglalt havasrészek jogos birtoklását, visszakapják azokat vagy kártalanítják őket⁸ – azonban, elődje csaknem azonos rendeletéhez (1784) hasonlóan csak szemfényvesztésként értékelhetjük. Az érintettek királyi adománylevéllel nem rendelkeztek, hiszen a Székelyföldet „ösfoglalás” révén szerezték, és így a havasokhoz való jogukat megdönthetetlen hitelességgel nem bizonyíthatták. Ennek következtében csak a fent említett faluközösségek valamint a gróf Lázár család (Gáزرész és Capra havasokért) és Csíkszék (az

6. Apahavas, Baraszó, Baska, Borda, Cibles, Dragoioasa, Feketevíz, Gáزرész, Harlagia, Hegyes, Holló, Keresztes, Kissaj, Magyarós, Obscina Albjilor, Paplemontye, Sólyomtár, Sóvető, Tölgyes, Tusorakatjas, Tyukos-patak és Vomanykút. Csíkszeredai Állami Levéltár. (A továbbiakban: CSÁL) Csíkszék iratai (1774 – 1786). F 27. XXXVII / 9.

7. CSÁL. Csíkszék iratai (1786 – 1792). F 27. XLVII / 15.

8. CSÁL. Csíkszék iratai (1786 – 1792). F 27. XLIX / 27.

összes visszaszerzett területekért) jelentette be tulajdonigényét a Guberniumnál.

Bár követeléseiket az 1794/95. és 1811. évi erdélyi országgyűlések is napirendre tűzték, a kérdés rendezése nagyon elhúzódott és lesújtó volt a csíkiak számára. Az 1813. október 28-án kelt udvari rendelet ugyanis Negyedfélmegye kivételével minden kérést elutasított, de a katonai hatóságok erélyes közbelépése miatt – a nagyobb területeket visszakapó háromszékiekhez hasonlóan – tulajdonigényének a hét falu közössége sem tudott érvényt szerezni.⁹

Kezelés és jövedelmeztetés

II. József 1783. május 27-én kelt rendeletének gyakorlati végrehajtása csalódást okozott Csíkszék határőrtársadalmának. Az első székely gyalog határőrezred által elfoglalt – egykor a belső telek tartozékként őket megillető – revendikált havasokat ugyanis ezentúl természetben nem használhatták, hiszen azokat a parancsnokság a századok között felosztva maga értékesítette és az ebből származó bevételekkel járult hozzá a székelység katonai kiadásaihoz. A Birodalom katonai céljait szolgáló támogatás pénzügyi keretének folyamatos növelése érdekében, az ezred kormányja nagy gondot fordított a „status militarist” kapott területek célszerű, tervszerinti kiaknázására. Ennek megfelelően az épület-, eszköz- és tűzifában gazdag erdők kitermelésének és a legelők hasznosításának módját átfogó, az egész csíkszéki visszaszerzett havasokra érvényes rendelkezésekkel igyekeztek biztosítani. Ezek a székely falutörvények egyes elemeire hasonlító előírások elsősorban az erdővédelem kiemelkedő szerepét hangsúlyozták: tilalmasnak minősítették a fiatal erdőket, szigorúan büntették az erdőket károsító kihágásokat (fák vágása kecskék és juhok számára, favágás körüli rendellenességek, stb.) és a havasi legeltetést is szigorú feltételekhez kötötték.

A hasznosítást szabályozó intézkedéseknek valamint a növekvő piaci keresletnek köszönhetően a revendikált havasok erdővagyonra az egész korszakban a határőrség egyik fő jövedelemforrása volt. Az erdőpásztorok felügyelete mellett a vágásra alkalmas erdők faanyagát általában ölenként vagy szálanként adták el, de a nagytételben való értékesítés sem volt ritka. 1804-ben Dumitru Grecu tölgyesi lakos például a „revendikált Tölgyes havasában” lévő, 15 évre árendába vett deszkametsző fűrészhez egy erdőrészt is vásárolt.¹⁰ Az áruvá váló erdőből azonban

9. Ő császári s apostoli királyi Felségéhez hódolatos felterjesztése Báró Wenckheim Béla, magyar királyi belügyminiszter, Lónyai Menyhért, magyar királyi pénzügyminiszter, Horváth Boldizsár, magyar királyi igazságügyminiszternek: a volt székely gyalog- és huszár-határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában. 10599. szám, 1868. Nyomatásban: Csíkszereda, 1890.

10. CSÁL. Gyergyószék iratai (1686 – 1849). F 26 237.

nemcsak a csikszékiek pótolták tűzifa és nyersanyag szükségleteiket, hiszen a kiváló faállományt távoli vidékekre is szállították. 1841-ben például két kereskedő innen szerezte be az árboznak való fát Törökországban épített hajók számára.¹¹ Nem véletlen, hogy a havasi legelők, tisztások és a fátlan térségek hasznosításában is az erdők állapotának megőrzése volt az elsődleges szempont. A kaszálást és legeltetést szabályozó rendtartások „keményen megtiltották” a favágást, a lombtakarmány-gyűjtést, sőt a mellékhaszonvételek (hamuzsírőzés, szénégetés, stb.) sem nélkülözhatték a tisztikar jóváhagyását.¹² Ezeket a területeket árverés útján többnyire örményeknek, berszányoknak, telepítvényeseknek valamint kevés közhatárral rendelkező falvak lakóinak – egy, majd később három évre – adták bérbe. Annak ellenére, hogy „felsőbb rendelkezések” szerint a revendikált havasoktól haszonbérbe vett birtok nem válhatott spekulációs ügylet tárgyává, nemegyszer találkoztunk ilyen esettel, azaz „subarendálással”. 1807-ben a századparancsnokság büntetést is kilátásba helyezve akadályozott meg két határőrt, hogy 30 forinttal drágábban adja tovább Hegyes havasának birtokjogát, amit végül a zsedánypataki oláhok kaptak meg az eredeti összegért (465 Fr.).¹³

Kezdetben a legelőkkel és a kaszálókkal együtt adták bérbe – a határőrség beleegyezésével – a revendikált havasok gyergyói részén, Baraszón, Bélborban, Gázrészén, Hollón, Márpatakán, Tikoson, Tölgyesen és Zsedánypatakon fokozatosan megtelepült moldvaiak birtokait is. Ez a gyakorlat egy félévszázad után változott, ugyanis a telepítvényesek létszáma megnőtt és a tapasztalatok szerint a haszonbérlet is sorozatosan visszaérték a nekik fizetett árendával. Ennek következtében a parancsnokság fölmérte a birtokokat és 1837. május 1-jétől meghatározott időre (három év) már közvetlenül a „nemes ezred zselléreinek” adta bérbe. Az előírásoknak megfelelően ezeket a területeket a „tulajdonos” tudta és jóváhagyása nélkül sem megosztani, sem elidegeníteni nem lehetett, de tilos volt az irtással vagy foglalással való gyarapításuk is.¹⁴ A szigorú megszorításokat kijátszva, a telepítvényesek igyekeztek az erdők rovására terjeszkedni és elvéve még telkeik egy részét is áruba bocsátani. A legtöbb gond mégis az újonnan megállapított földbér¹⁵ begyűjtéséből származott, hiszen a márpataki Station Commando sorozatos felhívásai ellenére sokan csak jelentős késéssel (előfordult még két éves mulasztás is) adták meg azt, „amivel földesuruknak tartoznak”.¹⁶

11. CSÁL. Az első székely gyalog határőrezred iratai. F 30. 207.

12. Csíki Székely Múzeum. (továbbiakban: CsSzM) Régikönyv Gyűjtemény. Szépvízi Compania – parancsolatkönyv (1829 – 1839) Ltsz: 6312

13. CSÁL. A székely huszárezred iratai. F 31. 71.

14. CSÁL. A Csíki Magánjavak iratai. F. 78. 26. és 29.

15. A revendikált havasok adómentessége miatt nem volt túl magas a fizetendő összeg.

16. CSÁL. A márpataki birtok igazgatásának iratai. F. 61. 10.

A támogatási rendszer sajátosságai

A revendikált havasok rendszeres felügyeletének és a jövedelmeztetés megszervezésének kezdeti nehézségei miatt, a csiki katonák eredményes támogatása csak akadózva, vontatottan valósulhatott meg. A folyamat kibontakozását lassították a parancsnokságnak a bevételek felhasználása terén tapasztalható óvatos, nemegyszer bizonytalan intézkedései is. Így az 1784 utáni rövid időszakban a jogosultakat a „haszonvéltől teljességgel elrekesztették”¹⁷, de a folyamatos segélyezést célzó első kísérlet is csak gyatra próbálkozásnak bizonyult, hiszen a gyalogkatonai családoknak évente kiosztott 7 krajcár – a több mint 40 forintos kiadáshoz viszonyítva – lényegében csak szimbolikus juttatásnak tekinthető. Nem véletlen, hogy a Franciaország elleni koalíciós háborúk idején, egy eredményesebb támogatás érdekében, az első székely gyalog határőrezred parancsnoksága által kezelt közös pénztárt (revendicierte Gebirgs Cassa) létesítettek, amelyből a csíkszéki határőrök – a birodalom érdekeinek megfelelően és tisztjeik irányításával – különböző formában és eltérő arányban részesültek. A segélyezés fegyvernemek szerint különbözött. A gyalogosok közvetlenül a revendikált havasok pénztárából kaptak juttatásokat, a huszárok a nekik csak később, 1815 után folyósított osztalékból létrehozott alapból gazdálkodtak.¹⁸ Mivel az egységes egyenruha¹⁹ előteremtése komoly terhet jelentett a katonacsaládok számára (a szegényebbek nem is tudtak maradéktalanul eleget tenni a szigorú követelményeknek) a hatóságok elsősorban ennek biztosításáról igyekeztek gondoskodni. A szabadságharcig valóban jelentős összegeket fordítottak erre a célra, de a körülmények lehetővé tették volna a határőrök kiadásaihoz való nagyobb arányú hozzájárulást is. A növekvő bevételek ellenére ugyanis 3-4 évente, csak a rászorultak egy részének fedezték néhány ruházati cikkét. A gyalogosok esetében rendszerint még a pénztár egynegyedét sem hasznosították, mint 1840-ben, amikor a 39.912 Rfr. 52 kr.-ból csak 7779 Rfr. 1/59 kr.-t költöttek „öltözetek megszerzésére”.²⁰ Az évente átutalt összegeknek²¹ – mivel folyamatosan tőkésítették – a huszárcsaládok kezdetben alig-alig

17. CSÁL. Csíkszék iratai. F 27. XLVII/33.

18. Kizárólag a csíkszéki huszárok pontos számát tükröző összeírás alig áll rendelkezésünkre. Egy 1773. szeptember 18-án készült konskripció adatai alapján, Csíkszéken 4903 gyalogos- és 545 huszárcsalád élt. Ez az arány jellemző volt a határőrség egész fennállása idején. CSÁL. Csíkszék iratai. F 27. XXIX/7

19. A gyalogosok egyenruhája sötétbarna kabát, kék nadrág, topánka, rózsaszín gallér és hajtóka, sárga gomb; a huszároké pedig sötétkék dolmány, mente és nadrág, fekete csákó és fehér gomb volt.

20. CsSzM. Régikönyv Gyűjtemény. Csikjenőfalvi Falujegyzőkönyv (1837–1850). Ltsz. 6317.

21. A jövedelmek növekedésének arányában ezek is nagyobbak lettek: 1829-ben például

érezkelték jótékony hatását. Szélesebb körű támogatás a korszak vége fele, a pénzalap gyarapodásának függvényében indult el, amely bizonyos mértékben enyhítette a lovas szolgálatot teljesítők magas költségeit (kétszerese volt a gyalogosokénak). 1847-ben egy ilyen akció keretében 142 állományban lévő és 35 tartalékos huszár jutott 18 különböző felszereléshez és kellékhez, összesen 2609 Rfr. 49 kr. értékben²².

A mérsékelt „kimundiroztatás” – mint láttuk – közel sem merítette ki a revendikált havasok pénztárát, amelyből a csíkszéki katonák szükség esetén, 6 %-os kamattal járó kölcsönt is felvehettek. A tűz- vagy egyéb anyagi kárt szenvedett katonák kamatmentesen kaphattak hitelt. Az egyéves futamidőre adott hitelhez minden katona csak kielégítő garancia ellenében juthatott: az adóság visszafizetésének „teljes biztosítékául” el kellett zálogosítaniuk egy, előzőleg legalább a kölcsönösszeg kétszeresére hivatalosan felértékelt földdarabjukat.²³ Ennek ellenére, különösen létfeltételeik mostohábbá válásával, egyre többen éltek ezzel a lehetőséggel²⁴, de az egyszerre kézhez kapott kis összegekkel (5 – 20 Rfr.) nem állíthatták meg a kibontakozó elszegényedési folyamatot, legfeljebb életük egy-egy nehéz időszakát teheték elviselhetőbbé. A segélyezés ilyen formája egyben a bevételek növelésének egyik jelentős tényezőjévé vált, hiszen a „kiadott tőkepénzek” kamatai évente többszáz forinttal gyarapították a pénztárát. Még nagyobb haszon elérése érdekében az ezredparancsnokság azzal a kéréssel fordult a General Commandóhoz, hogy az „ingyen heverő pénzeket” (a 40.357 Rfr.-ből 15.000 Rfr.-ot ítéltek ilyennek) a magánszemélyek számára is tegye elérhetővé. Az Udvari Tanács jóváhagyó rendelkezése (1843. július 15.) nemcsak hogy egész Csíkszék lakosságára kiterjesztette a jogosultak körét, de a kamatláb 5 %-ra csökkentésével mindenkit igyekezett – nem is eredménytelenül – a kölcsönök igénybevételére ösztönözni. Ugyanakkor felvetődött és meg is valósult az államnak történő hitelnyújtás, amely szintén hozzájárult a „cassa művelődéséhez”.²⁵

Az agrártermelés szempontjából kedvezőtlen feltételek (rossz minőségű talaj, zord éghajlati viszonyok, stb.) nagymértékben megnehezítették a csíkszéki határőrök megélhetését, hiszen az igen alacsony termésátlagok (az elvetett szem után csak hármat, négyet takarítottak be), nem mindig fedezték a családok szükséglete-

256 Rfr. 44 kr.-t, 1830-ban 262 Rfr 50 kr.-t, míg a következő évben már 363 Rfr.-ot kaptak. CSÁL. A székely huszárezred iratai. F. 31. 163.

22. CSÁL. A székely huszárezred iratai. F. 31. 232.

23. CSÁL. Az első székely gyalog határőrezred iratai. F 30. 392.

24. Míg 1843-ban 13 638 Rfr. 10 krajcárt kölcsönöztek, addig 1848-ban 28 328 Rfr. 37 kr. CsSzM. Régikönyv Gyűjtemény. Csikjenőfalvi Falujegyzőkönyv (1837 – 1850). Ltsz. 6317.

25. Uo.

it. A földművelés lassan fejlődött és mivel a népességnövekedés ezzel szemben viszonylag gyors volt, így egy-egy gyengébb termésű év következtében kialakuló válságokat csak nagyobb mennyiségű gabona vásárlásával lehetett megelőzni. Ebben az ezred kormánya ritkán működött közre, a legkritikusabb időszakokban viszont megszervezte és elősegítette a katonák élelemhez jutását. 1839-ben és 1840-ben - két terméketlen év²⁶ után - „a keze alatt lévő gyalog familia javát és segedelmét célozván”, a parancsnokság 40.000 véka törökbúzát vásárolt a szomszédos Moldvából, amelyet kedvezményes áron – a vételt, a szállítást, a vámot és a pénztárból felhasznált összeg 6 %-os kamatát vették figyelembe az ár megállapításánál – osztott ki az ezred „populációjának”.²⁷

1848 következményei

A forradalom kitörése után a megoldásra váró általános erdélyi kérdések (unió, közös teherviselés, jobbágykérdés, székely katonaság ügye, stb.) és a helyi lakosság sajátos sérelmei (kepe megszüntetése, az un. futrás pénzek visszafizetése, só ár csökkentése, stb.) mellett, Csíkszékben újra előtérbe került a revendikált havasok problematikája is. Az ezzel kapcsolatos legfőbb kérdést és ennek megoldási módját a 1848. június 15-i somlyói népgyűlés határozata fogalmazta meg a legpontosabban. A „higgadt kedéllyel történt” tanácskozás²⁸ döntésének értelmében a határőrök a havasok jövedelmének átadását kérték a minisztériumtól, egy háromtagú bizottság által pedig felkérték az ezred kormányát, hogy a szükséges jóváhagyásig az összeg „máshová ki nem vitelét” garantálja és az addigi felhasználásról készítessen jelentést.²⁹ A határozott fellépés azonban kevésnek bizonyult, hiszen a vagyon tényleges birtoklásának alapfeltétele: a határőrség eltörlése, a gyakorlatban nem valósult meg³⁰, így a havasok kezelése sem változott. Viszont, hogy eloszlassa a

26. Az első székely gyalogezred területén 1830 és 1847 között a legkisebb gabonatermés 1838-ban (82349 hektóliter) és 1839-ben (93619 hektóliter) volt. Összehasonlításként 1835-ben 173880 hektólitert takarítottak be. *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767 – 1867. Budapest, 1973. 346.

27. CsSzM. Régikönyv Gyűjtemény. Csikjenőfalvi Falujegyzőkönyv (1837 – 1850). Ltsz. 6317.

28. Kolozsvári Állami Levéltár. 1848-as törzsgyűjtemény. Gál Sándor jelentése

29. *Kolozsvári Híradó*. 1848. július 9.

30. Az erdélyi országgyűlés nemzeti fegyveres erőiről hozott törvénycikke (III.) ugyan eltörlölte a törvénytelen határőrintézményt, de a legközelebbi országgyűlésig a fegyvert viselő „effectív standbeli” székelység köteles volt „katonai rendes fegyelem mellett katonáskodni”. Az országgyűlés leggyengébb alkotása így nem írt elő lényeges változtatást: a székelység továbbra is kénytelen volt a régi katonai rendszerben szol-

pénztár jövőjével kapcsolatos kételyeket, a tisztikar eleget tett a népgyűlés kérésének és egy „írásos ezredi ígérettel” biztosított mindenkit az összeg megőrzéséről, valamint pontos kimutatást is készített.³¹

A kérdés megnyugtató megoldására nemcsak ezekben a hónapokban, de a General Commando hatalmi befolyása alóli elszakadás és a székelységnek a magyar forradalom katonai rendszerébe való beépülése után is számos kísérlet történt. Gál Sándort, a székelyföldi haderők főparancsnokát is foglalkoztatta a „legnagyobb bajosságok” közé sorolt probléma. A törekvések nem jártak eredménnyel (az adott helyzetben ez törvényszerű volt, hiszen a pénztár kiadásával az osztrákok ellenfeleiket támogatták volna), a szabadságharc bukása pedig megpecsételte a revendikált havasok sorsát. Erdély tejhatalmú katonai és polgári kormányzója, báró Ludwig Wohlgemuth altábornagy 1849 őszén a kincstár javára lefoglalta a székely határőrezredek összes ingó és ingatlan javait, amelyek a következő év március 8-ától a pénzügyi hatóságok birtokába jutottak. Az önkényes intézkedést – amely a székelység elleni „büntető hadjárat” szerves része volt – Bécs azzal indokolta, hogy a határőrök forradalombeli magatartása katonai esküszegésnek tekinthető, így tehát a vagyona érdemtelenek. Az elkobzást támasztotta alá a hadvezetés azon elképzelése is, hogy az összeg a hadi események által okozott károk megtérítésére szolgáljon.³² A vagyontest pontos számbavétele és leltározása csak az erdélyi határőrezredek feloszlato 1851. január 22-i császári rendelet³³ után történt meg. Ennek hivatalos átvétele után, az oda tartozó erdők kezelését a gyergyószentmiklósi és a kászonújfalui állami erdészek látták el. A pénztárt nem olvasztották be a kincstárba, viszont – külön könyvelve – 3 %-os kamatra átkölcsonőzték az államadósság törlesztési alapjába. A kizárólag székely nemzeti vagyonnak tekintett revendikált havasok visszaszerzéséről a csiki lakosság az abszolutizmus időszakában sem mondott le, de elszánt próbálkozásait csak a kiegyezés után (1869) koronázta siker.

gálni. Erdély Nagyfejedelemség 1848-ik évi május 30-ára Kolozsvár szabad kir. városába hirdetett s június 18-án bezárt országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve. Kolozsvár, 1861.

31. Az 1848 december 19-én készített kimutatás alapján a „revendikált cassa” 70 115 Rfr 18 kr tőkével rendelkezett. CsSzM. Régikönyv Gyűjtemény. Csikjenőfalvi Falujegyzőkönyv (1837 – 1850). Ltsz. 6317.
32. Pál Gábor: A Csiki Magánjavokról. *Székelyföld*, 1998. 7. szám. 145.
33. Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1851. V. Stück. 95 – 96.

Lajos Kocsis

**The regranted alpine regions
in the service of the Csíkszék border guards**

Through the border rearrangements in August 1769 the *havasok* [Eastern- and Southern Carpathian alpine regions] of 13 Hungarian square acres, regained from the Ottomans and re-annexed to the Grand Principality of Transylvania were donated by Emperor Joseph II to the Székely [Szekler] border guards (*revendikált havasok* – cc. “regranted alpine regions”). The paper examines how this territory was administered and in what way the guards had a share of the revenues received. The *havas* territories were largely leased out for pasturing, haying and forestry. The income received were to subsidize the families of border guards. The subsidizing was not however regular, sometimes of symbolic character. The annual cost of a guardsman’s clothing and supply of arms ran to about 40 Forints, and there were years when it was only 7 *krajcárs* [cc. “pennies”] a family that were refunded of the rent.

Petró Leonárd

138 birka ára

*Bernáth György adósságkereső pere
Papszász Eszter és Bónis Johanna ellen*

Bihar vármegye a reformkori Magyarországnak több szempontból is a legjelentősebb törvényhatóságai közé tartozott. Az országos politikai csatározások meghatározó jelentőségű, állandó résztvevője. A megye egyik nagyhírű követe, Beöthy Ödön, az országgyűléseken, mint a liberális oppozíció elkötelezett híve fejtette ki tevékenységét, s alispánja (1841-1843) idején az ország egyik legerősebb liberális beállítottságú megyéjévé formálta Bihart. Néhány év múlva, a negyvenes évek közepén viszont már, az adminisztrátori rendszer és a kormányzati hatalom érvényesülésének példaként emlegetik a vármegyét, köszönhetően Beöthy nagy ellenfelének, az adminisztrátorként elhíresült Tisza Lajosnak, s az eszközökben nem válogató politikájának.

E két megítélés között lévő éles kontraszt már önmagában jelzi, hogy a megyében milyen erős politikai csatározások folytak a „haladó” és a „maradi” eszmék képviselői között.

Az 1843-44-es országgyűlést követően a bécsi kormányzat egy „felülről induló reformmal” kívánta megtörni a liberális ellenállókát. A később adminisztrátori rendszer néven elhíresült „reform” oly mértékben terjesztette ki a nemesi vármegyék élén álló főispánok, illetve helyetteseik, az ún. adminisztrátorok jogkörét, hogy azok szinte minden eszközt felhasználhattak az ellenzék ellehetetlenítésére. E rendszer egyik legkirívóbb példáját adta az 1845-ös bihari eseménysorozat.

Tisza Lajos a júniusban tartott tisztújító gyűlésen, biztosítandó a kormánypárt győzelmét, nyíltan diszkriminálta az ellenzékhez tartozókat, s a szokásokkal ellentétes, törvénytelen eszközökkel szorította ki annak tagjait a legfontosabb vármegyei pozíciókból. Eljárása heves ellenállást szült, s ezt követően a liberálisok tevékenységének első és legfontosabb célkitűzése az általuk törvénytelenül megválasztottnak tartott tisztikar leváltása, a restauráció eredményeinek revideálása lett. A kormány által támogatott adminisztrátor elleni küzdelem elkeseredett és meddő

politikai csatározással fajult, akadályozva a vármegye közigazgatási és egyéb alapvető funkcióinak ellátását is. A pártok közti egyre fokozódó és már tarthatatlan szembenállásra Tisza igen drasztikusan tett pontot az 1845 decemberi közgyűlésen: háromnapos eredménytelen tanácskozás után, a gyűlés utolsó napján a megye liberális ellenzékének ellenállását karhatalommal – és párthívei segítségével – törte meg, melynek során az ellenzék több tagja és vezető egyénisége is súlyosan megsérült.

A történetek ekkor már országosan is ismertek lettek, s több megyében nagy részében visszatetszést szültek. A Helytartótanács gróf Andrássy József Esztergom megyei főispánt bízta meg az események felderítésével, a történetek tisztázásával. Andrássy, királyi biztosi minőségében mintegy két esztendőn keresztül folytatta vizsgálatait, melynek eredményét egy igen terjedelmes jelentésben foglalta össze. E jelentés, melynek alapján a történetek a legapróbb részletekig rekonstruálhatóvá váltak, átfogó képet nyújt a megyében ekkor zajló politikai küzdelmekről is, azok szereplőiről, az egyes pártokról és céljaikról egyaránt.¹

Tisza, elképzeléseinek megvalósulását attól a politikai csoportosulástól várta, amelyik a júniusi tisztújításon Papszász Lajos² alispáni jelölését támogatta. Ez a konzervatív tömörülés állt szemben a megye liberális ellenzékével, melynek ekkoriban vált vezető személyiségévé a Papszászsal szembeni ellenjelölt, Bernáth József. Miután a választás lezajlott, hosszú időre állandósult a Papszász- és a Bernáthpárt szembenállása. A decemberi közgyűlés verekedői is e két „vezér” nevét skandálták.

Nem csoda hát, ha felkelti a figyelmet a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár polgári peres iratai között egy dokumentum,³ mely épp a Papszász és a Bernáth család⁴

1. A jelentésre Veliky János hívta fel a figyelmemet. E fontos iratszó az ő kutatásai közben került elő az Országos Levéltárból, ahol a magyar Kancellária iratai között, a nádori titkos levéltárban lapult. (*OL. Kancelláriai Iratok: A45.*) Ez a terjedelmes dokumentum, bár egyes források említést tesznek a létezéséről, mind a kortársak, mind a későbbi szakirodalom számára ismeretlen volt, így minden korábbi híradás a történetekről csupán másodlagos információkra támaszkodhatott. Az anyag információ-gazdagsága ezenkívül lehetőséget nyújt a szélesebb körű vizsgálódásra is a vármegye politikai viszonyait illetően.
2. A család neve Papszász, illetve Pappszász formában egyaránt előfordul az iratokban. Mi most az első formát használjuk.
3. *HBML. Polgári peres iratok: P. P. CCV. 3509*
4. A Bernáthok bihari ágának tagjai a liberális ellenzék meghatározó alakjai a helyi politikai küzdelmeknek, később a szabadságharc idején is jeleskednek. Az ügyben szereplő családokra vonatkozó adatok: *HBML. IV. A. 411/d* (Reszeghy-hagyaték); ill. *Hegyesi Márton: Bihar vármegye 1848-49-ben, Debrecen, 2000;*

között, a harmincas évek végén zajló per terjedelmes anyagát foglalja magában. Ennek adatai ugyanis lehetőséget nyújthatnak a reformkori Biharban zajló heves politikai küzdelmek mögött húzódó mikroszociális viszonyok vizsgálatára és értelmezésére is.

1833. december 11-én Papszász Eszter egy ún. intő levelet vett át Kőbölkúton Lakatos Alajos szolgabíró és Fráter Albert esküdt kezéből, amelyben Bernáthfalvi Bernáth György, Pest megyei lakos, fent nevezett asszonyságot, a másfél éve elhunyt Tolcsvay Bónis Ferenc⁵ özvegyét, valamint leányát, Bónis Johannát, még néhai férjét, illetve apját terhelő több rendbeli adósság kiegyenlítésére szólította fel. Ennek határidejét a levél keltétől (1833. december 2.) számított 45 napon belültre tette, ellenkező esetben törvényes jogaival élve peres eljárás kezdeményezését helyezte kilátásba. Tartalmában megegyező levelet kapott kézhez Bónis Johanna Pesten a Három Korona utcai lakásában Pániczky Eduárdtól Pest vármegye esküdtjétől 1833. december 22-én.

A megintés (*admonitio*) során a felperes szóban vagy írásban szólítja fel az alperest – ez esetben alpereseket – a kötelezettség teljesítésére. A megintés lehetett csupán baráti (*amicialis*), amikor a felperes a kiegyezés megkísérlése céljából intette a másik felet vélt vagy valós köteletségének teljesítésére. Ezt bárki, bármilyen formában eszközölhette, mivel jogi jelentőséggel nem bírt. Ez esetben azonban nem erről volt szó. Az intő levelet Bihar vármegye alispáni ítélőszéke nevében Sztachó Károly másodalispán állította ki, eleget téve a meghatározott jogi és formai követelményeknek. Az ilyen ún. bírói (*iudicialis*) admonitio már a polgári per előkészítéseként volt értelmezhető, ez pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a felperes jogi úton kíván érvényt szerezni követeléseinek.

Bernáth György az intő levélben részletesen kifejtette követeléseit az alperesekkel szemben, és azt, hogy milyen minőségben készül őket bíróság elé idézni, abban az esetben, ha a megintésre elutasító feleletet kapna. Keresetének alapját a periratokban „J” betűvel jelzett irat jelentette, ami négy, az elhunyt által kiállított kötelezvény, illetve levél hiteles, s az 1832. évi júniusban tartott Bihar megyei generális kongregáción betáblázott másolatát tartalmazta.

Az első, 1810. május 6-án, Pesten kelt kötelezvényben igen szűkszavúan Tolcsvay Bónis Ferenc kötelezi magát annak az ezer forintnak a megadására, melyet Bernáthfalvi Bernáth Györgytől kért kölcsön. A második kötelezvény (kelt:

5. A Tolcsvay Bónis család neve szintén nem ismeretlen a reformkor történetében: a szatmári liberális követ, majd alispán Bónis Sámuel, aki később Kossuth egyik legközvetlenebbi híve és társa az emigrációban, szoros rokoni kapcsolatban volt az elhunyttal, bár e rokonság részletei egyelőre még nem minden szempontból tisztázottak. A Bónis család eredetéhez még vö: *Turul*, 1886/2 27. o.

1811. november 20, Tas) arról a 138 birkából álló nyájról szólt, amit Bónis vásárolt, de aminek az árát – 5560 forintot – Bernáth fizette ki. Bónis e contractuális levélben kötelezettséget vállalt arra, hogy a következő, 1812. év január 1-jén a közöttük lévő computust (elszámolás) elvégzi, ellenkező esetben az összeget, mint liquidumot a kölcsönző fél „megvehesse s vétethesse” rajta – vagyis adóssá lesz. A keresetnek e dokumentum, illetve a benne foglalt összeg képezte a fő tárgyát.

Emellett két kisebb mértékű követelést is támasztott a felperes, amelyeknek az alapját szintén az elhunyt által kiállított levelek képezték. Az 1817. október 18-án kelt levele szerint Bónis egy száz forintot érő paszománt árát Bernáth Györggyel fiztette ki készítője, egy Erkel Ferenc nevű pesti katona részére, azzal a kikötéssel, hogy azt a következő vagy az azt követő napon rendezi. Ezzel megegyező tartalmú az 1817. október 24-én kelt levél, a Subesz Antal nevű pesti suszter által készített csizmáról.

A tartozás, aminek kiegyenlítésére az intő levél az alpereseket szólította tehát igen régi keletű és tetemes: kamatokkal együtt az intő levél keltéig 16.664 forintot⁶ tett ki. Ez nem volt kevés, ha figyelembe vesszük, hogy egy mázsa búza 10-11 forintba került, 1 kg zsír 20-25 krajcárért kelt el a Medárd napi vásáron.⁷ Ezt kívánta visszakapni Bernáth György az időközben elhunyt adós örököseitől: özvegyétől Papszász Esztertől, aki azóta újra férjhez ment, s most Szártory Károly táblabíró hitvese, illetve leányától a 20 éves Johannától, aki Benyiczky Adolf felesége ekkor. Bár az elhunytnak volt egy fia is, de tekintve, hogy Bónis László ekkor még mindössze három esztendő⁸, Papszász Eszter, az első számú alperes, mint egykori hitves társ, és mint az elhunyt „*László nevű, neveletlen fiának, természetes és törvényes gyám anyja*” szerepel a periratokban.

Az admonitiora az alperesek 15 napon belül voltak kötelesek válaszolni. A válasz mindkét fél részéről elutasító volt. Ezt követően nyújtotta be keresetlevelét a Bihar vármegyei alispáni ítélőszékhez a felperes, mellyel megindította a jogi procedúrát⁹. E keresetlevél alapján állította ki Sztachó Károly a hivatalos perbe idéző

6. Ez a tartozás váltóforintokban számított összege. Bár az iratokban általában feltűntetik a pengőforintokba átszámolt összegeket is, a továbbiakban a forint megnevezést a váltóforintban használt összegre vonatkoztatjuk. Az ettől eltérő eseteket jelöljük.

7. Az adatok a *Magyar Gazda* 1845. évi számaiból valók. Idézi: *Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt; Történelmi Szemle* 1958/1-2. sz. 21-53. o.

8. Született: 1830. január 5.

9. Azért itt, mert Bernáth György ugyan Pest vármegyében volt birtokos, de abban az esetben, ha egy ügy több megyét érintett, annak a vármegyének volt illetékessége, melyben az alperes lakott. Vö: *Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a 16-19. században; Bp. 1933., 19.o.*

levelet, amibe belefoglalták a felperes keresetlevelét is (*citatio cum admonitione*), aki petíciójának jogosságát bizonyítandó, igyekezett azt minél több és régebbi törvények sorával alátámasztani. Az idéző levél, melyet 1834. február 19-én magyar nyelven állítottak ki – tekintettel arra, hogy címzettjei nők voltak – felszólította az első- és a másodrendű alperest, hogy személyesen vagy törvényes képviselő által jelenjenek meg Bihar vármegye alispáni bírósága előtt 1834. április 26-án, a per felvételének céljából. Az idéző levelet Papszász Eszter március 12-én vette át Köbölkúton Bige Imre, Bónis Johanna pedig március 7-én Pesten Kónya József esküdttől.

A per felvétele, a levata – miután a felperes az előírt törvénykezési díjat, ez esetben 5 forintot lefizette – az idéző levélben kitűzött napon a másod alispán által vezetett bíróság előtt meg is történt. Mindkét fél törvényes képviselői, a prókátorok által képviseltette magát. A levata során a felperes ügyvédje felmutatta megbízó levelét, a keresetlevelet, az annak alapját képező iratokkal együtt, s kérte a per felvételét. Ez és az alperesi ügyvédek megjelenése jegyzőkönyvbe került; ezzel az aktussal vette ténylegesen kezdetét a per.

Ami eddig történt az a polgári peres eljárás előkészítő szakasza volt csupán, amit az eljárás második, immár a bíróság előtt folyó része követett. Eddig ugyanis tulajdonképpen a felperes egyoldalú kérelmének hatósági foganatosításáról volt szó, ami – figyelembe véve az akkori közlekedési viszonyokat, s összehasonlítva a per további szakaszaival – meglepő gyorsasággal haladt. Az alperes megjelenésével indul meg a két fél közötti jogi küzdelem, amely viszont általában évekig, jelen esetben több mint hét éven át tartott. A magyar polgári peres eljárásoknak – így ennek is – talán ez a vonatottság a legfontosabb és legismertebb jellemzője. Ennek oka több tényezőtől fakadt, ezért mielőtt a per részletes tárgyalásába fognánk, érdemes közelebbről megismerkednünk az 1848 előtti polgári peres eljárás legfőbb jellemzőivel.

Formáját tekintve a polgári per folyhatott szóban és írásban. A szóbeli peres eljárás időben rövidebb, lefolyását tekintve gyorsabb volt, mint az írásbeli, de mivel az írásbeli perhez való jog, s az ezzel járó nagyobb mozgásszabadság a nemesembert mindenkor megillette¹⁰, szinte kizárólag csak a jobbágyok peres ügyei kerültek szóbeli elbírálásra. A formalitások szigorú betartásával folytatott írásbeli, vagy ünnepélyes per azonban eleve vonatottan haladt, mert a felek, illetve képviselőik a per folyamán végig írásban érintkeztek személyes megjelenésre ritkán, csak kivételes esetben került sor. Emiatt az egyik fél által benyújtott iratra, kérdés-

10. Még az úriszék előtt tárgyalat ügyek esetében is, ahol a nem nemesek csak szóbeli eljárásért folyamodhattak; Vö: *Béli Gábor*: Magyar jogtörténet: Az államalapítástól 1848-ig. Pécs, 1995.

re a másik csak hetekkel később reagált – ugyancsak írásban –, s így a legegyszerűbb kérdések tisztázása is hónapokat vett igénybe. Tovább lassította a perfolymot, hogy a perben a főszerepet a prókátorok játszották, a bíró, minthogy a felelések írásban történtek, szinte teljességgel passzív szereplője az eseményeknek, a per menetére vajmi kevés hatással bírt, annak irányt szabni – eltekintve egy-két közbevetett ítélettől – nem tudott. A vontatottság legfőbb oka mindemellett az volt, hogy a magyar eljárásjog a különböző címen eszközölt perhalasztásoknak olyan hosszú sorát ismerte, amelyek segítségével egy jól felkészült prókátor szinte minden helyzetben találhatott alkalmat a per folyamatának lassítására, megakasztására annak érdekében, hogy ügyfelének kellő időt biztosítson.

A bíró előtt folyó perszakasz ugyanis két részre oszlott és ebből csak az egyik, foglalkozott érdemben a per anyagával. Az első, a kifogási, vagy exceptionális szakasz során a per tárgyát, a meritumot nem érintették. Ennek során az alperes ügyvédje a felperes személyével, a keresettel vagy a bíróval szembeni kifogásainak adott hangot, mellyel elsődleges célja a per érdemi részének elhalasztása – innen a név: perhalasztó kifogás (*exceptiones dilatoriae*) –, illetve kereset leszállítása, a per megszüntetése (peresztő kifogás – *exceptio meritoriae*) volt. Az alperesi prókátor apró formái, sokszor szörszálhasogató kifogásaival irreális mértékben nyújthatta a peres eljárás ezen szakaszát, nem csoda hát, hogy a törvények igyekeztek ennek gátat szabni és limitálták a kifogások számát: az 1723:38, az 1729:43 és az 1792:16. törvénycikkek ezt háromban határozták meg. Ez azt jelentette, hogy az alperes prókátora három alkalommal terjeszthette a bíróság elé kifogásait, ezt követően viszont köteles volt az ügy tárgyát érdeklő feleletet adni, melyet ha nem tett, a „keresetben maradt”, vagyis a bíróság anélkül hozta meg végső ítéletét, hogy az alperesek érdemben védhették volna magukat.

A korabeli peres eljárásokban az alperes perbebocsátkozásának (*litis contestatio*) nevezték azt a mozzanatot, amikor az alperes a peres ügy lényegére vonatkozó feleletet adott. A *litis contestatio*, amit Torday Lajos a formalitások és a lényeg közötti határvonalként értelmezett¹¹, véget vetett a vég nélküli huzavonának, mert ezt követően az alperes már nem élhetett kifogásokkal. E jogfosztó hatást érzékelve az alperesek, ameddig csak lehetett tartózkodtak az érdemleges válasz megadásától. Az exceptionális szakaszt a per érdemi része, a „dereka” (*meritum causae*) követte. Ez a perbebocsátkozással kezdődött és tulajdonképpen a bíróság ítélethozataláig tartott. E szakaszban a felek okiratokkal, tanúvallomásokkal és egyéb módon kívánták álláspontjukat érvényesíteni. Miután a felek a megengedett számú feleléseket – az 1729:43. tc. értelmében négyet – elhasználták, ügyüket végítéletre bocsátották. A végítéletet (*sententia definitiva*) a bíróság hozta a bizonyítás során

11. Torday L: i.m. 76.o.

szerzett meggyőződése alapján. A végítéletet követő végrehajtás során vagy azt megelőzően azonban különböző perorvoslatokkal (ellenállás, fellebbezés) lehetett élni, amelyekkel tovább nyúlt az addig sem éppen rövid perfolymat.

Jelen per soha nem jutott túl az exceptionális szakaszon. Az alperesek ügyvédeknek sikerült azt közel hét éven keresztül húzniuk anélkül, hogy a pertárgyat érdemben érintő kérdésekre rátértek volna. Köncs Antal felperesi prókátornak igen fel kellett készülnie, ha sikeresen akart szembe szállni az alperesi ügyvédek, Porubszky István és Pétery Ferenc¹² támadásaival. A védők az ügymenet során többféle kifogást is emeltek, melyek egy része pusztán formai jellegű volt. Ilyen hibára hivatkoztak rögtön a per kezdetén az ún. esküdti bizonyáglevéllel, a testimonales-szel kapcsolatban is. A bizonyáglevél az idéző levél felmutatását (exhibitio) volt hivatva igazolni, megjelölve a felmutatás pontos helyét, idejét és az átadó személyét. Formáját tekintve vagy az idéző levél hátoldalára írták, vagy különálló iratként csatolták a többi perirathoz. A polgári peres eljárások során a testimonales felmutatásával kapcsolatos formai hibákra hivatkozva emeltek leggyakrabban kifogást az alperesek¹³, mely, ha megalapozott volt, akár a per leszállítását is eredményezhette. Jelen esetben azzal a bizonyáglevéllel szemben emeltek kifogást, mellyel Bige Imre bihari esküdt bizonyította, hogy az idézést átnyújtotta Papszász Eszternek. Ebben ugyanis két sort valamilyen oknál fogva tollal kisatíroztak, ami miatt az alperesek ügyvédei a keresetlevelet olyannak titulálták, mely „*itéletnek, határozatnak fundamentoma nem lehet*”. Amíg tehát nem tisztázódik mit és miért „vakartak” ki a testimonalesből, addig érdemi feleletet nem adhatnak – fejtegették. Jól érzékelteti a procedúra vontatottságát, hogy ezen aprónak tűnő, bár adott esetben akár perdöntő hatással bíró formai kérdés többszöri levélváltást követően, csak egy évvel a per kezdete után, 1835. május 15-én hozott közbevetett bírói ítélettel oldódott fel, mely szerint e „kitörlődések” által támasztott nehézségek nem érdemelnek figyelmet.

Jelentős mértékben lassította a per folyamatát – még a kifogások előadása előtt – az alperesek azon érve a perbebocsátkozás megtagadása mellett, hogy a Bónis Ferenc által bírt örökrészük egyelőre még nem került felosztás alá, s így nem áll módjukban a „*méltánytalanságokkal szembe nézni*”. A felperes ezzel szemben köztudomásúnak tartotta, majd a bíróság felszólítására iratokkal is bizonyítani próbálta, hogy ez nem felel meg a valóságnak. Az ennek alátámasztására beterjesztett dokumentumok egyike 1836. január 14-én kelt, s ebben Fráter Albert Bihar várme-

12. A per folyamán mindkét alperes ügyvédet váltott. Papszász Esztert 1837. november 24-től Molnár Ferenc védte, Bónis Johanna ügyét Pétery után előbb Göndöcs István (1838. április), majd ugyanezen év augusztusától kezdve Szilágyi Lajos képviselte.

13. *Torday L.*: i.m.

gye tiszti alügyésze, mint az e célból kirendelt küldöttség tagja igazolta, hogy a Bónis örökség felosztása már egy évvel korábban, 1835 februárjában megtörtént. A másik irat pedig az 1835. február 21-én tartott közgyűlés 832. számú végzésének hiteles másolata, ami arról szól, hogy az örökség felosztására kirendelt deputáció az osztást Bónis Zsigmond ismételt meg nem jelenése miatt, nélküle volt kénytelen *elvégezni* Bónis Johanna és Papszász Eszter között. A közgyűlés végzése alapján a fiatalkorú Bónis László örökrészét anyjának adták át, a Bónis Zsigmondot illető részről pedig a közgyűlés által kiküldött deputáció jelentése után döntenek majd. Éppen erre a közgyűlési végzésre hivatkoztak az alperesek, amikor azt állították, hogy az osztás még nem történt meg, úgy okoskodva, hogy amíg Bónis Zsigmond által öröklendő rész nem kerül tisztázásra, addig a felosztást befejezettek tekinteni nem lehet. Tehát a végzést ellentétesen értelmezték a felek és egymással szembenálló érvek alátámasztására alkalmazták. A dolog tisztázása érdekében respiriumot (haladékot) kértek az alperesek addig, amíg a deputáció befejezi tevékenységét és tisztázódik a Bónis-örökség körüli kérdés.

A felperes csupán „kötelkedésnek” tartotta az alperesek haladék kérelmét. A bíróság mindenesetre megadta a kért respiriumot, s ezt egyszer meg is újította, de 1836. április 29-én már ítélettel szólította fel az őket védelmük előadására, vagyis a perbebocsátkozásra. Úgy tűnik a második rendű alperes érveinek legfőbb alapját jelentette az örökség fel nem osztott voltára való hivatkozás, mert most, hogy a bíróság az örökség felosztása körüli kérdést levette a napirendről és többé már nem lehetett erre hivatkozva a per folyamatát nyújtani, láthatóan ki is merültek Bónis Johanna érvei. Védője tett ugyan még egy eredménytelen kísérletet a keresetlevél leszállítására. Az alperesek a keresetlevéllel szemben tett első¹⁴ kifogásukban arra hivatkoztak, hogy abban nincs pontosan megjelölve kit, milyen címen citáltatott bíróság elé a felperes, mert ők ugyan soha nem kértek tőle semmit, mégis mint principális adósokat idézték be. Ez azonban eleve hatástalan érvelés volt, ugyanis már az intő, csakúgy, mint az idéző levél teljes pontossággal megjelöli milyen minőségben hivatnak perbe az alperesek. Akciójukat nehéz egyébként, mint időhúzásnak tartani, mert az idéző levél egyértelmű volt és minden formai követelménynek megfelelt. Kísérletük mindössze néhány hónap haladékot jelentett és 1836 szeptemberében ismét ítélettel szólították fel védelmük előadására, ezzel együtt pedig a bíróság megállapította a keresetlevelet, vagyis kijelentette, hogy az világos s azzal, illetve a benne foglaltakkal kapcsolatban formai kifogást emelni nem lehet.

14. Az alperesek ezt tartották az első kifogásuknak, azt állítva, hogy az örökséggel és a testimoniales-szel kapcsolatban felhozott érveik csupán mellékes kérdések voltak, nem pedig kifogások.

A második rendű alperes ezután kifejtette, miszerint továbbra is fenntartja, hogy a törvényben biztosított három alkalmat a kifogásai ismertetésére még nem használta el – ezt ugyanis a felperes prókátora többször kétségbe vonta mindkét alperesre vonatkozóan –, de a következőkben mégis a „*meritumot tárgyzólag kíván munkálkodni*”, ami nem jelentett egyebet, mint, hogy lemond a további kifogásokkal való élés lehetőségéről, s nem látja akadályát a per tárgyára térni.

Papszász Eszter azonban még korántsem kívánta érdemleges tárgyalás alá vetetni a keresetet. Ennek egyik oka minden bizonnyal az a fent említett jogfosztó hatás volt, amit a perbebocsátkozás jelentett. Ezenfelül be kívánta bizonyítani, hogy a kereset formája alapvetően hibás, ugyanis felperesnek nem volt joga adósságbeli keresetet benyújtani, amit a birtokában lévő, s a periratokhoz csatolt dokumentumok kellően bizonyítanak. E dokumentum egy levél és két kötelezvény másolatát tartalmazta, melyek segítségével megismerhetők a birkavásárlás részletei és nagyjában-egészében rekonstruálhatók a történetek.

Bónis Ferenc 1811-ben rokona, a Pest megyében lakó Bernáth György segítségével, s anyagi támogatásával 138 birkát vásárolt a pesti vásáron. A 134 birkából és 4 kosból álló nyáját összesen 5560 forintért vette, melynek árát a Bernáth fizette ki. Bónis a tartozásról pecsétes, hiteles írást állított ki, melyet embere, Perjési Sámuel által juttatott el „kedves bátyjához”. E tartozás tényét ismerte el a mostani kereset alapját képező, fentebb ismertetett kötelezvényben. E jelentős összeget azonban nem csupán az „atyafiság” miatt bocsátotta rendelkezésére a későbbi felperes, bár ennek is fontos része lehetett benne. Az alperes által most csatolt levél és kötelezvény egy másik, a rokonságnál talán nyomósabb okot is megvilágít. Bernáth a Bónis Ferencnek 1811. január 20-án írt levelében, a juhok megvásárlásának körülményeit ismerteti részletekbe menően. Beszámol arról, hogy milyen áron sikerült megvásárolni az állatokat, majd értetlenségét fejezi ki, amiért Bónis a nyáj teljes áráról adott át kötelezvényt. A levél egyik félmondata szerint ugyanis a felperes 3000 forinttal adósa volt az elhunytnak. Ehhez – annak ellenére, hogy a levél másolatának hitelességét a felperes, később pedig a bíróság is megkérdőjelezte – nem fér kétség, ugyanis Bernáth az 1811. augusztus 7-én saját kezével írt kötelezvényben ismét elismerte, hogy adós maradt „*Bónis Ferencz Úrnak a tőle megvett lovak árába*”.

A csatolt iratok adatai alapján nyilvánvalóvá válik, hogy az elhunyt és a felperes kölcsönösen adósaik voltak egymásnak, mégpedig nem csekély összeggel. A fenti levél végén Bernáth az egymással szemben fennálló jelentős összegű adósságok rendezését computus (közös elszámolás) útján tartotta elintézhetőnek, mégpedig úgy, hogy követeléseit az általa igényelt összeg egészéről tette volna, nem pedig a két összeg közötti különbözetről. Ezért kötelezte tehát magát az elhunyt computusra kötelezvényében, s ezért állította ki azt 5560 forintról, nem pedig 2560-

ról, ami a Bernáth felé lévő tartozásának tényleges összege, ha leszámítjuk az ő 3000 forintos követelését.

A computus megtartására azonban Bónis Ferenc 1832. március 24-én bekövetkezett haláláig nem került sor. Ennek okai nem teljesen tisztázottak, de úgy tűnik egyik fél sem siettetett igazán. Ellenkezőleg, amint az a bíróság elé terjesztett iratokból kitűnik, Bónis további kölcsönökkel növelte Bernáth-tal szembeni adósságát, mégpedig az utóbbi által a juhok áráról szóló kötelezvényben megjelölt határidő (1812) után öt évvel. Úgy látszik Bónis Ferenc és Bernáth György – már csak a rokonságra való tekintettel is – igen jó viszonyt ápoltak egymással, s ez nem tette szükségessé e vállalt kötelezettségek szigorú betartását¹⁵. A jelek szerint az egymással szembeni tetemes összegű adósság egyáltalán nem rontotta meg a kettőjük közötti viszonyt, aminek szemléletes példái az évekkel később keletkezett,¹⁶ – igaz jóval kisebb összegű – további kölcsönök. Ezt alátámasztani látszik az is, hogy Bónis életében – legalábbis az előkerült adatok alapján – nem történt kísérlet a fennálló követelések jogi úton történő érvényesítésére.

Bernáth csak Bónis halálát követően indította útjára a hivatalos eljárást. Ekkor azonban meglehetősen sietséggel. Bónis Ferenc halála után három hónappal, 1832. júniusában tábláztatta be a „J” jelzetű iratban szereplő kötelezvényeket (amire addig több mint húsz esztendeje lett volna), s két év múlva megindult az adósságkereső per. Ebből arra következtethetünk, hogy az előbb vázolt feltehetően szoros személyes kapcsolat már nem vonatkozott Bónis családjára, illetve második feleségére Papszász Eszterre; legalábbis a későbbiek ismeretében ez látszik kézenfekvőnek. Bónis halálával a felperest vélhetően már nem kötötte az a baráti kötelék, ami hosszú ideig követelései kinyilvánításának gátat szabott, s így most már nyíltan – és a tényeket elég egyoldalúan értelmezve – léphetett fel az örökösökkel szemben. Bernáth György ugyanis nem egészen tisztességes módon „sima” adósságként kezelte ezt az ügyet, amiben az elhunytat, mint fizetni nem akaró adóst tüntette fel, aki egyedüli oka volt a tervezett elszámolás elmaradásának. Az alperesek valószínűleg tisztában voltak a Bónis és Bernáth közötti személyes, és anyagi jellegű kapcsolat természetével, s ezért sérelmezték, illetve tartották méltánytalannak a felperes eljárását. Ha ugyanis figyelembe vesszük azt a kapcsolatot, amit a felperes az elhunytal életében ápolt, nem tűnik megalapozatlannak az a feltevés, hogy a kölcsönös kötelezvények a tartozások mértékéről valóban csupán az ügy tisztában tartását szolgálták, „*hogy a computus során juhok árának nyoma legyen*”. Ezt az alperesek is hasonlóképpen értelmezték. Ezek alapján tartották tehát jogtalan-

15. Bónis a csizma és a paszománt vásárlásának idején is Bernáthnál vendégeskedett.

16. Bernáth is kért 1814-ben kétszáz forintot az elhunyttól, s erről egy kötelezvényt is kiállított.

nak az alperesi ügyvédek, hogy a felperes adósságot kereső pert indított ügyfelek ellen, holott a saját kezével írt levélben, elismerve a Bónissal szembeni adósságát, computusra kötelezte magát.

A felhozott érveket – bár számunkra jó szolgálatot tesznek annak érdekében, hogy valamelyest világos képet kapjunk a történelekről, és megismerjük a szereplők közötti viszonyokat – nem sikerült a jog nyelvére úgy lefordítani, hogy a bíróságot meggyőzte volna: az alpereseknek nem sikerült az ügymeneten érdemben változtatniuk. A felperes tagadta a levél hitelességét, s azt a bíróság sem fogadta el olyannak, ami a per leszállítására, illetőleg annak computuális útra való vezetésére alkalmas lett volna. A bíróság 1838. Kisasszony (augusztus) hava 25-én egy közbevetett ítélettel eltiltotta az alpereseket a további kifogásokkal való élés lehetőségétől, s ismételen felszólította őket védelmük előadására. Majd miután ezt az elkövetkezendő évben még négyszer megtette, de azok továbbra sem kívántak perbebocsátkozni, 1840. Boldogasszony (január) hava 23-án, az 1837-ben alispánná választott Tisza Lajos vezette alispáni bíróság ítéletet hirdetett az idősebb Bernáthfalvi Bernáth György által indított, majd az 1839-ben bekövetkezett halálát követően fia, ifjabb Bernáth György által befejezett, Papszász Eszter és Bónis Johanna ellen folyó adósságkereső perben. Az ítélet kimondta, hogy ifjabb Bernáth György, mint a család jogainak fenntartója, jogos az apja által kezdett per folytatására. Elvetette az alperesek azon szándékát, hogy a pert computuális per útjára vezessék, mert az ennek érdekében felhozott bizonyítékok hitelessége megkérdőjelezhető volt, így Bónis Ferenc az általa kiállított kötelezvény értelmében valóban a felperes adósává vált. A végítélet a felperes által követelt összeg megfizetésére kötelezte az alpereseket, és intézkedett az ítélet végrehajtásáról.

A sententia végrehajtására 1841. nyárhó (július) 21-én került sor Kőbölkülton. A felperest Szarukán Gergely ügyvéd, Papszász Esztert férje, Szártory Károly, Bónis Johannát pedig Szilágyi Lajos ügyvéd képviselte. A törvényesség betartását két helybéli esküdt felügyelte, a jegyzői teendőket pedig Kis Sámuel helybéli jegyző látta el. A végrehajtási bizottság – Beöthy Ödön alispán¹⁷, Thurzó János szolgabíró és Draveczy Sándor esküdt – által felolvastatott a bíróság ítélete. Ezt követően ismertették a felperes követeléseinek mértékét, amelybe – a 17. századtól kezdve rendszeresen – a per tárgyát képező összesen felül már belefoglalták a felperesnek a pereskedés folyamán felmerült költségeit is. Erről a felperes pontos kimutatást készített, tételesen feltüntetve a hét éven keresztül húzódó jogi procedúra összes költségét, beleértve az ügyvédi díjakat is. Az ebben feltüntetett és a bíróság által megállapított adatok összesen 16.863 forint és 18 krajcár megfizetésére kötelezték

17. Az 1841-ben Biharban tartott tisztújítás alkalmával Beöthy Ödönt választották alispánná.

az alpereseket, akiket felszólítottak, hogy a követelésnek vagy készpénzben való kifizetéssel tegyenek eleget, vagy jelöljék meg azokat a fundusokat, melyekből a felperes kielégíthetné magát.

Ilyeneket azonban Bernáth az első számú alperes részéről nem találhatott Biharban. Amint azt Szártory Károly kifejtette, azokat a javakat, melyek az ifjú Bónis Ferenc örökségeként kerültek felesége birtokába, már mind bírói végrehajtás alá vonták egy korábbi adósságkereső per ítélete következtében.¹⁸ Ami ebből még kezeikben van, azt csupán árendába bírják annak új tulajdonosától. Ezen kívül semmi mást nem tudott megjelölni, ami a felperes követeléseinek alapját képezhetne volna. Amikor azonban a felperes ügyvédje a bírói zár alatt lévő köbökúti közös erdő és királyi kisebb haszonvételekből származó jövedelem megbecsülését és executio alá bocsátását indítványozta, Szártory pálcáját felemelve jelezte, hogy ellenáll a végrehajtásnak.

Az ellenállás (oppositio) a perorvoslatok egyik fajtája volt, melynek során a perben vesztes fél ezzel a szimbolikus cselekedettel (egy pálcá felemelésével), akadályozta meg a végrehajtás folytatását. Ezután a bíró nem folytathatta az executiót, s ezt az ellenfélnek is tiszteletben kellett tartania, ellenkező esetben az volt a büntetése, hogy bármilyen igaz ügyét örökre elveszítette. Az ellenállás kinyilvánítására ez esetben azért került sor, mert a felperes képviselője olyan javakat kívánt végrehajtás alá vonni, melyeket nem vontak perbe, s az ítéletbe se foglalták bele.

Az oppositio megtörténte után tehát megszakadt a végrehajtás. Ezt követően az alperesnek az ún. ellentállási per folyamán kellett cselekedetének jogosságát bizonyítania. Amennyiben ez nem sikerült, tehát a bíróság megítélése szerint az oppositio jogtalanul történt az opponáló felet 200 forint bírság büntetésére kötelezték; erre Beöthy Ödön alispán külön felhívta az alperes figyelmét idéző levelében, melyben a pert 1841. szeptember 3-ra tűzte ki. Az ugyanazon év november 24-én született ítélet értelmében az alperes ellenállása jogszerű volt, mert Biharban valóban nem lehetett a felperes követeléseinek esetleges alapját képező javakat találni, amiért is az ügyet ottani végrehajtás céljából Pest-Pilis-Solt egyesült vármegyék bírósága elé utalták.

Szintén ide került a felperes Bónis Johannával szembeni követelésének kielégítése is. A második rendű alperes ítélet alá vont bihari örökrésze ugyanis nem volt elegendő a perben megítélt összeg ráeső részének kiegyenlítésére. Eltekintve a

18. A per, amire Szártory itt hivatkozik, az a Fáy Sámuel által indított szintén adósságot kereső eljárás volt. Az ebben a perben született ítélet 3345 váltóforint és 51 1 krajcár megfizetésére kötelezte Papszász Esztert, aki a végrehajtás alapjául a fia által apjától örökölt ingatlanokat jelölte meg. Mivel erről akkor pontos felmérés készült, módunkban áll megismerni a Bónis Lászlóra szállt örökrészt, illetve az azokból származó jövedelmet, ami viszont nem rúgott valami sokra: értéke a becslő bizottság jelentése szerint mindössze 135 forint és 20 krajcárt tett ki.

végrehajtás alá eddig még nem vont és fel nem becsültetett örökség részletes ismertetésétől, elegendő itt annyit megjegyezni, hogy annak értéke, a becslést végző bizottság jelentésének értelmében 498 forintot tett ki, mely a felek kívánata szerint megtartott árverésen mindössze 136 forintért kelt el, ami elenyésző része volt az ezen az alperesen követelt 8635 forintnak. Így a felperes még fennmaradó 8433 forintos követelését is Pest megyébe utalták.

A törvények értelmében ugyanis az egyes törvényhatóságok bíróságai illetékességének köre nem terjedhetett túl a vármegye közigazgatásilag meghatározott területén. Ezért a végrehajtást Bihar megkeresésére a Pest-Pilis-Solt egyesült vármegyék bírósága végezte. E megyebeli Tas nevű helységben feküdtek a néhai Bónis Ferencnek Szentgyörgy és Szalk pusztá nevű „jőszágai”, amelyeket a felperes alkalmas fundusnak tartott követelései kielégítésére. E két pusztá azonban már, mint zálogbirtokok idősebb Bernáth György és felesége Wladán Teréz kezelésében állottak. Még néhai Bónis Ferenc és édesanyja, Bernáth Anna zálogosították el részükre, és bár nem rendelkezünk adatokkal arra vonatkozóan, hogy milyen tartozás fejében történt a zálogba vétel, így tudomást szerezve e birtok létezéséről, egészen új megvilágításba kerül számunkra per a valódi célja.

Az ugyanis nem valószínű, hogy Bernáth György nem volt tisztában azoknak a javaknak a mértékéről, amelyekre az alperesek, mint örökségre számíthattak Bónis halálát követően. Ez már a közte és Bónis között lévő, korábban már elemzett kapcsolat miatt is valószínűtlen. Amennyiben viszont tisztában volt azzal, hogy az általa követelt hatalmas összeget az alperesek a Biharban fekvő birtokokból kielégíteni nem lesznek képesek, akkor keresetének eredeti célját már eleve ez az általa zálogként bírt birtok megszerzése, illetve megtartása jelentette. Feltehetőleg ezen az úton kívánta élete végéhez közeledve e javakat családjá számára megerősíteni.

Amennyiben tehát ez volt a felperes szándéka, elmondható, hogy sikerrel járt: a Pest megyei végrehajtáskor született ítélet értelmében az alperesek csak akkor válthatták volna meg a birtokot, ha egyben fizetik ki tartozásukat, amely a bihari ítélet óta felmerült költségeket is hozzászámítva most már 17.776 forint 5 krajcárt tett ki, erre pedig a közeli jövőben nem sok esély mutatkozott. Sőt, az ítéletben fenntartották a felperesnek, és „osztályos véreinek”, illetve örököseinek azt a jogot, hogy *„ha időközben más kielégítési fundust is találnak, ezen summára és törvényes járulékaire nézve az alperesek illetve örököseik ellen folytatandó bírói foglalkás útján maguknak eleget tétethessenek”*. Annak a 138 birkának az ára, mely egyre növekvő adósságként évtizedeken keresztül kísérte Bónis Ferencet, ezt követően már a leszármazottai számára is jelentős terhet jelent majd, előreláthatólag hosszú évekig meghatározó erőként hatva gazdasági viszonyaikra.

1811-ben, amikor Bónis elhatározta, hogy juhot vásárol – valószínűleg tenyésztés céljából – a Kelet-Közép-Európából származó gyapjúnak jó piaca volt. A 18.

század végén Nyugat-Európában kibontakozó kapitalizmus e térségben is elindította a gyapjú tömeges elhelyezésének konjunktúráját, amit a bécsi kormányzat protekcionista gazdaságpolitikája tovább erősített: 1784-ben tilalom alá vette a posztó-behozatalt, hogy ezzel is támogassa az örökös tartományokban kibontakozó posztóipart. Néhány éven belül ott is, és Magyarországon is a gyapjútermelés fellendülése volt tapasztalható, ami a napóleoni háborúk idején még tovább folytatódott.

A nyersgyapjú könnyű értékesítési lehetőségei erős ösztönzést jelenthettek Bónis számára is döntésében, csakúgy, mint a beruházás viszonylag alacsony költségei, hiszen a juh ridegen tartható, tenyésztése nem követelte meg az addigi külterjes állattartási módszerek gyökeres megváltoztatását¹⁹. Bihari birtokain pedig elég pusztá állt rendelkezésre az arrafelé amúgy sem nagyon elterjedt juhtenyésztés számára²⁰.

A juhok megvásárlásához szükséges pénzhez viszonylag könnyen hozzájutott. Anyai rokona és barátja készségesen rendelkezésre bocsátotta az összeget. Láttuk, hogy a hitelező maga is adósa volt a kölcsönvevőnek, s kölcsönös kötelezettséget vállaltak egymással szembeni tartozásaik rendezésére, mégpedig elég közeli időpontra. Optimizmusuk a konjunktúra éveiben nem is volt minden tekintetben túlzó, bár, mint korábban kifejtettük a közöttük lévő személyes kapcsolat is jelentős szerepet játszott pénzügyeik viszonylag kötetlen kezelésében.

A napóleoni háborúk után azonban a gazdaság fellendülését annak hullámmása váltotta fel, ami nem kedvezett a termelést elsősorban extenzív úton növelő magyar mezőgazdaság számára. A nemesség egy része lassan azon adósságok foglyává vált melyeket a konjunktúra idején vett fel, s melyeket a megváltozott feltételek közepette csak nehezen tudott törleszteni. Elsősorban újabb hitelek felvételével próbáltak enyhíteni pénzügyi helyzetükön, de gondjaik inkább megsokszorozódtak, mintsem enyhültek volna. A nemesség hitelképtelenségének és anyagi lezüllesztésének egyik fő oka már a korabeli elemzők, s később a szakirodalom szerint is az a kötöttség volt, amit az ősiség jelentett a nemesség birtokaira nézve. A hitelviszonyok itthoni fejletlensége, és a Lajtán túli hitelintézmények fedezethiány miatti elzárkózása vezette a magyar nemességet az uzsorások kezei közé, ahol szinte semmi esély nem maradt a talpraállásra.

A fentiek ugyan nem vonatkoztathatók teljes egészében Bónis helyzetére, de általánosságban hasonló utat járhatott be. A tetemes összegű kölcsönt haláláig nem sikerült visszafizetnie, ami sejtetni engedti, hogy a juhok vásárlásakor remélt

19. Nem csoda hát, hogy a 19. Század első felében a gyapjú lett a nemesség és a jobbágy-ság legfőbb pénzforrása. Vö. *Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt*; in. *Századok*, 1935; 39-60. o.

20. Vö.: *Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt*; *Történelmi Szemle* 1958/1-2. sz. 21-53. o.

anyagi gyarapodás nem következett be. Avagy ha mégis bekövetkezett, nem lett a gazdaságba visszaforgatva, nem vált tehát a korszerű termelés alapjává, vagyis egyszerűen szétfolyt a kezei között. Egyre súlyosbodó anyagi gondjain ő is újabb kölcsönök felvételével kívánt segíteni. Bernáthon kívül még két hitelezőről rendelkezünk adatokkal²¹, akik szintén az elhunyt özvegyén keresték követeléseiket, de ennél bizonyosan többen voltak. Bónis Johanna egy elejtett megjegyzése valószínűsíti ezt, aki az ítélet után azokat az apja által rászállott javakat bocsátja végrehajtás alá, melyek még nem „*exequáltattak*”: tehát az ő örökrészén sem ez volt az első bírósági végrehajtás.

Kissé nyersen fogalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy Bónis Ferenc az adósságokon kívül nem sok mindent hagyott örökösire. Az örökség részleteit tekintve, az erre vonatkozó források hiánya miatt nagyrészt feltételezésekre vagyunk utalva, de néhány megismert közvetett adat és a per során előforduló érvek adnak valamilyen fogódzót erre vonatkozólag. Ezekből arra következtethetünk, hogy az elhunyt után maradt ingatlanok nagyobb része az ősiség által kötött, a törvényes öröklés szabályai szerint a férfiági örökösöket illető nemzetségi birtokok voltak²². Ezeket már korán szétosztották maguk között a férfi tagjai a Biharban igen elterjedt Bónis családnak. Azok a javak, amelyeket az elhunyt törvényes leszármazottai örököltek, s kívül estek az ősiség hatáskörén – azaz fedezetül szolgálhattak az esetleges követeléssekkel szemben – igen csekély összeget képviseltek. De ezek is a hitelezőké lettek. Az e perben született ítélet pedig az elmarasztalt örökösöket a jövőre vonatkozóan is tovább terhelte.

Bónis Ferenc eladósodásának folyamata, ami ebből a perből számunkra megismerhetővé válik, nem egyedülálló a 19. század első felében. Szemléletes és egyes aspektusait vizsgálva jellegzetesnek mondható. Jó példa az 1848 előtti nemesi társadalom, azon belül is a Bónishoz hasonló kis- és közepes anyagi és gazdasági erőforrásokkal rendelkezők ellentmondásos helyzetére, kiszolgáltatottságára, melyre már Ungár László²³ felhívta a figyelmet. Az általa megjelölt úton haladva Varga János éppen Bihar vármegyére vonatkozó kiváló statisztikai forráselemzése²⁴ meggyőző erővel ismertette azokat a jelenségeket, melyek erősítették gazdasági, és nem utolsó sorban politikai függőségét a nemesség jelentős anyagi forrásokkal nem rendelkező alsó rétegének.

21. Az egyik, a már említett Fáy Sámuel, a másik pedig egy pesti nemes, bizonyos Kajáry Péter. Az utóbbi által indított adósságkereső perben 1835-ben született ítélet.

22. A nemesi javakra vonatkozó öröklésről vö: *Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995

23. *Ungár László*: i.m.

24. *Varga János*: i.m.

A közép- és kismemesi réteg anyagi lezűllésére, illetve ennek politikai következményeire vonatkozó – a kortársak, majd később a szakirodalom által szintén felismert és elemzett – adatok mellett, a per anyaga alkalmat nyújt a politikai szerepvállalások mögött húzódó egyéb tényezők közelebbi vizsgálatára is.

Mint említettük, a per Bihar vármegye két, az 1840-es évek a politikai küzdelmeiben fontos szerepet játszó családja között folyt. A peres felek közeli rokoni kapcsolatban álltak az egymással szemben álló táborok vezéregyéniségeivel: Papszász Eszter a későbbi alispán nővére volt, Bernáth György pedig nagybátyja a liberális ellenzék harcos vezetőjének. Könnyen adódik tehát a kérdés, hogy a szembenálló politikai erők vezetőinek harcaiban milyen szerepet játszott kettőjük családjának hosszú ideig tartó pereskedése.

Papszász Lajos az alispáni széket, mint a konzervatív oldal jelöltje és Tisza pártfogoltja nyerte el. Megválasztását – csakúgy, mint a tisztviselők többségéét – az ellenzék törvénytelennek tartotta és a kormányzati önkény drasztikus megnyilvánulásaként értelmezte. Őt, magát azonban nem lehet a tisztán konzervatív felfogású, antiliberalisok közé sorolni. Az 1839-es diétán, mint ellenzéki követ képviselte Heves vármegyéjét, s bihari alispánsága (1845-48) alatt is inkább haladó szellemiségéről, mint maradiságáról tett tanúbizonyságot²⁵. Ennek ellenére mégis a megye liberális érzelmű nemességével szemben álló táborba sodródott, melynek viszont az a Bernáth József volt az egyik vezéregyénisége, akinek családjával éveken át tartó peres eljárás is szembe állította a Papszászokat.

Nem alaptalan tehát a feltételezés, hogy a két „pártvezér” politikai szembenállásában helyet kapott a személyes jellegű ellentét is, amelynek egyik összetevője éppen ez a hosszú ideig tartó jogi procedúra volt. Még inkább erősödik a gyanú, ha figyelembe vesszük, hogy a perben Bernáth György, mint felperes, jogilag ugyan győzelmet aratott, de a mód, ahogyan követeléseinek érvényt szerzett, morálisan megkérdőjelezhető. Ez pedig valószínűleg nyomot hagyott az alperesekben és azok családtagjaiban egyaránt, s mindez véglegesen megrontotta a Papszászok Bernáthokhoz való viszonyát.

Ideológiai nézeteik és politikai előéletük alapján, Papszász Lajos és Bernáth József akár egy táborban is tevékenykedhettek volna, de mégis ellenfelek lettek. Ebben személyiségük különbözősége, politikai módszereik eltérősége és sok más tényező mellett nem kétséges, hogy szerepet játszott adósságperük is. Ez pedig szemléletes bizonyítéka a vármegyei nemesség politikai állásfoglalásában szerepet játszó személyes viszonyok meghatározó voltának. Esetük ugyanis nem egye-

25. Papszász Lajos alispáni tevékenységére vonatkozóan vö. még: *Hegyesi Márton*: Bihar vármegye 1848-49-ben, Debrecen, 2000; és *Noszlopy Antal*: *Önéletrajz*; In. *Negyvennyolcas idők*, Bp. 1999

di, hiszen több, a vármegyére vonatkozó híradásból kitűnik, hogy Tisza Lajos és Beöthy Ödön esetleges politikai együttműködésének is, az egymás iránti személyes ellenszenvük volt talán minden másnál erősebb akadálya. Nem ismeretlen jelenség tehát ez Biharban, s valószínűleg más vármegyében is akad rá példa, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyes politikai szerepeket meghatározó motivációrendszerben a személyes kapcsolatok milyen jelentős – ideológiai meggyőződésnél jelentősebb – hatással bírtak

Amint azt az ellenzéki követből kormányparti alispánná váló, de liberális elveit fel nem adó Papszász Lajos példája is mutatja, ezeknek a szerepeknek a körülhatárolása az 1840-es évek politikai viszonyai közt egyre kevésbé lehetséges. Hozzá hasonlóan sokaknak nem egyértelmű az állásfoglalása a vármegye igen heves politikai csatározásaiban, de ezeknek csupán egy részét motiválta elvtelen önérdék. Jelentős hányaduk mögött a megváltozott politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere állt, olyan szerepköröket alakítva ki, melyek már nem illeszthetők a rendi-feudális kategóriák határai közé, ugyanakkor a modernizáció fogalmkörébe sem kapcsolhatók még: egyre erősebb hangsúllyal jelennek meg bennük a jövőbe, a modernitás felé mutató igények, de ezer szállal kötődnek még a „régizhez” is. A nemesi társadalomra jellemző átmenetiség reprezentánsai ezek, amelyek minden törvényhatóságban megtalálhatók de egyelőre még nem alkotnak egy politikoszociológiai körülrható réteget, hanem egyes személyekhez kötődve vannak csak jelen, mintegy „lebegve” a társadalmi-politikai életben.

A nemesi vármegyék jól körülhatárolt világában részletesen mérhetővé válnak azok a gazdasági, ideológiai és szociális forrásból táplálkozó tényezők, melyek ezeket a „szabálytalan életpályákat” alakítják. Két család évekig tartó adósságperének helyi politikai életben játszott szerepéhez hasonló adatok ismerete pedig közelebb visz az említett szerepkörök pontos és árnyalt megismeréséhez, a 30-as 40-es évek vármegyei viszonyainak, az egyes politikai csoportokat létrehozó és egyben tartó erőknél a feltárásához, melyek közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakoroltak arra a harcra, amelyet az ország liberális ellenzéke a polgári átalakulásért vívott.

Leonárd Petró

**The Price of 133 Sheep
(The Law-suit of the debt-assumer György Bernáth
versus Eszter Papszász and Johanna Bónis)**

In December 1833 György Bernáth Bernáthfalvi summoned Eszter Papszász and Johanna Bónis for the recovery of a debt run into by Ferenc Bónis, who took up a loan already in the years 1810 and 1811, mortgaged on his landed estates. The suit between the two parties still lasted in 1841. The paper—besides tracing the different phases of the suit in detail—strives to introduce how the previously friendly relationship between the litigants worsened. The material of the law-suit is not of interest in the first place because of the friendly relationship taking a turn over to hatred but of the fact that the two families, formerly attached to related principles as regards politics and ideology, following the suit joined opposing political camps and had not a little part in that in the Reform Age Bihar County the county assemblies for the re-election of representatives and administrative officials flew into bloody fights and carnage.

Lovas Enikő Amália

Dragota Ignác, Debrecen egy korai tőkés polgára

Debrecen városában a tőkés polgárosodás kezdeti lépéseit az 1840-es évektől számlíthatjuk. Bár zenitje az 1880-as évektől bontakozott ki, a tőkés gyáripar fellendülésével, kialakulásához szükség volt olyan, a hagyományos kereteket és formákat túlhaladottnak tartó, az új helyzethez alkalmazkodni tudó emberekre, akik nemcsak új fejlesztéseket, módszereket, hanem új lehetőségeket is hoztak a város gazdasági életébe. Az ő szerepük nélkül lassabban, vagy legalábbis másként bontakozott volna ki a helyi tőkés gazdasági fejlődés. Ennek a folyamatnak egyik úttörő képviselője és működtető személyisége volt tanulmányom főszereplője.

Dragota Ignác neve először 1825-ben jelent meg a városi hivatalos jegyzőkönyvekben. Ekkor kéri a városi Nemes Tanácsot letelepedési kérelme és fűszerkereskedés-nyitási szándéka támogatására. Egyben kérte a támogatást felvételéhez a Fűszerszámos Kereskedők Társaságába, hogy folytathassa kereskedői tevékenységét.¹ 1820-ban telepedett át Temesvárról Debrecenbe, a Rickl-féle Török Császár céghez. Egyszerű legényből első segéd lesz 1829-re, 1827-ben már mint polgár és kereskedő (, illetve Rickl József úr segítő társa,) kíván a városban állandó lakhelyet venni. E célból vette meg Tóth István civis üres telkét a Péterfia utca 178. szám alatt. (Kis jelentőségű ugyan, de mégis említésre méltó, hogy a család Hunyad megyei nemességgel bírt, valószínűleg szegénységük miatt és kis töredékföldjük elégtelensége és betáblázottsága folytán alapvető volt, hogy az utódok szakmát tanuljanak. Később még a birtok okozott problémákat, főleg a rokonság kisa-játítási igényei miatt. A család erdélyi oláh kenéz eredettel bírt, de a régi magyar

1. In: HBmL. XIII. 8. 1. 1825. október 30. Dragotta Ignác fűszerszámos legény kérelme a városi Nemes Tanácshoz, fűszerkereskedőkenti letelepedéséhez és a Fűszerszámos Kereskedők Társaságába történő beviteléhez, kereskedői tevékenysége folytatása támogatásáért. Dragotta család iratai. Illetve: Rickl József Anselm igazoló levele a polgármesterhez: Dragotta Ignác Temesvárról hat és fél évet szolgált üzetében, kezdetben segédként, majd legényként. A kereskedői pályára önálló bolt nyitását javasolja. In: uo.

nemesség tagja volt. A nemességüket Dragota Miklós részére Apafi Mihály újítja meg 1664-ben. Teljes nevük ezért vajdahunyadi és felsőszilvási Dragota.²) Dragota Ignác élete szorosán összekapcsolódott a Rickl-familiával. Rickl József Zelmos üzlettársaként közösen dolgoztak a „Török császárhoz” címzett, méltán hírnevet szerzett fűszerfirma virágoztatásán, felesége Rickl Anna, főnöke leánya volt. (1829-ben kötöttek házasságot, Rickl Anna ekkor 14 éves volt.³) 1839-ben, anyósa halálától ő lett a Rickl család feje és a kiskorú gyermek-örökösök gyámja, de a cég vezetője is. Ez a helyzet többféle tevékenységre nyújtott számára lehetőséget, amit ő tehetséges kereskedői fantáziájával alaposan fel is használt, a cég felfejlesztésére és a család vagyonának növelésére. Különösebb aggályoskodás nélkül vágott bele nagy részükben sikeres ötletei megvalósításába, így létesített sör-és ecetgyárat (Péterfia utca 58/a, b.), majd enyvgyárat (ugyanott a 62. szám alatt).

Az 1840-es években foglalkozik földügyletekkel is: zálogba ad földeket debreceni polgároknak 30-32 éves időtartamra, majd kiveszi bérletbe az ún. Tornyos Tanyát. A föld iránti érdeklődését több tényező is felkelthette: egyrészt Debrecenben a társadalmi rangot mindig az adta meg, ha egy családnak volt a város határában, vagy azon kívül, a környező térségben valamennyi birtoka. (Ez a tendencia mellesleg a századfordulón nemcsak megmaradt, de fel is erősödött.) Másrészt a legbiztosabb tőkeőrző, értéktartó mindig az ingatlan volt, ezen belül a városi háztulajdon és Debrecenben a környékbeli tanyabirtokok, vagy a messzebb eső, de jól megközelíthető, esetleg szomszéd vármegyéhez tartozó nagybirtokok. (Példák rá a Rickl vagy a Sesztina család birtokai.) Harmadrészt pontosan ez időtájtban került szóba saját nemesi fundusának ügye, amit erdélyi rokonai, korábban bérletbe véve, el akartak birtokolni. Az ügy háttérében az állt, hogy miután áttelepült Magyarországra, még felmenői által megegyezéses alapon a közvetlen rokonság gondjaira bízott, de egyben bérbe adott földek gondját elintéztettnek tekintette. A jogi iratok részletesen bemutatják, mi történt. Ignác nagyapja, Dragota Balázs, fiával, Jánossal és unokájával Felső-Szilvásról elköltözött előbb Csula helységbe, majd Magyarországra. A falu mellett fekvő curiális fundust minden külső appertinentiáival együtt évente 30 Rft árendába adta ki 1879. évig,⁴ amit a rokonok, Dragota József és György 1825-től, illetve 1819-től részük után nem fizettek. (Ezt azzal indokolták, hogy József Ignácnak halálhírét hallották. Ennek valóságalapját ellenőrizni

2. In: HBmL. XIII. 8. 1. és Sesztina-Nagybákay Levéltár: Rickl családi könyv: A „Török Császár bolt” Dragota Ignác alatt 1839-55.

3. In: Sesztina-Nagybákay Levéltár iratai: Rickl családi könyv.

4. Instructio 1840. augusztus 10. In: Déri Múzeum történeti anyaga. A Dragota család iratai. 7. doboz.

akarta, de Ignác maga bizonyította igazát...) Az ügyben önként tett vallomások a családtagok részéről megmutatták Ignác tulajdonjogának helyállóságát,⁵ de az oda-vissza elzálogosított birtokparcellák helyzetének zürös voltát is. Dragota József, miután a rábizott földek bérleti díja felment 100 Ft-ra, és azt kifizetni nem tudta, kötelezte magát, hogy a Hunyad megyei Lapugyon fekvő birtokát, és a felső-szilvási saját, ős-örökös belső curialis helyének felét zálogba adja, amíg ki nem fizeti tartozását. Ha ezt nem tenné, Dragota Ignác a zálogként átengedett javaknak örökös tulajdonosává válik.⁶ (A kifizetést úgy oldotta meg, hogy a zálogolt föld másik felét bérletbe adta, és a befolyó összeg -500 P- a törlesztést fedezte. A zálogcsere és a bérlet egyszerre járt le, ekkor mindkét birtokfelet visszakapta. A másik bérlő, Dragota György szintügy elismerte, hogy 1825. óta nem fizetett árendát az Ignác tulajdonába számító szántó, kaszáló és szőlő után, aminek összes díja 40 VFt-ra gyűlt. Mivel ezt fizetni nem tudta, de ugyanakkor Ignácnak még nagyatya által, 400 Ft-ért elzálogosított két darab földje és egy kaszálója van Györgynél hasonló zálogcím alatt, ezért ha a tartozásból leszámítva a 40 VFt-ot, a fennmaradó 360 Ft-ot neki Ignác kifizeti, a specificált földeket birtoka alá bocsátja,⁷ és mindent rendeznek. A némileg bonyolult, de a per elkerülése végett megegyezéssel zárult ügy végül rendezte erdélyi, örökölt földjei sorsát.

5. Góla Mózes udvarházánál Dragota József és neje, Stojka Terézia önkéntes vallomása: a föld, amit Dragota Balázstól zálogba bírtak, az azon fekvő 150 Pft és kamatai Dragota Balázs unokáját, Dragota Ignácot illetik, mivel a föld az ő örökös birtoka. A birtok földjei: 1. Hunyad vármegyében, a felső-szilvási határban, annak "Válya Sírbulig" nevezetű helyén, Dragota Péter és a puszta földek szomszédságában. 2. Ugyanott D. Péter és Popa János földjei szomszédságában. 3. In kimpu mare mindkét felől Dragotáék számtói között. 4. Kaszálók használva néhai szolgabíró tek. Góla Antal úr maradékai és Dragota Péter kaszálóik szomszédságában. Igazolják táblabírók. Déva, 1840. december 6. In: uo.
6. Zálogosító levél: az 1840. augusztus 28-án tett szerződés alapján Déván, Góla Mózes udvarházánál Dragota József nyilvánítja, hogy a Hunyad megyében fekvő curialis fundus fele részét sere címén Dragota Ignácnak átadta, másik felét 500 P-ért zálogba adta, úgy hogy a csere és a zálog lejártával földjét visszakapja Dragota Ignácól. Valamint: Dragota József ünnepélyes nyilatkozata ugyanerről. Déva, 1840. augusztus 29. Valamint: premissionális levél: T. Góla Mózes udvarházánál F.Szilvási Dragota József és felesége, Stojka Terézia nyilvánítják, hogy Dragota Balázstól 150 Pft-ért zálogban bírt földeket Dragota Ignác számára, ezen kitett summának valóságos letévése mellett, örökös birtokába bocsátották. É. n. In: Déri Múzeum történeti anyaga. A Dragota család iratai. 7. doboz.
7. Dragota György Sári Ferenc udvarházánál tett nyilatkozata. A földek: a szilvási határon fekszenek, a szántó az „in Dumbrave” nevű, a kaszáló az „in Gyalú”, és a szőlő az „in Gyal” nevű helyen. Déva, 1840. szeptember 21. In: uo.

Mindezek mellett, később ő maga is vett bérbe, vagy még inkább vásárolt kisebb tanyagazdaságokat. Ezek jogi állása általában elég vegyes volt, mivel a város adót-ügymond bérletet- szedett ezek többsége után Ennek okául részben feudális jogai őrzése, részben a határban fekvő, polgári tulajdonú tanyabirtokok erre lehetőséget adó, többféleképpen értelmezhető jogi állapota szolgált. A város ugyanis úgy értelmezte a kincstártól bonyolult módon visszaváltott, határban fekvő földek jogállását, hogy maga a föld a városé, és a több évtizede rajta örökös joggal gazdálkodó polgárok csupán szabad használati joggal bírnak felette. Ezért a vezetők szerint csak akkor ment át az adott terület a gazdák örökös tulajdonába, ha azt megváltották. Addig viszont éves taksát kellett utána fizetni. (Megjegyzendő, hogy eredetileg a gazdák a kincstártól visszaváltást maguk kezdeményezték, összegét maguk állták, abban a hiszemben, hogy saját tulajdonukat szerzik jog szerint vissza, ami felett teljes mértékben rendelkezhetnek.) Legnagyobb tanyáját Macs pusztán alakította ki, ennek intézését is még az 1840-es évek közepén elkezdte. Első lépései közé tartozott, hogy Elepen fekvő, 16 nyilas földjét elcserélte 1848-ban Somogyi István Macson levő, szintén 16 nyilas megváltott földjével, amire még ráfizetett 1600 Pft-ot. A földeket tehermentesen tartoztak átadni.⁸ (Ugyanezt az elcserélt elepi földet sógora, Rickl Antal számára 4000 Ft-ért visszavásárolta, két hónappal később. Az árával adós maradt, ezért lekötötte annak kifizetéséig a cserélt macsi tanyát és egyéb ingatlan javait.)⁹ A birtok árát végül részletekben fizette ki 1851. augusztus 23-áig.¹⁰ 1857. február 3-ára keltezett szerződésével újra a macsi puszta tanyaföldjeiből vesz egy 32 nyilas területet örök áron Debrecen városától. Ennek ára 6186 Pft 16 kr, de ezen kívül le kell tennie a zálogsummát is érte.¹¹ Ezért a földet árának kifizetéséig betábláztatják.¹² Még abban az évben kibővíti ezt a terü-

8. Dragota Ignác és Somogyi István urak kötése birtokaik cseréjéről. 1848. február 13. És Dragota Ignác és Somogyi István kérelme földcseréjük elismerésére. 1848. március 31. A Somogyi-féle, halápi (2 boglyás csere kaszáló) és puszta macsi (164. dűlőben levő 2 nyilas szántó) birtokok megváltásáról: Debrecen szabad királyi város főbírói adófizetési hirdetménye a pusztabirtokosoknak 1819. január 16. In: uo.
9. Kötelezvény 4000 Ft-ról, Somogyi István részére. Debrecen, 1848. április 6. In: uo.
10. Törlesztési igazolások a Somogyi örökösöktől, Tökés Istvántól és Tökés Julianna László Sándornétól, örökségbeli illetőségük kiegészítése végett. Utolsó rész fizetése: 1851. augusztus 23. In: uo.
11. Örök adásvételi szerződés Debrecen szabad királyi város és Dragota Ignác között, a macsi puszta tanyaföldjeiből 32 nyilas területről, amit a 15. dűlőben keletről dűlőút, nyugatról dűlővonal, délről Márton József úr, északról Boruzs Mihályné, a 16. dűlőben keletről dűlővonal, nyugatról dűlőút, délről Somogyi Károly, északról Kiss György birtokai határolnak. Ára 6186 Pft a zálogsummán kívül. 1857. február 3. In: uo.
12. Megyei törvényszék igazolása, 1857. január 2. Uo.

letet egyik, időközben elhalt szomszédja hagyatékká vált földjének megvásárlásával, ami 8,5 nyilas, tanyaépülettel rendelkező birtok csatolását eredményezte.¹³ Egy évvel később újabb, mintegy 8,5 nyilas tanyaföldet vett a várostól, fentiekhez hasonló módon.¹⁴ 1859. április 27-én végleg kifizette Tamássy Károly banki 9 boglyás kaszálójának örök árát is, 250 CFt-ot. (Ezt 1854-ben váltotta meg eladója.) 1859-december 21-ével Szücs Márton és felesége, Huszti Julianna 3 boglyás, megváltatlan banki kaszálóját vásárolta föl, 180 osztrák forintért.¹⁵ Hasonlóan megváltás nélküli, 10 boglyás kaszálókat bírt Bánkon és Pacon, amikért boglyánként 1858 előtt 11 PFt 34 kr-t, 1858-tól 32 PFt 51 kr-t fizetett.¹⁶ Ezen kívül még egy birtokvásárlást kell megemlíteni, amely maga után vont egy furcsa peres ügyet. 1854. őszén (október 25.) örök áron megszerezte Komlóssy Imre macsi tanyaföldjét, hosszas tárgyalások után.¹⁷ 1855. április 4-én azonban keresetet nyújtott be a Komlóssy-tanya addigi bérlője, Zöld János ellen, aki megvette a Nagy Sándor-féle tanyát, amit ő bérelt korábban. Vádja az volt, hogy a bérlő nemcsak a bérletből kimenni nem akart, de 3 hold búza és 1 hold lucerna vetését is elfoglalta, és az ő addig bírt és használt bérletét önkényesen elfoglalta, birtokát jogtalanul háborította. A problémát az jelentette, hogy mint a tanúvallomásokból kiderült, ennek pontosan az ellenkezője történt. Zöld Jánosnak ugyanis cserébe azért, hogy bérletétől megváljon és a tanyát átadja az új tulajdonosnak használatra, megígérte, hogy átadja saját bérletét, a Nagy Sándor-tanyát és tartozékföldjeit. Ezt mindegyik vallo-
 más kiemelte, ahogyan azt is, hogy a cseréföldek és a tanya rosszabbul felszerelt és

-
13. Ez maga után vonja, hogy az újfent betáblázás alá vett birtokrész hitel gyanánt kifizetett ára a kiskorú örökös, Boruzs Mária javára, a városi árvaszék kezelésébe került. 1858. november 15. kelt elismervény tanúsítja, hogy Dragota Ignác 2100 CFt 20 kr tőketarozását 1857. november 7-1858. november 7-ig eső, 1 éves kamataival együtt az árvapénztár javára lefizette. Erdei Mihály árvapénztári ellenőr. Uo.
 14. Örök adásvételi szerződés. A föld határai: keleten dűlőút, nyugaton dűlővonal, délen Márton József úr, északon Kovács Józsefné birtokai. Ára: 1533 PFt 28 kr. Debrecen, 1858. július 8. Betáblázás: 1858. július 9 – október 30. Uo.
 15. Adásvételi szerződés 1859. december 21, nevére íratja 1859. december 28. A várossal kötött szerződés értelmében a föld után fizetendő 8 PFt 17,25 kr/boglya/év. Szerződvény erre: 1856. május 15. Uo.
 16. 1858. július 8. Ideiglenes szerződés a város és Dragota Ignác között. Uo.
 17. 1854. október 25. Komlóssy Imre tanúsítványa: a Debrecen város birtokában lévő macsi pusztán a 15. dűlőben édesapja, néhai Komlóssy Dániel által, 1819. január 10-én kelét szerződésben meghatározott váltságdíj lefizetése mellett bírt 16 nyilas tanyaföldet, amit ő törvényesen örökölt, és 1845. december 15-én nevére íratott, az örökös megszerzéshez a nyilasonkénti 25 PFt-ot, összesen 400 PFt-ot lefizette, jogai alapján eladta Dragota Ignácnak, 9000 ezüst Ft-ért. A továbbiakban ő köteles a terheket rendezni. In: uo.

kisebb területű, mint a Komlóssy-tanya. A perben a vádló pedig mindezt csak téli szállás iránti kisegítésként ismerte el. Kiderült az is, hogy a felperes volt a többszörös jogsértő: pl. megpróbálta ekéjét annak földjébe vetni, azaz elbirtokolni, erőszakkal hordatott el trágyát az alperes saját tanyájáról, terményeit magáénak állította, illetőleg kisajátította, ezen kívül előnytelen bérleti ajánlatba kényszerítette, és azt árban szintén emelve, folyamatosan módosítani akarta. Szóbeli szerződésen túl e téren sem volt hajlandó egyéb (írásbeli) megállapodásra. Mindezzel jelentős kárt okozott Zöld Jánosnak. Ezért keresetét teljesen elutasítva, elmarasztalták az alperes költségei miatt. Ráadásul az alperes a csereként felajánlott tanyabirtokot időközben, társulva megosztás céljából egy hasonló érdekű családdal, megvásárolta Nagy Sándortól, tehát a cserebérletet megszüntethette.¹⁸

Nagyobb birtokok bérletével is foglalkozott. Utóbbira remek alkalmat nyújtott a jobbágyfelszabadítás, mivel a nagybirtokosok csak lassan és előre látható rend-

18. Periratok:

- Haszonbéri szerződés ifjú Nagy Sándor és Dragota Ignác között: Nagy Sándortól a hegyesi és macsi pusztákon levő tanyaföldjeit, valamint a papzugi három nyilas szántóföldet a rajtuk álló épületekkel együtt utóbbi bérletbe vette, 1853. szeptember 26-tól 1856. október 1-jéig. Haszonbér évente 600 Pft. Debrecen, 1853. május 25.

- Haszonbéri szerződés Komlóssy Imre és Zöld János között, melyben Zöld János kiveszi Komlóssy Imre 16 nyilas macsi tanyaföldjét, minden épületével, és bárki hat boglyás kaszálóját három egymás után következő évre, a szántót 600, a kaszálót 80 Pft-ért. A bérlet kezdődik 1855. szt. György napján és tart 1858. szt. György napjáig. Ha a haszonbérbe adó időközben maga gazdálkodni, vagy tanyaföldjét örök áron eladni akarná, a bérlőnek kárt nem okozva mgteheti. Debrecen, é. n.

- Örök adás-vevési szerződés ifjú Nagy Sándor mint eladó és Zöld János és neje, Tóth Mária, valamint Gyulai István és neje, Csikós Klára vevők közt. Nagy Sándor eladja macsi 9,5 nyilas tanyaföldjét épületeivel és egyéb beruházásaival, örök áron 6000 conv. Forintért. Vevők megosztása: Gyulai Isván észak felől, Somogyi Károly úrral határos 5 nyilas részt veszi át, Zöld János pedig a déli, fennmaradó 4,5 nyilas részt, a tanyaépületekkel tartja meg. A vételárat egymás közt egyenlően megosztják. Ebből a szerződéskor Gyulai István fizet 1600Pft-ot, Zöld János 800-at. A fennmaradó összeget, úgymint Gyulai István az 1400Ft-ot és Zöld János a 2200 Ft-ot kamat nélkül az 1856. évi vízkereszti vásárcor kötelesek készpénzben kifizetni. Ezzel a szerződéssel Dragota Ignác még két évig terjedő haszonbéri szerződése érvényét veszti, mivel a neki eladott, de Zöld János által haszonbérrelt Komlóssy-tanya helyett éppen a Nagy Sándor úr féle tanyát bocsátotta Zöld Jánosnak haszonbérbe, amely tanyának ő jelenleg birtokában is van. Így a tulajdon- és haszonbérleti jog egy személyben összpontosul. 1855.

- Tárgyalási jegyzőkönyv. 1855. április 14.

- Komlóssy Imre tanúvallomása Zöld János felszólítására. 1855. április 2.

In: Déri Múzeum tört. gyűjt. - A Dragota cs. iratai

szer nélkül kaphatták meg kárpótlásaikat. A szükséges modernizációhoz a legtöbb nagybirtokos bérletbe adta ki földjei egy részét, vagy inkább birtokrendszere egy nagyobb tagját, ezzel elérte, hogy földjei ezen részéből biztos bevételt nyert, anélkül, hogy törődni kellett volna vele. Ugyanakkor a befolyó összeget, annak nagyságrendjénél fogva, fordíthatta a fennmaradó nagyobb terület modernizálására, amely felfejlődve, a bérlet lejártával beolvasztotta a többi, kiadott területet. A fejlődés a viszonylag leghatásosabbnak nevezhető, általánossá vált módszer mellett is csak lassan következett be, ezért a bérletet összességében hosszú, általában 3-6 éves, de többnyire megújított vagy újra kiadott szerződési lehetőségek miatt több évtizedre nyúló formában kell elképzelnünk. Szerződése szerint 1855. október 1-jétől először 1861. szeptember 30-ig, ily módon vette albérletbe gróf Gyulay Ferenc nagyhegyesi birtokát fiai számára. A Bécsben élő gróf először Harstein Noénak és fiának, Péternek adta ki a teljes nagyhegyesi pusztát, akik aztán két, Debrecenhez közeli dűlőt adtak albérletbe a Dragotáknak.¹⁹ A bérelt terület meglehetősen nagy: 746 katasztrális hold 800 négyszögöl. Éves bérleti összege akkoriban egy ház árát tette ki. Később fiai a bérletet meghosszabbították újabb hat évre, hasonló feltételekkel. Hasonló bérlet volt még korábban a Szatmárban fekvő penészleki birtok, amelyet az eredeti tulajdonostól, gróf Csáky Sándortól zálogba vettek Gencsi és Mihályfalvi Gencsy Pál, az aktuális zálogbirtokos szülei. 1840-ben a tőlük örökölt jószágot haszonvételeivel szintén elzálogosította 32 évre, örökíthetően Dragota Ignácnak és mindkét ági rokonainak, összesen 25 000 Vft-ért, hogy magának körülményeihez képest hasznosabb jószágot szerezhessen. A birtok 9 telekből és járulékaiból állt, összesen 1039 hold területet foglalt magába.²⁰ Idő-

19. Haszonbérleti szerződés a balmazújvárosi Harstein Nőé, mint gróf Gyulay Ferenc úr öxellenciája Nagyhegyes pusztájának haszonbérelője, és Dragota Ignác debreceni lakos közt, a fenti puszta egy részének haszonvételi átengedéséről. Dragota Ignác haszonbérbe veszi 1855. október 1-1861. szeptember 30. között:

- a 17. dűlőt, ami a puszta Ondód felőli végén keresztül elnyúlik, és tesz 128 láncc 5 ölet.

- a 18. dűlőt a 17. mellett, ami tesz 145 láncot és 3 ölet.

Együtt ez 273 láncot és 8 ölet jelent. 1 láncc = 3000 négyszögöl, 1 öl 300 négyszögöl. 1100 négyszögölével mérve: 350 hold 500 négyszögöl + 396 hold 300 négyszögöl = 746 hold 800 négyszögöl. Minden hold után 2,52 Ft fizetendő évente, azaz 2140 Ft 37,5 kr./év összesen. 1855. november 3. In: Déri Múzeum történeti gyűjteménye: a Dragota család iratai. 7. doboz.

20. „Gencsi és Mihályfalvi Gencsy Pál, néh. Ttes Gencsi és Mihályfalvi Gencsy Lajos úrnak és hitvesének, ttes Faji Fáy Anna asszony törvényes fia az okból, hogy magamnak körülményeimhez képest hasznosabb jószágot szerezhessem, Szatmár vármegyében kebelezzet, Penészlek helységében lévő, néhai szüleim által Ngs. Keresztszeghy

sebb Dragota Ignác közvetített bérleti lehetőséget a Rickl család felé is. A Ricklek ekkoriban kezdték megalapozni később a városban kiemelkedően nagy birtokrendszerüket, és szintén nagy arányban foglalkoztak a kereskedelem mellett gazdálkodással. Dragota Ignác segítségével vették bérbe Klein Ignác bérlőtől a macsi pusztát egy 500 holdas darabját.²¹

Neki volt köszönhető az 1850-es években a Peceszentmártonban felépített Debrecen- Nagyvárad Múmalom, ami az 1860-as évek végéig nagyjából sikeresen működött. A malom árukészlete a különféle őrlésű asztali darától, a legfinomabb süteményliszten keresztül a különböző fajtájú kenyérlisztekig terjedt,²² az árusítást a nagyváradai főraktár és a hozzá tartozó bolt útján oldották meg.

Viszonylag korán, 1848-ban, az iparfejlődés- és fejlesztés általános igényként első ízben történő felmerülésekor kezdett el érdeklődni a bányatársaságok iránt. Fennmaradt levelezése alapján két céggel került kapcsolatba: az egyik az Aradon és Kassán egyaránt székelő Magány Bányási Társaság, vagy másként Privat Bergbau, ahol részvényesként szerepelt, 6 db (Nro 42-46, 70.) cessziót váltva maga és a Rickl cég számára. A másik a Kerszka-Varadier private Bergwerks-Gesellschaft volt.²³ Az ezzel kapcsolatos üzleti számításait -nyilván a bányászatot egy, a pártoló-támogató körülmények között, és az országos igények miatt hamarosan felledülő és hosszú távon fejlődő ágazatnak lehetett gondolni,- a politika bekövetkező eseményei és a hatalomra kerülő ellentétes érdekek húzták keresztül. Minden eset-

gróf Csáky Sándortól 1824. december 5-én zálogba vett és általam örökölt jószágomat, királyi és egyéb haszonvételeivel elzálogosítottam Dragota Ignácnak és mindkét águ rokonainak 32 évre, 25 000 Váltó Forintért.” A birtok kilenc telekből és járulékaiból áll, ami 19hold kenderföldet, 240 hold erdőt, 780 hold szántóföldet jelent. Minderre szabadon lehetőség van beruházásra 6000 Ft-igés ha a zálogból odaadó fél visszaváltani kívánná, a visszaváltást egy évvel előre bejelentve, a beruházások ellenértékét kifizetve tehetik meg. Debrecen, 1840. szeptember 20. In: uo.

21. Nyugtatvány Klein Ignáctól a Gyulay család-féle 511 hold 1100 négyszögöl pusztá részért (holdanként 1,40 Ft évi földbér)Rickl József Zelmóstól fizetett 425,50PFt-ról, félévi földbér fejében. 1852. szeptember 29. Valamint ugyanez 1853. április 10-én, és 1853. szeptember 29-én. Egész évi földbér 1854. április 22-én, és 5 évi adórész 1854. október 4. Ugyanakkor következő évi bérlet, szt. Mihálytól szt. György-napig. In: uo.
22. A nagyvárad-peceszentmártoni múmalom készletei és árujegyzéke a nagyvárad- főraktárban. Az árujegyzék és árlista alapján a készletbe a következő termékek tartoztak: asztali dara apró/nagy szemű (12,60Ft), ua. közép szemű (11 Ft), legfinomabb kivont sütemény liszt (12,40 Ft), Király liszt (11,40 Ft), finom mont liszt (10,60 Ft), finom zsemlye liszt (9,80 Ft), finom fehér kenyér liszt I. o. (9,20 Ft), ua. II.o. (8,60 Ft), barna kenyér liszt (7,80 Ft), láb liszt (3,20 Ft), apró korpa (3 Ft). É. n. In: uo.
23. Üzleti levelezés: 1848. november 1-től, 1850. július 1-ig.

re ez a kísérlet újabb tanúbizonyságául szolgált személyisége modern és vállalkozó, a lehetőségeket korán felismerő oldalának. Fenti lépése meglehetősen bátorságra vall, hiszen Magyarországon a korban kevés hagyománya volt a bányatársaságoknak, illetőleg a modern tőkés bányavállalkozásnak.

Ebben a korszakban vette meg a Piac utca 47. alatti egyemeletes házat (ma a Hitelbank palota része), és az ún. Kis Orbán-házat (Cegléd u. 23, ma Kossuth utca 16.) Feltehetőleg az üzlet vidéki hálózatának kialakítása részeként, vagy annak kiterjesztése okán vásárolt házat Nagykárolyban az ún. mester részen, a mészárszék mellett, a Rickl József Anzelm kereskedőház főnökeként. Ennek ára 7500 VFt volt, amit az illetékes tulajdonosok számára teljes egészében kifizetett.²⁴

Alkotó kereskedőmunkája és széles látókörű vagyonszerző tevékenysége okán az ő időszakában beszélhetünk a Török Császár cég és a közös vagyon fénykoráról. Üzleti kapcsolatai elsősorban az ország északkeleti régióját, azon belül főleg Bihar, Szabolcs megyéket és a hajdú kerületeket hálózták be. Főbb beszerzéseit és szállításait Margitta (Max Altmann), Kisvárdá (Ferdinand Wagner), Nagykároly (Michael Ekker, Kiss és Schusztler), Nánás (Alexander Sexty), Diószeg (Ludwig Lindenfeld), Hermannstadt (Daniel Artner), Szilágysomlyó (Andreas Oravetz), és Nagyvárad (Ignaz Adler és Fenyvessy, Stephan Grosz) illetőleg Sziget (Máramarosziget?)(Rudolf Stepkovits) városaiból, vagy felé intézte. Természetesen Debrecenben is többekkel állt kapcsolatban (Paul von Kmety, Johann Posszert, Stephan Berghoffer, Samuel Szecsey, Franz Sarkady, Wendelin Balázs, Salamon Lippe in Nádudvar, Johann Szarka, Eduard Kolbenhayer, Anton Stenzi-ger).²⁵ Legnagyobb tételű beszerzései gyertyára, savanyúvízre (ásványvízre), különféle rizs-, kávé- és cukorfajtákra, nagy arányban használt fűszerfélékre (bors, paprika, sáfrány) vonatkoztak.

A mezőgazdaságban és az ipari vállalkozásokban elért sikerek mellett bankügyletekkel, és üzleti tevékenységéből eredően hitelezéssel is foglalkozott. A banki ügyek alatt elsősorban részvények vásárlását kell értenünk. 1846. február 18-án a Debreceni Első Takarékpénztár éves közgyűlésén saját és Rickl József Zelmos

24. Méltóságos Nagykárolyi gróf Károlyi György úr jószágigazgatójának hirdetménye. Nagykároly, 1845. szeptember 5. Ekker Mihály nagykárolyi lakos eladta 1839. február 15-én a szatmárnémeti lakos Reich Andrásról és feleségétől, Lang Teréziától vett házrészét Dragota Ignác úrnak 7500 VFt-ért, örök áron. Miután a házon 4500VFt-nyi tőke teher állt, mint az előző tulajdonosok gyámsága alatt álló Brém árva tőkejárándósága, és ezt az összeget az új tulajdonos a vételár részeként már lefizette, ezért az összes volt tulajdonos kielégítettett, a ház tehermentesítettett. 1845. szeptember 5. In: uo.

25. Számlakönyv 1858. május 14 – június 15: üzletfelek listája. In: uo.

nevére 8-8 db részvényt írt alá, amivel a bank legnagyobb részvényeseivé lettek. (A részvényeket haláláig ő kezelte.)²⁶ 1856. augusztus 26-ai dátummal 28 db Tisza pályárészvényt jegyez, 10%-os részletenként. Ennek feltételeként el kell fogadnia, hogy ha Debrecen város 100 db részvényéből bevonásra kerül sor, az ő tulajdonában levők közül is érvénytelenednek, a városi részvénybevonás arányában. (Ezen feltétel mögött meghúzódott az általános várakozás, hogy a vasúti befektetések mindenképpen minél jövedelmezőbbek lesznek, és nem újabb részvénykibocsátásra, hanem az érték növekedésével bevonásra lehet mód.) Rendelkezett (mondhatni kötelező jelleggel) 9800 Ft névértékű birodalmi kölcsönkötvénnyel is, amit 1857-ben felküldött beváltani Bécsbe. Az ebből nyert összeg az eladás után 7800 Ft volt, tehát nem érte el a névértéket, 2000 Ft-os vesztesége az állam pénzügyi helyzetéből eredően várható volt. Hitelezései elsősorban üzletfeleivel álltak kapcsolatban, de magánszemélyeket is találunk efféle ügyletei másik oldalán. Több esetben rokonait próbálta támogatni ily módon. Üzleti hitelezésére példa Stein(hei)feld²⁷ József nagykállói kereskedő esete, aki vele is és Kaffka Károllyal is pénzügyi kapcsolatot tartott fenn. Egy három hónapra szóló, 171 Ft 38 kr-os váltót viszont minden felszólítás mellett sem fizették ki, és kamatait sem fedezték. A majdnem fél éven keresztül húzódó ügyet végül az oldotta meg, hogy bírósági úton végrehajtási fenyegetés után megegyezésre jutottak. Ügyei kezelésére ekkor kérte fel Nagy Pál ügyvédet, akinek teljes felhatalmazást adott jogi ügyei intézésére.²⁸ Másik két ismert ügye magánszemélyekhez köthető. 1856-ban zajlott le a Rhédey László-per, aki viszont a perben kitűzött határidő után sem fizetett: sem 430 Ft váltóösszegét, sem annak kamatait, sem a perköltséget, sem az ügygel járó hivatalos taxákat. A végrehajtás jogszerűsége ellenére (1856. március 31. végrehajtási határozat) a per csak május 10-én ér véget, az eredeti határozat megerősítésével. Másként futott le a Schaitl Ambrus-féle tartozás este. Bíróság nélküli megállapodás eredményeként az 500 Ft-ot az adós fél úgy fizette vissza, hogy átengedte 1860. évi I-II. félévi, a városi órák felügyeletéért és karbantartásáért járó illetményét (2 x 184 FT 30 kr), és erre az állásra biztosítékul letett értékeit: 2 db Debreceni „István” gőzmalmi részvényt és 1 db hg. Esterházy- sorsjegyet.²⁹

26. A Debreceni Első Takarékpénztár közgyűlési jegyzőkönyv kivonata. 1846. február 18. Saját részvényei: 391-98. szám alatt, a részvénykönyv 276. lapján bejegyezve. In: Uo.

27. Az iratok háromféle néven emlegetik: Steinfeld, Steinheifeld vagy Steinheifel.

28. A váltó 1858. július 3-án kelt, Nagy Pálnak 1858. október 5-én adott hivatalos meghatalmazást. Aznap kelt az óváslevél is. Az ügyben kiegyezésre október 25-ével jutottak. In: uo.

29. Megállapodás: 1859. október 17. In: Déri Múzeum történeti gyűjteménye. A Dragota család iratai. 7. doboz.

Fenti tevékenységei alapján a korai, sokoldalú tőkés polgár képeként tűnik elénk Dragota Ignác személyisége. A gazdaság minden ágában jelen volt egy-egy adott szintig, fokozatosan kipróbálva ottani sikereit. Ezt mutatja, hogy az egyes ágakba beruházott kezdeti tőke viszonylag nem jelentős, hogy bukás vagy zavar esetén ne legyen nagy a veszteség. Ha a kezdet sikeres volt, egyre nagyobb tőkét lehetett beinvestálnia. Ha nem, akkor sem vesztett túl sokat, esetleg presztízse még növekedett is, a vállalkozás jellegéből eredően. Kíváncsiságát az adott lehetőséget illetően pedig mindenféleképpen kielégíthette.

Általában jó családfőként emlegették: saját hat gyermekének és a gyámsága alá bízott Rickl gyerekeknek jó nevelést biztosított, és az átlagos polgári életmód feletti szinten élhettek. (Pl. állandó francia nevelőnőt tartott mellettük.) Feltételezhető, hogy ezzel célja a cég feletti irányítás megtartása volt azután is, hogy a Rickl fiúk nagykorúságukat elérték, hiszen ő biztosítani tudta továbbra is a fényűző életmódot, a polgári cselekvéstől pedig igyekezett távol tartani őket. Csak saját akaratukból és önszorgalommal tanulhatták meg a kereskedés fortélyait, ahogyan azt a céget tőle hosszú huzavona után átvevő Rickl József Zelmos tette. Utóbbi kérésére osztották meg a vagyont és az örökséget, amelyből Dragota Ignác is kapott egy részt, de a boltot a továbbiakban elvesztette. Az öröklött tőke felhasználásával 1855-ben nyitott egy nagybani fűszerüzletet³⁰ (a Török Császár mellett, konkurenciának), amihez belépett a helyi kereskedő testületbe, azaz a Kereskedelmi és Iparkamarába, és hamarosan bejegyeztette aláírási címét is.³¹ De annak ellenére, hogy üzleti és személyes kapcsolatai, elegendő tőkéje és korábbi beszerzői hálózata továbbra is nagyrészt megmaradtak, nem sikerült nagyobb forgalomra szert tennie. Az üzleti ügyektől függetlenül, családjával együtt jó viszonyban maradt a Ricklekkel. Letelepődésével megalapozta neve mai család (és gazdaság-) történeti ismertségét. 1860. augusztusában, elhunytával kiemelkedő vagyont hagyott hat nagykorú gyermekére.

Dragota Ignác személye némileg ellentmondásokkal telített. Amellett, hogy előrelátó, sokoldalú üzletember, rengeteg új ötlettel, sikeres, fantáziadús módon megvalósuló vagyonszerző technikával, és ehhez a(z) időnként nemcsak) szükséges esetben erőszakosságig menő törekvő természettel, ugyanakkor alaposan meggondolt, és biz-

30. Dragota Ignác kérvénye nagykereskedői üzlete folytatására. 1855. október 17. Korábban, 1855. június 8-án kérvényezte és el is nyerte a nagykereskedői jogot. 1855. szeptember 26. Alaptőkéje és engedélye bemutatásával belépett a helybeli szabadalmazott Kereskedelmi és Iparkamara beltagjai közé. In: *uo.*

31. A Debreceni Császári és Királyi Megyetörvényszék jegyzőkönyvi kivonata 1855. október 18-ról: Dragota Ignác szabadalmazott nagykereskedő folyó évi törvényszéki végzéssel aláírási címének bejegyzése végett megjelent, s miután okiratilag igazolta bekebeleztetését a kereskedő társulatba, valamint személyazonosságát és nagykorúságát, aláírási címét bejegyezte: Dragota I./I. Dragota. In: *uo.*

tonságra törekvő módon cselekvő személyiség. Mégis környezete hatott rá annyira, hogy az ott látott példák nyomán sem gyermekeit, sem gyámfiait nem nevelte saját példájára. Meglehetősen erős karaktere, ami nem tűrte a riválist. Minden esetre, vagyoniát teljes egészében ingatlanba fektette, fiait gazdálkodásra biztatta, ami akkor és később a városban rangot adó foglalkozás volt, de ami sokkal nehezebb és kisebb arányú bevétellel járó megélhetést nyújtott, mint a szakértelemmel irányított kereskedelem. Családjában nem tudták huzamosabb ideig folytatni tevékenységét, halála után egy évtizeddel gyermekei felszámolták -a gazdálkodási ágazat kivételével- összes rájuk maradt és jó esetben folytatható tevékenységi körét.

Sorsa szorosan összefonódott a magyar polgári tőkés gazdaság kialakulásával, ami, bár az 1880-as években érte el zenitjét a tőkés ipar kifejlődésével, az 1840-es években kezdett megalapozódni a gazdasági szemléletváltás és az újfajta törekvések felszínre törésével. Nélküle és a hozzá hasonlóan a fennálló kereteket és szabályokat túllépni kívánó személyiségek nélkül a gazdaság polgári irányítású, tőkés átforgatása legalábbis sokat késett volna. Bár ő és a hozzá hasonló, úttörően modern felfogással rendelkező emberek kénytelenek voltak bizonyos fokig alkalmazkodni hagyományos gazdasági és társadalmi környezetük kereteihez, szabályaihoz és elvárásaihoz, arra törekedtek, hogy azokat saját akaratuknak megfelelően minél hamarabb túlléphessék, fokozatosan megváltoztathassák, és szabadabbá tehessék. Pontosan ezekből a törekvéseiből fakadó újabb és újabb modern ötleteik, fantáziadús megvalósító módszereik vezettek a hagyományos és elavulttá vált gazdasági módszerek felszámolásához és a Magyarországon régóta áhított modern gazdasági rendszer, a polgári tőkés gazdaság létrejöttéhez.

Amália Enikő Lovas

Ignác Dragota, an Early Capitalist Bourgeois of Debrecen

A late offspring of the family Dargota of Vajdahunyad and Felsőszilvás settled over from Temesvár to Debrecen in 1820, where he saw a splendid bourgeois career. The paper, revealing sources so far unexplored, gives an introduction of Dragota's career, enrichment, successes in the merchants' business, his accumulation of wealth as well as his purchases of landed properties. It puts light to the business relations with the support of which Ignác Dragota was able to launch profitable enterprises and constructions striking the eye all over the city. It gives a detailed analysis of the public role of the merchant and burgess of high esteem, the scene of which was Debrecen.

Erős Vilmos

Szabó István előadása a tudományos magatartásról¹

Az alábbi dokumentum a neves debreceni történész, Szabó István egy felszólalás-tervezete. Szabó István szövegének apropóját az ellene 1948-49-ben indított támadássorozat adta.² Mint ez immár közismert a kritikák főként *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetre irányultak. A centenáriumi ünnepek lezárásaként a Magyar Történelmi Társulat 1949 decemberében Debrecenben tartotta vándorgyűlését. Itt először - az ünnepség délelőttjén - az egyetem aulájában Sólyom László tartott előadást a szabadságharc bukásának katonai okairól.³ A rövid idő múltán koncepciós perek áldozatául esett Sólyom főként a köznemesség, azaz a békepárt s legfőképpen Görgey árulásában látta a szabadságharc bukásának előidézőjét. Ezután következett Szabó István előadása, aki nem elsősorban a katonai kérdésekkel foglalkozott s a bukást különböző tényezők - nemzetközi helyzet, nemzetiségi mozgalmak, anyagi-gazdasági bázis hiánya stb. - együttes hatására vezette vissza.⁴ (Tehát a köznemesség egészének áruló szerepét ekkor sem ismerte el.) A szóbanforgó nap délutánján a történelmi szeminárium helyiségében egy szűkebb

1. A dokumentum az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában található, Ms 5439/15 jelzet alatt.
2. Erről részletesen v.ö. *Erős Vilmos*: Szabó István és 1848/49. Történelmi Tanulmányok X. 2002. 9-37. Itt utalok a kérdéskörrel kapcsolatos korábbi irodalomra is. Újabban mindehhez még v.ö. *Borosy András*: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. In: *Thesaurus solemnis*. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen-Nyíregyháza, 2002. 13-17; illetve *Balogh István*: A debreceni egyetemi összeesküvés 1950-ben. In: *Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 2002. 17-34. Valamint *Módy György*: Egy centenáriumi kötet »kiátkozásának« történetéhez. Debreceni Szemle, VII.évf., 1999/I.sz. 109-112.
3. Sólyom előadására v.ö. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története. I-II. Budapest, 1994. II. 235-242.
4. Szabó István szóbanforgó előadására Vö.: MTA Kt Ms. 5439/9.

körü ülés következett. Az ülésen a Szabó István elleni kritikák egy szerzője, Balázs Tibor megismételte a korábbi vádakát s - egyes visszaemlékezések szerint - felszólalt Mód Aladár is. Mindketten arra kívánták rábeszélni Szabó Istvánt, hogy gyakoroljon önkritikát.⁵

Az ellene felhozott vádakra Szabó az itt közölt reflexióval kívánt válaszolni, melyben a tudományról vallott felfogásának, tudományos magatartásának fő elveit fejtí ki. A debreceni történész gondolatmenetének egyik lényeges mondanivalója, hogy elismeri: a történetírásban alapvetőek a szubjektív, értékelő, a történész egyéniségét is érvényre juttató narratív elemek. Azaz a történész a forrásbázis fel-

5. Borosy András egyébként szóbanforgó cikkében a következőképpen foglalja össze a Szabó István felszólalásához kapcsolódó eseményeket: „1949-ben a Magyar Történelmi Társulat kihelyezett vándorgyűlést tartott Debrecenben. A vándorgyűlés nyilvánvaló célja Szabó István professzor önkritikára kényszerítése volt. Az egyetem nagytermében Sólyom László tábornok /akkor még életben lévő/ vezérkari főnök tartott előadást az »árulók« Görgéyről, s ezután várták Szabó István önkritikus választát, amit hiába vártak. Szabó István érdekes előadást tartott, de ebben önkritika nem volt. A nagygyűlést délután a történelmi szemináriumban folytatták, mint »kisebb« gyűlést. Az ültetést úgy intézték, hogy az asztalfőn Elekes Lajos, az ELTE nagyon marxista professzora ült, mellette egyik oldalon Szabó István professzor, vele szemben Balázs Tibor, a Társadalmi Szemlében megjelent »megsemmisítő« kritika szerzője. A terem megtelt részben debreceni egyetemi hallgatókkal, tanáraikkal s a nagygyűlés résztvevőinek akkora részével, amekkora a nem nagy teremben elfért. A jelenlevők nem csekély része kb. egy autóbuszra való budapesti egyetemi hallgató volt, kiket Elekes Lajos hozott magával...Elekes Lajos megnyitotta az ülést, Balázs Tibor kapott szót és elsorolta a közvetlenül vele szemben ülő Szabó István szemébe azokat a vádakát, melyeket a Társadalmi Szemlében már leírt. Ekkor kellett volna Szabó Istvánnak - végre valahára önkritikát gyakorolnia Elekesék elvárása szerint. Ez azonban nem következett be, Szabó István feje elvörösödött (sosem láttam addig elvörösödni) és láthatólag válaszra készült. A teremben rendkívüli feszültség keletkezett. (Magam is közelebb léptem egy székhez, hogy ha netán verekedni kell, legalább legyen valami nyoma.) A feszültséget észlelte az elnöklő Elekes Lajos is, és mielőtt Szabó István válaszolhatott volna, gyorsan berekesztette az ülést, »híveivel« együtt buszra szállt és eltávozott Budapest irányába, a szemináriumban maradt debreceniek nagy megkönnyebbülésére.”

Borosy szerint azután ennek az afférnak is köze volt ahhoz, hogy Szabó István tanítványait „eltávolították” az egyetemről, Szabó Istvánhoz ugyanis nem mertek hozzányúlni. „A kommunista vezetés úgy látta - írja a továbbiakban Borosy -, hogy a kívánó tudós Szabó István eltávolítása az egyetemről nem lenne célszerű, hanem meg kell fosztani tansegédszemélyzetétől - mint állítólag Andics Erzsébet kifejezte magát »szét kell robbantani sleppjét« és új, népi származású tansegédszemélyzettel kell körülvenni.” Borosy i.m.: 16.

tárásán túl, eredményeit egy nagyobb egész, a történelemtől és a valóságról (beleértve ebbe saját korának aktualitásait is, mondjuk a crocei prezentizmus értelmében) alkotott általános nézetrendszerébe is beleilleszteni kívánja. Nála e nézetrendszer axisát az képezte, hogy történetírói tevékenységével a nép, a parasztság, különösen a zsellérség felemelkedésének ügyét kívánta szolgálni. A nép, a népiség gondolköre azonban nem jelentette a „völkisch” ideológián alapuló jobboldal kiszolgálását. Ezt bizonyítja egy a Népszavában megjelent 1942-es bírálat is. Ennek szerzője főként Szabó István könyvének tárgyilagosságát hangsúlyozza. A felszólalás-vázlat befejező részében Szabó néhány személyes momentumot villant fel, amelyek arra készítetik, hogy korábban kialakított álláspontját - a nép, a közönség ügyének szolgálatát - továbbra se adja fel.

Szabó Istvánnak feltehetőleg nem volt módja szövegét felolvasni. Közlése mégis lényeges, hiszen újabb fontos adalék történetírói oeuvre-jének mélyebb megismeréséhez.

„Szeretném, ha senki sem venné tőlem szerénytelenségnek, hogy az elhangzott bevezető tájékoztató⁶ után elsőnek kérek szót. Úgy hiszem, hogy kérésemre elég magyarázatot nyújt az a körülmény, hogy szerény személyem a közelmúltban a sajtó nyilvánossága elé kerültem. Úgy tudom, hogy ez a megbeszélés egyetemünkön a kölcsönös megnyugvást óhajtja szolgálni és magam is e kölcsönös megnyugvás-hoz óhajtok hozzájárulni szavaimmal.

Szavaimat tudományos magatartásom megvilágítására óhajtánám fordítani. Tudományos magatartásom megvilágítására azért, mivel ez forog szóban s erről volt szó a nyilvánosság előtt is. Hangsúlyozni kívánom, hogy tudós emberrel szemben ezt egészen természetesnek és helyénvalónak tartom. Tudományos magatartás alatt pedig azt értem, hogy miként viszonylik valaki tudományához, miként bánik a tudomány apparátusával és becsületes meggyőződéssel és szándékkal keresi-e minden tudomány végső posztulátumát: az igazat, a valót. Ez határozza meg, hogy hogy tudóssal vagy sarlatánnal van-e dolgunk. Tudomány és igazság, tudomány és valóság korrelatív fogalmak: ami igaz, az valóság s a tudomány csak akkor tudomány, ha a valóságnak az igénye él benne. Az igaznak és valónak a megfejtése egyúttal előre is mutat, a tudománnyal tehát korrelatív a haladás is, végül is a tudomány tehát csak akkor tudomány, ha haladást szolgálni képes. Természetesen minden tudomány a maga módján és eszközeivel teszi ezt. A történettudomány nyersanyaga, amivel bántania kell, a történeti élet reánk maradt adatvilága, mely-

6. Szintén Borosy András visszaemlékezései szerint a bevezető tájékoztatót a debreceni egyetem történelmi szemináriumában Balázs Tibor, a Századok-ban és a Társadalmi Szemlében megjelent kritikák egyik szerzője tartotta. V.ö. Borosy: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. 16.

ben maga a történelem rögzítődött meg. A történetkutató kezében az adatokból konstruálódik meg a történeti tény s a tényekből épül fel a történelem, annak egész *corpusa*, mintegy testisége. Magam mindig arra törekedtem, hogy a történelemnek az a *corpusa*, melyet formálok, ne valami lebegő, valami vizionárius legyen, hanem legyen a valóságtól megkötött, legyen a valóság matériája. Az azután, hogy az adatokból miként állnak elénk a tények és a tények miként válaszolnak kérdéseinkre, természetesen nem csupán módszer kérdése, hanem kérdése a szemléletnek, a kutató szemléleteruraló és formáló képességének is. Ez azt is jelenti, hogy a történeti megismerés szubjektív művelet. De vajon az optikai lencse által közvetített kép is egyszerű gépies másolata-e a valóságnak, hiszen az optikai lencse képe is kifejezi a lencse anyagának szubjektív tulajdonságait. Ezt pedig azért kívánom hangsúlyozni, hogy megállapíthassam azt, hogy a történetkutató egyéni prizmáján keresztül megjelenített történeti képben még inkább benne foglaltatik a történetkutató szubjektív egyénisége. Benne vannak a kutatóra ható társadalmi erők is, annak a kornak a tartalma és törekvése, amelyben a kutató él. A kor kérdései ugyanis, amelyeket személyes kérdéseink gyanánt élünk át, érzékletesebbé tesznek bennünket a múlt hasonló kérdései irányában, új kérdéseket nyitnak meg előttünk és új nézőpontokat nyújtanak számunkra. Így van ez mai is, nyilvánvalóan így van velem is s hogy így van, azt talán nem is nekem, hanem inkább olvasóimnak és hallgatóimnak kell megállapítani. A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a **nép**⁷ történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szól és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb **népi**⁸ rétegének, parasztoknak szellemének. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat. Nem óhajtom tagadni, hogy munkáim bírálói és méltatói részéről éppen a tárgyilagosságra való törekvésem hangsúlyozását éreztem a legnagyobb elismerésnek s ilyen egyszerű jutalomban bőven volt részem eddig. Legyen szabad csupán arra hivatkoznom, hogy 1942-ben a Szakasits Árpád szerkesztésében megjelent *Népszava*, akkor a marxista felfogásnak földfeletti legfőbb sajtóorgánuma, egyik könyvecskémet arra méltatta, hogy cikket írt róla.⁹ A cikknek bíráló és méltató észrevételei közül csupán azt a megállapítást óhajtom itt idézni, hogy munkám minden

7. Az én kiemelésem - E.V.

8. U.a.

9. A *Népszava* 1942. május 16-i számában *Archivarius* aláírással jelent meg ismertetés Szabó István *A magyar parasztság története*. (Bp. 1940.) című könyvéről.

lapján meggyőzően tanúskodik komoly fárasztó tanulmányokról és hogy »megéri azt a néhány napot, amelyet az ember e könyv társaságában eltölt« és főleg azt, hogy »a tárgyilagosságra való törekvést ismét aláhúzottan kell hangsúlyozni Szabó István könyvének olvasása után.« Lehet talán szerényen megjegyezni, hogy legtöbben, akik könyvet írtak 1942-ben, amikor Magyarország már német megszállás alatt volt, a Népszavától ilyen elismerésfélét nem igen kaptak, sőt éppen nem is innen, hanem egészen máshonnan óhajtottak elismerést kapni. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a tárgyilagosságra való törekvésnek ominózus hangzása is van. Meg vagyok azonban győződve, hogy a tárgyilagosság, tárgyilag igaz történeti megismerésre való törekvés a történettudományok lényegéhez tartozik. Aki eleve azzal a feltett akarattal közelíti a történeti élet adataihoz és tényeihez, hogy a tárgyilagosságra való törekvéstől nem óhajtja magát befolyásoltatni, nyilván nem is éri el, nem is közelíti meg azt, már pedig szerény véleményem szerint az ilyen tudományra a haladásnak nincsen szüksége. A félreértés mégis előfordul s úgy gondolom, hogy ez azért van, mert a történelemmel szemben, ahogy megformálódott a történetkutatók kezén, további igényünk van: be óhajtjuk illeszteni egész értékrendszerünkbe. Ez az érték-igény azonban már más diszciplínák, stúdiók, praktikumok, végső fokon a történetfilozófia dolga. Ebben a megállapításomban annak koncedálására is foglaltatik, hogy a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és önmaga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a népének az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni. Hadd hivatkozzam csupán arra, hogy amikor a felszabadulás után ismét íróasztalomhoz ülhettem, a nehéz viszonyok között is szinte megsokszorozódott munkakedvvel fogtam a munkához. Abba a kivételes helyzetbe is jutottam, hogy - miközben egyetemi munkámat legjobb tudásom szerint végeztem és miközben az infláció idején a végző stádiumra jutva, a klinikát is hosszú ideig megfeküdtem, - mégis három tudományos munkát írhattam és tehettem közzé¹⁰. Természetesen a munkának és a hozzá való kedvnek is megvannak a feltételei, elsősorban a nyugalom. Ha elnyerem, nem csökkenő munkakedvvel végzem tovább munkámat: a nép felé fordulva, sőt tőle soha el sem fordulva, mert onnan jöttem, szívesen és becsületes tiszta szándékkal bocsátom szerény erőmet népünk szolgálatára: e szolgálatra tudósokat és tanárokat nevelni. Szívesen, amíg hasznos tudok lenni. Ha pedig már nem tudok hasznos lenni erőltetés nélkül is elhagyom a helyemet, de azzal a nyugodt lelkiismerettel

10. Ezek feltehetőleg: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947.; *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948.; *Les grands domaines en Hongrie au debut des temps modernes*. Revue d'Histoire Comparée. Institut Paul Teleki. Budapest, 1947. 167-192.

hagyom el, hogy húsz éves korom óta, amikor teljesen árván, teljesen vagyontalanul és minden protekció nélkül álltam a világban, bizony pihenőnapot sem igen ismerve dolgoztam és ha volt ennek a munkának értelme, csak azt tekintem annak, hogy szerény erőmmel szolgálhattam a magyar tudományosságnak és népünknek.”

Vilmos Erős

István Szabó's Lecture on Scholarly Behaviour

Because of the volume of essays paying homage to the 100th anniversary of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848-49—*The Capital of the War of Independence, Debrecen*—the historian István Szabó was heavily assaulted. There were constant attempts to instigate him to abandon his notions. In the midst of these abuses he summarized his ideas about scholarly ethics, the essence of which lies in the issue that the historian, as opposed to the subjective bias he has, is not to depart from the faithful description of the past retained in facts and sources.

Borosy András

Emlékezés Szabó Istvánra

*Elhangzott 1998. október 2-án, Szabó István sírjánál,
a történész születésének 100. évfordulóján*

Hölgyeim és Uraim!
Kedves Barátaim!

1945 tavaszán, miután sikeresen átvészelttem Budapest ostromát, és kiszabadultam a szerencsére csak 7 hetes szovjet fogságból, édesapám egy napon igen jó hírrel örvendeztetett meg: páciensei között van a nemrég Debrecenbe érkezett Szabó István professzor, és szeretne velem beszélni. Szabó István munkásságát egyetemi hallgató koromban elég jól megismertem, különösen a középkori magyar királyság nemzetiségi politikájáról kialakított realista álláspontja segített rendet teremteni a fejemben a Szekfű-Mályusz vita után.

A beszélgetés létrejött, és Szabó István arra kért, vállaljam el mellette a gyakoronoki, majd a tanársegédi beosztást.

Ezután 1945 és 1950 között életem egyik legszebb, legtermékenyebb korszaka következett. Szabó Istvántól és a Történelmi Szeminárium igazgatójától, Szabó Dezsőtől nemcsak tudományt, hanem emberi magatartást is lehetett tanulni. Az intézetben igaz barátokra is találtam, elsősorban Módy Györgyre gondolok, de kiemelném Barla Gyula és Berczi Imre személyét is. Itt a munkahelyi ellentétek, netán „fűrésok” ismeretlenek voltak, Szabó István nem is tűrt volna ilyesmit.

Egyetemi éveim alatt Budapesten kiváló tudósokat volt alkalmam hallgatni: Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Hajnal István, Alföldi András, Kosáry Domokos valamennyien a magyar történettudomány nagyjai, nemzetközi téren is elismert kiváló tudósok.

Meg kell állapítanom, hogy Szabó István e nagy tudósok egyikénél sem volt kisebb. Volt benne azonban mindegyükkel szemben egy hatalmas többlet, mégpedig rendkívül erős emberszeretete, ebből eredő igen nagy emberi kisugárzása.

Nemcsak tudást, hanem emberi magatartást lehetett tőle tanulni.

A Történelmi Szemináriumban természetesen erős politizálás is folyt. Hangsúlyoznom kell, hogy számos a kommunista rendszerben elhangzott – egyébként jóindulatú – véleménnyel ellentétben Szabó István nem volt baloldali, hacsak azt nem nevezzük baloldaliságnak, hogy feltétlenül Hitler-ellenes volt, s a hitleri birodalom bukását történelmi igazságtételnek tartotta. De kezdettől fogva nem bízott a baloldali pártokban, és feltétlenül Nyugat barát volt. Tőlem, pl. nem vette jó néven, hogy a népi írók hatására (kiket egyébként élete végéig ő is tisztelt) beléptem a Nemzeti Parasztpártba, és 1948 nyaráig tagja is maradtam.

A marxizmus észmevilága mindig távol állt tőle. 1948 őszén egyetemünkön is bekövetkezett a „fordulat éve”. Bóka László kultuszállamtitkár szájából először hangzott el a jelszó: „Éljen népünk szeretett vezére Rákosi Mátyás elvtárs!”

Ekkor kezdődött el Szabó István „sanyargatása”. Tudták róla, hogy nem marxista, és Budapestről egymás után jártak le hozzá – ma is ismert személyek –, hogy „ellenőrizték, s lehetőleg a marxizmus felé „tolják”. Pótolhatatlan tudományos és pedagógiai értékét ismerve, „megszabadulni” szerencsére nem akartak tőle. Más kérdés, hogy az ezzel kapcsolatos vívódás – melybe olykor engem is bevont – aláásta egészségét, ártalmas gyógyszerek (Karil) szedésére szoktatta, és feltétlenül hozzájárult korai halálához.

Különösen szenvedett dékánsgága alatt, mikor a kar terhei is ránehezedtek. Nem egyszer hívott be szobájába, hogy megoldhatatlan problémáit megossza velem.

Ugyanakkor oka volt félteni közvetlen tanítványait, munkatársait – nagyszájúságuk miatt –, s ezért magamat is vádolnom kell, mert e téren távolról sem voltam ártatlan.

1947-ben bízták Szabó Istvánra a *Debrecen a szabadságharc fővárosa* című kötet szerkesztését. E kötet – melynek tanulmányait még a fordulat éve előtt írták – nem marxista szellemben íródott, s a Századokban meg a Társadalmi Szemlében ledorongoló, igaztalan bírálatok érték. Balázs Tibor és Vera, ez utóbbi folyóiratban megjelent, kifejezetten mocskoló kritikájára Szabó István választ is készített, melyet Módy György barátommal hármásban olvastunk végig. Az ajánlott küldeményben postára adott válaszról a Társadalmi Szemle főszerkesztője, Fogarasi Béla azt állította, hogy nem kapta meg. Ezután következett a Történelmi Társulat 1949. évi vándorgyűlése, melyen Szabó Istvántól önkritikát vártak. Ez nem következett be, a gyűlés Szabó István és fővárosi kritikusai közti teljes „egyet nem értés-sel” ért véget.

Valószínűleg ezután született meg a döntés – úgy tudom Andics Erzsébet kezdeményezésére – Szabó István „sleppjének felrobbantásáról”. Ennek voltak előjelei. 1949-ben Király István „barátilag” figyelmeztetett: „András! Ne állj ki Szabó István mellett, inkább fúrd velünk együtt – többre viszed!”

A „slepp” szétrobbantásának megszervezése 1950-re befejeződött, s az év áprilisában meg is történt.

Ezután 1956 tavaszán találkoztam Szabó Istvánnal. Aztán 1957 tavaszán hívott fel telefonon, mikor a tervek szerint (melyek nem valósultak meg) az ő elnöklétével alakították volna meg a Történelmi Társulatot.

Nem véletlen, hogy Szabó István, amint tehetett, 60 éves korában nyugdíjba ment. Badacsony utcai budapesti lakása azonban élete végéig tanítványai, barátai és munkatársai gyülekezőhelyévé vált, mert saját kutatásai mellett hatalmas szerző-szerkesztő munkát végzett.

Szerda délutánonként itt fogadott bennünket Für Lajos barátommal, (kit akkor volt alkalmam megismerni) és e találkozásokra mindketten egész héten készültünk lelkileg – ez volt számunkra a hét csúcspontja. Ezekon szakmai és családi témákon kívül mindig volt politizálás is – azon tünődtünk, arról beszélgettünk, mi lesz az ország sorsa, hogyan szabadulhatunk meg valamikor a szovjet uralomtól.

1959-től 1969-ig tartottak ezek az el nem felejthető összejövetelek, majd bekövetkezett Szabó István korai halála. Egy historikus nem öreg 72 éves korában, főként akkor nem, ha tele van tervekkel, és főként, ha személye pótolhatatlan...

Kedves Barátaim!

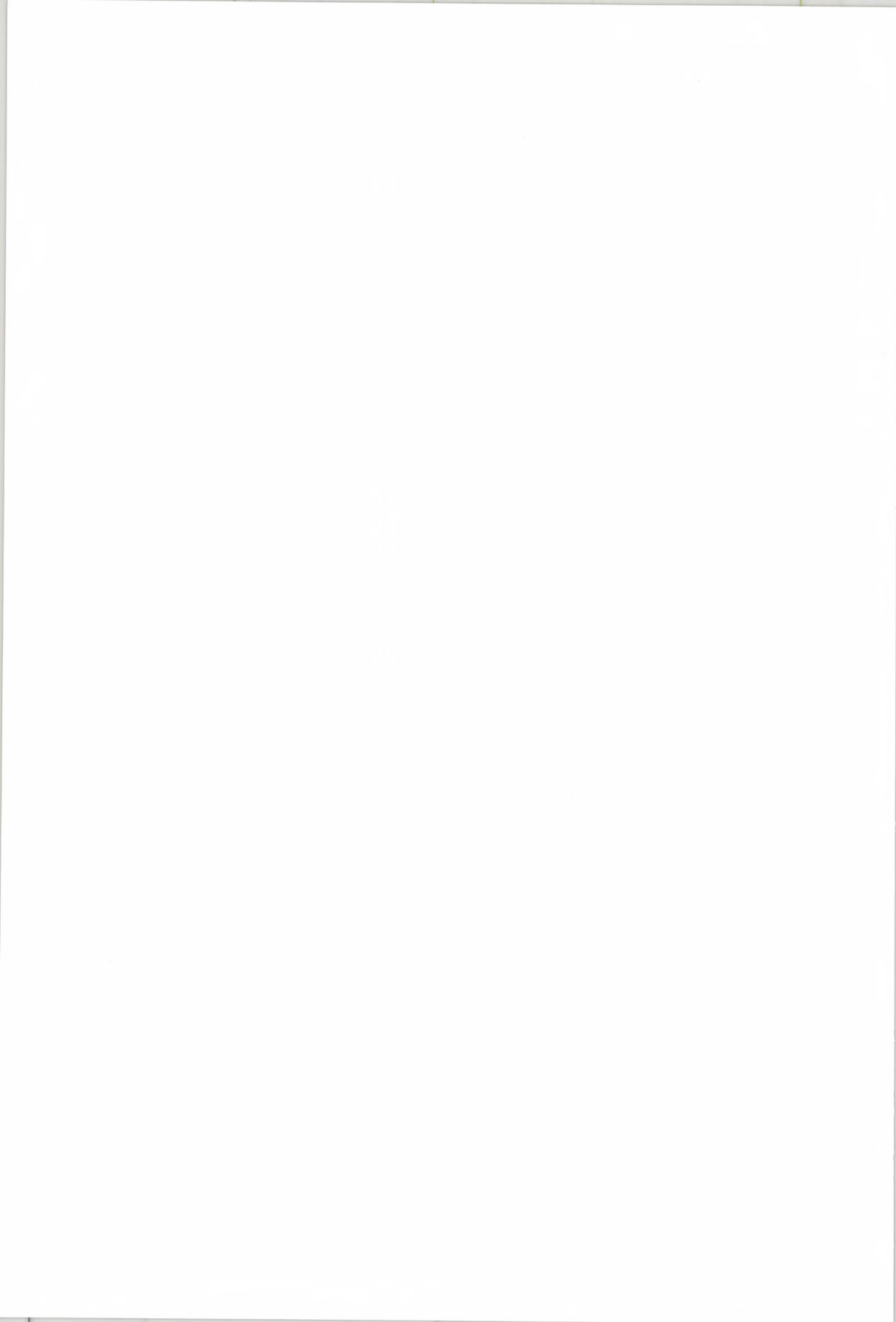
A XX. század egyik legnagyobb történész-kutatója és legnagyobb történész-pedagógusa sírjánál állunk!

Imádkozzunk halhatatlan lelkéért!
Az Örök világosság fényeskedjék neki!

András Borosy

In memory of István Szabó

At the 100th anniversary of the birth of István Szabó, historian-researcher the historian András Borosy commemorated the early departed scholar. His reminiscences reviving personal experience emphasized the scholar's consistency and respect for science.

Bodnár Erzsébet

**A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején
(1799-1806)**

A keleti kérdés a 18. század végén és a 19. század elején az orosz külpolitika fontos problémája volt. A történetírásban azonban olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy az „a napóleoni háborúk időszakában alávetett jelentőséggel bírt”.¹ Az európai kontinensen folytatott háborúk, az ott elszenvedett vereségek elfedték a Közel-Keletet, valamint a Balkán-félszigetet érintő eseményeket, az orosz külpolitika irányítói „másodlagos tényezőként” értékelték és kezelték azokat. A korszak levéltári forrásai és az orosz forráskiadványok,² az orosz külpolitikában, valamint a nemzetközi kapcsolatok történetében végzett legutóbbi kutatások³ a fenti állításokat cáfolni látszanak. Meggyőzően igazolják, hogy a keleti kérdés a 19. század elején is az orosz külpolitika fontos, önálló problémája maradt. E munkák révén érthetőbbé vált az orosz-francia viszony is, amelynek jellegét, lényegét, alakulását a Közel-Keleten kialakult ellentétek formálták.

A 18. század végén az orosz kormányzat nem rendelkezett a keleti kérdés kezelésének és megoldásának végleges programjával, továbbra is II. Katalin uralkodá-

1. *Kinjapina, N. Sz.*: Vnyesnyaja polityika Roszszii pervoj polovini 19 veka, Moszkva, 1963. 5.
2. Vnyesnyaja polityika Roszszii 19 i nacsala 20 veka, Dokumenti Roszszijszkovo Mínyisztversztva Inosztrannih gyel, Szeria I., t. 1. Moszkva, 1960.; t. 2. Moszkva, 1961.; t. 3. Moszkva, 1963. – Arhiv vnyesnyej polityiki Roszszii, fond MID; fond poszolsztv v Londonye (1801-1807); v Konsztantinopolje (1801-1806); v Parizse (1801-1804).; – Centralnij goszdarsztvennij Arhiv, (Szpb.)
3. Isztorija vnyesnyej polityiki Roszszii. Pervaja polovina 19. veka, Moszkva, 1995. – *Alexandr I., Napoleon i Balkani, Balkanszkije iszszledovanyija*. Vip. 18., Moszkva, 1997. – *Schroeder, Paul W.*: The Transformation of European Politics (1763-1848), Oxford, 1994. – *Saul, N.*: Russia and Mediterranean 1797-1807, London, 1970. – *Kennedy Grimsted, Patricia*: The Foreign Ministers of Alexander I., Los Angeles, 1969. – *Jelavich, Barabara*: A Balkán története I., Budapest, 1996.

sa idején kialakult két irányzat folytatott küzdelmet egymással a követendő elvek és politika eldöntéséért. Az új koncepció kidolgozására, és annak végső formájára döntő mértékben Franciaország keleti hódító politikája hatott. A megosztott orosz diplomácia néhány képviselője (F. V. Rosztopcsin, A. A. Bezborodko) az Oszmán Birodalom birtokainak megszerzése érdekében kész volt Napóleonnal együttműködni. Az orosz kormányzat is hajlott arra, hogy a Török Birodalom európai területeinek felosztásában részt vegyen, és ily módon közeledjen Franciaországhoz. Az orosz politikusok másik csoportja (Ny. P. Panyin, a Voroncov-fivérek) viszont határozottan kiállt az Oszmán Birodalom egységének megőrzéséért és számoltak szövetségével a Napoleon elleni küzdelemben. Mindkét elképzelés tulajdonképpen a hivatalos orosz kormányzati politika azon törekvését tükrözte, hogy a tengerszorosok kérdését Oroszország szempontjából a legelőnyösebben oldják meg, és tovább növeljék befolyását a Balkán-félszigeten, ahol ekkor számára a Dunai Fejedelemségek játszották a főszerepet.⁴

A francia terjeszkedés a 18. század végén az orosz keleti politikába így besodort egy új, átmeneti jellegű problémát is, a földközi-tengerit. Az 1799-es orosz-török szövetségi szerződés⁵ értelmében az orosz hajóhad F. F. Usakov admirális vezényletével áthajózott a tengerszorosokon és a Földközi-tenger térségében aktív hadicselekményekbe kezdett a franciák ellen. A törökökkel együttműködve a Földközi-tenger keleti medencéjéből és a Jón-szigetektől kiszorították a franciákat. A harcok sikerrel zárultak, 1799. február 20-án Korfu is elesett. Az elfoglalt területekből jött létre Törökország fennhatósága és Oroszország védnöksége alatt álló Hét Sziget Köztársaság.⁶

Usakov expedíciója a második koalíció (Ausztria, Anglia, Oroszország és Törökország) Franciaország elleni küzdelmének egyik fontos mozzanata volt. Ehhez az időszakhoz kötődnek A. V. Szuorov győzelmei Itáliában. Usakov és Szuorov hadisikerei csökkentették a földközi-tengeri francia befolyást és növelték Oroszország súlyát e térségben, amely egyben kiváltotta a szövetségesek ellenérzését is. Ausztria Itáliában, Anglia a Jón-szigeteken törekedett megsemmisíteni az oroszok eredményeit, mivel egyikük sem óhajtotta további erősödését. A koalíciós partnereinek hálátlan politikája I. Pált új külpolitikai kombináció kimunkálására sarkallta. Leállította a földközi-tengeri hadműveleteket, az orosz flotta visszahajózott a Fekete-tengerre. Ezzel I. Pál végrehajtottnak nyilvánította „az orosz külpolitika

4. Vosztocsnij voprosz vo vnyesnej polityike Roszszii, Moszkva, 1978. 48-49.

5. Az orosz-török szövetség létrejöttének körülményeiről lásd részletesen: *Bodnár Erzsébet*: Egy furcsa szövetség. Orosz-török közeledés és együttműködés a 18. század végén, in: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében, Kelet-Európa és Balkán tanulmányok* 1., Pécs, 2001. 129-150.

földközi-tengeri programját”,⁷ ahol megállította a francia előretörést. Az orosz-francia ellentét oldódni látszott, az orosz-osztrák-angol szövetség viszont szétesésben volt. Az 1800-as év második felére, miután az angolok elfoglalták Máltát és az oroszoknak tett ígéreteiket ott nem teljesítették, az angol-orosz kapcsolat megszakadt.

Ebben a politikai helyzetben született meg a külügyi kollégium vezetőjének, F. V. Rosztopcsin grófnak nevezetes tervezete a Török Birodalom felosztásáról. Rosztopcsin elképzelését a Feljegyzés c. munkájában összegezte és 1800. október 2-án tárta az uralkodó elé. A megváltozott orosz külpolitika irányához kapcsolódó tervezet lényegében az Oszmán Birodalom felosztását Franciaországgal, Ausztriával és Poroszországgal együtt képzelte el. „A reménytelenül beteg emberhez hasonlatos Törökországból”⁸ Rosztopcsin terve szerint Oroszország Bulgáriát és Moldvát; Ausztria Boszniát, Szerbiát, Havasalföldet; Franciaország Egyiptomot kapta volna meg, Görögországból és a Szigetekből orosz védnökség alatt köztársaságot szerveztek volna. Az orosz diplomácia által kidolgozott első felosztási tervhez, „a görög tervhez” képest Oroszország területi igényei jelentősen megnövekedtek. II. Katalin és A. A. Bezborodko még olyan elképzelést ötlöttek ki, amely alapján egy baráti Görög Birodalmat alkottak volna meg, és nyíltan nem fogalmazták meg az orosz területi követeléseket sem.⁹ Rosztopcsin viszont a Balkán-félsziget jelentős részével számolt. Miután a koncepciója nem esett egybe a Török Birodalom esetében a keleti kérdésben elfogadott hivatalos irányvonallal, a tervezete az orosz diplomácia soron következő ábrándja maradt. Rosztopcsin véletlenszerűen választotta ki az Orosz Birodalomhoz csatolandó területeket, Oroszországnak Moldvát, Ausztriának Havasalföldet juttatta volna, amikor éppen ezekben a fejedelemségekben volt az orosz befolyás a legerősebb és az orosz kormányzat Balkán-politikájának fontos eleme volt. A tengerszorosokról és Konstantinápolyról viszont említést sem tett. Az orosz politikusok kétkedve fogadták Rosztopcsin munkáját, az uralkodó, I. Pál pedig a következőképpen összegezte arról a véleményét: „Áttanulmányozván a tervezetét azt kívánom, hogy Ön kezdjen hozzá annak megvalósításához”.¹⁰ Az orosz kormányzat Rosztopcsin elképzelésével ellenkező

6. Lásd részletesen: *Sztanyiszlavszkaja, A. M.*: Roszszija i Grecija v konce 18-nacsale 19 veke, Moszkva, 1976.

7. *Sztanyiszlavszkaja, A. M.*: Ruszszko-anglijszkije otnosenyija i problemi Szregizemnomorja 1798-1807, Moszkva, 1962. 124.

8. Zapiszka grafá F. V. Rosztopcsina o polityiceszkih otnosenijah Roszszii v poszlednyije meszjaci pavlovszkovo carsztvovanyija, Ruszszkij Arhiv, 1878. 104.

9. *Sztyegnyij, P. V.*: Jiso raz o grecseszkoj projektye Jekatyerini II., Novaja i Novejsaja Isztorija, 2002. 4. 105.

10. In: *Vosztocsnyij voprosz* (1978), 51.

lépéseket tett meg. 1800-ban Sz. A. Kolicsevet Párizsba küldték, hogy békét és szövetséget kössön a franciákkal. A számára elkészített instrukciókban a Törökországgal való szövetség tartóssá tételét hangsúlyozták. Kolicsev Franciaországgal az Oszmán Birodalom egységének fenntartását szorgalmazta, és tolmácsolta I. Pál Napóleonnak tett ajánlatát, hogy együtt űzzék ki az angolokat Egyiptomból és a visszaszerzett területet adják át a török szultánnak.¹¹ A Kolicsevnek adott instrukciók meggyőzően mutatják, hogy Oroszország reálpolitikája ebben az időszakban teljes mértékben eltért Rosztopcsin javaslatától. Ha számolunk Oroszország Franciaországhoz való közeledésével, akkor is azt állapíthatjuk meg, hogy I. Pál az 1799-es orosz-török egyezmény érvényben tartását fontosnak ítélte és a szövetségességének, Törökországnak a megerősítéséről és területi integritásáról igyekezett gondoskodni, például Egyiptom visszaadásával.

I. Sándor 1801 márciusi trónra kerülésekor nehéz külpolitikai örökséget vett át az apjától. Az I. Pál által 1800-ban és 1801 elején követett meredek külpolitikai irányváltás után stabil külpolitika kialakítására volt szükség. Az orosz kormányzat így arra törekedett, hogy az európai ügyekben semleges maradjon, kimaradjon az angol-francia vetélkedésből, ezért „a szabad kéz politikáját” választotta. A keleti kérdésben viszont az I. Pál által kezdeményezett és képviselt „békés” török orientáció híve maradt, és az 1799-ben megkötött orosz-török szövetségi szerződés megerősítésére törekedett.¹² 1801 elején a Török Birodalom egyben tartását szorgalmazó csoport erősödött meg, amelynek vezetői Nyikita Petrovics Panyin és Viktor Kocsubej voltak. Panyin Az Orosz Birodalom politikai rendszeréről c. feljegyzésében 1801 júliusában azt hangsúlyozta, hogy Törökország és a Közel-Kelet kiemelt helyet foglalnak el Oroszország külpolitikájában, és a szövetségesek keresése esetében is ebből a tényből kell kiindulni. A Voroncov-testvérekkel egyetértve – akik egyébként az angol-barát politika hívei voltak – meg volt győződve arról, hogy Oroszország Angliával a Török Birodalmat érintő kérdésekben meg tud egyezni. Úgy összegezte a véleményét, hogy „a legnagyobb veszélyt Oroszország számára Franciaország jelenti, ami eldönti az Angliához való közeledést.”¹³ Kocsubej ekkor még külügyminiszterként az izolációs politika előnyeit fejtegette ki, az év végén, 1801. december 30-án I. Sándor számára a keleti kérdéstről készített részletes feljegyzésében viszont már arra mutatott rá, hogy a Török Birodalom egységét feltétlenül fontos megőrizni, mert Oroszországnak a gyenge szomszéd

11. Uo.

12. *Szirotkin, V. G.*: *Duel dvuh diplomatyij. Roszszija i Francija v 1801-1812.*, Moszkva, 1968. 10-15.

13. *Vnyesnyaja polityika Roszszii 19 i nacsala 20 veka*, (VPR), Dokumenti Roszszijszkovo Minyisztyersztva Inosztrannih gyel, Szer. I. t. 1., Moszkva, 1960. dok. 16., 72.

léte mindenképpen hasznos.¹⁴ Azt tanácsolta az uralkodónak, hogy biztosítsák az eddigi orosz foglalásait, és a Jón-szigeteket Oroszország védelmi bázisává alakítsák át, küldjenek oda hajókat, tüzérséget és katonaságot.¹⁵ Az Államtanács 1802 februárjában jóváhagyta Kocsubej javaslatát, és augusztusban G. D. Mocenigo gróf, Oroszország rendkívüli követe öt hajóval, 1600 fős expedíciós hadsereggel Ogyesszából a Jón-szigetekre hajózott. Mocenigot azzal is megbízták, hogy albánokból, montenegróiakból és görögökből orosz tisztek által vezetett csapatokat szervezzen. I. Sándor 1802 márciusában a Nápolyi Királyságból kivont orosz csapatokat is a Jón-szigetek védelmére rendelte. Mindez azt mutatja, hogy az orosz diplomaták megértették, az egyre erősödő francia terjeszkedés Keleten veszélyezteti a Török Birodalom létét, a fennmaradása védelmében a törökökkel korábban megkötött szövetségét kell megújítani. Az orosz kormányzat hivatalos álláspontját I. Sándor az európai államokban diplomáciai szolgálatot teljesítő követekhez küldött instrukciójában így összegezte: „A politikai rendszerem alapelve, melynek megtartásán egész erőmmel fáradozni fogok, hogy megőrizsem azt az államot, amelynek gyengesége és rossz kormányzása védelmünk értékes garanciája.”¹⁶ I. Sándor elsősorban diplomáciai úton óhajtotta az Usakov által elért eredményeket megerősíteni, és a Portát a francia befolyástól megvédelmezni, ezért ajánlotta fel Oroszország közvetítő szerepét a francia-török békekötésben, amire egyébként az 1801. október 10-én Párizsban aláírt francia-orosz békéhez csatolt titkos konvenció harmadik cikkelye jogosította fel.

A békekötés Franciaország és Oroszország között a keleti kérdésben a Közel-Keleten meglévő ellentéteket nem számolta fel, és nem eredményezte a várt közeledést sem, csupán egy rövid szünet következett be a küzdelmükben. Napóleon először ekkor körvonalazta Törökország felosztását szorgalmazó javaslatát a párizsi orosz követnek, A. M. Morkovnak. A francia elképzelés nyugtalanságot keltett a szentpétervári kabinetben, ezért megtiltották, hogy a további tárgyalásai során ezt a kérdést érintse. A francia-török békekötési tárgyalások idején az orosz diplomácia a török udvarban és Párizsban egyaránt igen aktív tevékenységet folytatott. I. Sándor V. Sz. Tomarához, a konstantinápolyi követhoz küldött levelében azt kérte, hogy kövessen el mindent a francia befolyás gyengítése érdekében.¹⁷ Morkov pedig olyan utasítást kapott, hogy segítse a török delegáció munkáját Párizsban és érje el, hogy a franciák vonják ki a csapataikat Egyiptomból. Hosszú egyeztetés után orosz közvetítéssel végül 1802. június 25-én sikerült a francia-török megállapodást aláírni.

14. Vosztocsnij voprosz (1978), 51-52.

15. VPR, Szer. I. t. 1., dok. 50., „Zapiszka o Szemi Szoeogyinyonnih osztrovah”, 157-159.

16. Uo. dok. 12., 54.

17. Uo. dok. 42., 145-146.

A békekötést követően az orosz diplomácia taktikát változtatott, a török udvarban növekvő francia befolyás letörésének zálogát az orosz-török szövetség szorosabbra fűzésében látta. Ennek szellemében elsőként az orosz-török kapcsolatokban neuralgikus pontnak számító, Oroszország Balkán-politikájában centrális helyet elfoglaló Dunai Fejedelemségek státusát igyekezett rendezni. A cári diplomácia a kücsük-kajnardzsai béke által garantált protektori jogára hivatkozva avatkozott be a fejedelemségek ügyeibe, amitől egyben a Török Birodalomban élő keresztények körében befolyásának erősödését remélte. Emellett Oroszország számára a Dunai Fejedelemségek stratégiai is fontosak voltak. Moldva és Havasalföld egyesítésének kérdését azonban addig, amíg jól működött a török-orosz szövetség, nem vethette fel, de diplomáciai úton nyomást gyakorolhatott a Portára, hogy az ott élő lakosság helyzetén a török kormányzat könnyítsen. Az 1802-ben aláírt új megállapodást egyébként a fejedelemségekben kibontakozó elégedetlenségi hullám váltotta ki. A Porta ugyanis a korábban megkötött, Moldvára és Havasalföldre vonatkozó egyezményeket sorra megsértette, a szultáni adminisztrációtól függő keresztény lakosság helyzete pedig egyre romlott. V. Sz. Tomara, a konstantinápolyi követ 1802 első felében az orosz kormányzat nevében több jegyzékben tiltakozott a Portánál és követelte a fejedelemségek jogainak helyreállítását.¹⁸ Ugyanebből a célból küldte I. Sándor a levelét III. Szelim szultánhoz.¹⁹ Az orosz kormányzat a fejedelemségek megszállásával is riogatott és elérte, hogy a Porta 1802. szeptember 24-én aláírja Moldva és Havasalföld új státusáról szóló megállapodást, amelyben kiegészítő cikkelyeket ígért csatolni a 18. század 70-90-es éveiben kiadott hatt-i-serifekhez. A konvenció a fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabta meg, és az elmozdításukat az orosz uralkodó jóváhagyása nélkül a Porta nem kezdeményezhette. Több cikkely érintette a parasztság vagyoni és jogi helyzetének jobbítását.²⁰

Az 1802-ben megkötött konvenció a Dunai Fejedelemségekben és a Balkánon az orosz befolyás erősödését jelentette, de miután annak aláírása a török kormányzat megosztását eredményezte, a későbbiekben az orosz-török viszony megromlásához is jelentősen hozzájárult. Franciaország ugyanis sietve használta ki a Porta konvencióval szemben megnyilvánuló ellenérzését, és az orosz-török szövetség szétszakítására, Oroszország balkáni pozíciójának gyengítésére törekedett. Az 1802-es francia-török békekötésre apellálva Napóleon Törökország védelmezőjének tűntette fel magát és rövid idő leforgása alatt elérte, hogy a Díván franciabarát vonala megerősödjön. Rendkívüli követei Konstantinápolyban arról győzködték a szul-

18. Uo. dok. 95-96., 250-254.

19. Uo. dok. 104., 276.

20. Uo. dok. 115., 301.

tánt, hogy Franciaország az igaz barát, míg „Ypszilanti és Moruzzi – Moldva és Havasalföld fejedelmei – ügynökei és kiszolgálói Oroszországnak”.²¹ Morkov Párizsból, az új követ, A. Ja. Italinszkij Konstantinápolyból rémülten jelentették, hogy Franciaország Oroszország elleni háborúba taszítja Törökországot.²²

Napóleon „keleti terve” is, a Török Birodalomtól újabb területek bekebelezése, 1803-ra határozottabb formát öltött. A Balkán-félszigeten – Moldvában, Havasalföldön, Albániában, Moreában, Görögországban – a francia berendezkedést népszerűsítő ügynökök függetlenséget ígértek a balkáni népeknek. Sebastiani tábornok Napóleon megbízásából Szíriába, Egyiptomba és a Jón-szigetekre utazott, ahol kapcsolatot létesített a Franciaországot támogató körökkel. A Porta érzekelte a kétszínű francia politikát, bizott Oroszországban és értékesnek tartotta az orosz-török szövetséget. I. Sándor, Napóleon „új keleti tervére” válaszul, továbbra is az Oszmán Birodalom területi integritása mellett állt ki. Az angol-orosz közeledést és a harmadik koalíció összekovácsolását az európai ügyek mellett így a Közel-Kelet problémái is motiválták.²³ Alekszandr Voroncov orosz külügyminiszter a fivérének, Szemjon Voroncov londoni követnek az értesüléseire alapozva 1803. március 6-án az uralkodónak küldött jelentésében arról számolt be, hogy Anglia is a Török Birodalom integritását óhajtja, és annak érdekében kész együttműködni Oroszországgal. I. Sándornak azt tanácsolta, kössön Angliával egy ilyen tartalmú megállapodást.²⁴ Az orosz uralkodó azonban ekkor még „a szabad kéz politikájának” híve volt, nem akarta elkötelezni magát, és nem fogadta el Voroncov javaslatát, de a francia-angol konfliktus rendezésében a közvetítő szerepre ajánkozott. 1802 végétől 1803 elejéig Napóleonnak és az angol követnek, Charles Whitworthnak az amiens-i béke vitás kérdéseiről folytatott tárgyalásai Párizsban eredménytelenül értek véget. 1803. május 18-ától Anglia és Franciaország között elkezdődött a háború, amely tulajdonképpen Napóleon uralmának a végéig tartott. A háború felgyorsította az angol-orosz közeledést. A. R. Voroncov 1803. október 18-án kelt levelében azt ecsetelte igen látványosan, miként eredményezi a Közel-Keleten várható francia hódítás a Török Birodalom felbomlását. „Délien az ügyek ijesztő fordulatot vettek: a francia kormányzat jelentős erőket összpontosított az Adriai-tenger partjára és a Nápolyi Királyságba ... nem kétséges, Bonaparte a közel jövőben partra száll Dalmáciában és Görögországban”.²⁵ Valószínűleg Voroncov azért „rémisztgetett”, hogy I. Sándort az angol szövetség felé tolja. Azt

21. Vosztocsnij voprosz (1978), 54.

22. VPR, Szer. I., t. 1. dok. 155., 382-383.

23. Uo. dok. 161., 394-395.; dok. 154., 381-382.

24. Uo. dok. 159., 389.; dok. 162., 396.

25. Uo. dok. 222., 527.

tanácsolta, Oroszország készülődjön a Franciaország elleni háborúra. A. R. Voroncov elsőként fogalmazta meg, hogy Oroszország nem tudja megállítani a francia terjeszkedést diplomáciai úton, a háborúhoz viszont szövetségesre van szüksége, amely jelen esetben Anglia lehet. Az orosz kabinetben Adam Czartoryski volt az Angliával kötendő szövetség másik támogatója, melyet az Oszmán Birodalom integritása miatt ítéltek szükségesnek.²⁶ A betegeskedő A. R. Voroncov helyett ő irányította az orosz külügyminisztériumot. Az orosz kormányzat a keleti kérdéstről az angol kabinet részére 1804. február 29-én készítette el a javaslatát. A Hét Sziget Köztársaság fenntartása, a görög nép helyzetének javítása, a Török Birodalomban élő keresztények érdekében Oroszország védnöki jogának megerősítése mellett foglalt állást; Anglia megkapta volna Máltát, ezt a stratégiaiul fontos szigetet a Földközi-tengeren.²⁷

A francia-orosz viszony Enghien hercegének kivégzése után (1804. március 21.) tovább romlott, és tovább mélyültek az ellentéteket a keleti kérdésben is. Napóleon tiltakozott a Jón-szigeteken állomásozó orosz csapatok létszámának növelése miatt, amelyet I. Sándor azért rendelt el, hogy ellensúlyozza a francia erőket az Adriai-tengeren. Az Államtanács 1804. április 17.-i ülésén foglalkozott az új nemzetközi helyzettel és a követendő politikával. Ahogyan 1801 és 1803 között, most is két nézőpont ütközött a keleti kérdésben. Czartoryski, aki 1804 januárjától ténylegesen intézte a külügyeket, azt javasolta, hogy az orosz udvar jegyzékben és gyásza kinyilvánításával tiltakozzon a herceg kivégzése miatt. Szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatait Franciaországgal, és Angliával nyíltan tárgyaljon egy franciaellenes koalíció megszervezéséről. Az ellenzőket azzal nyugtatta meg, hogy „a szakítás még nem jelenti a háború kezdetét”, ez a politika Oroszország számára nem veszélyes, miután nem határos Franciaországgal, nem fenyegeti közvetlen támadás.²⁸ A Franciaország elleni háború hívei örömmel fogadták Czartoryski kezdeményezését, „a szabad kéz politika” követői viszont ellene voltak. A gyász kinyilvánításával egyetértettek, de hogy háborúba lépjen Oroszország más európai államok érdekeiért, azt elleneztek. Rumjancev Czartoryskivel szemben azt javasolta, hogy „csupán a gyászban osztozzunk, minden másról hallgassunk”. És ha I. Sándor a felháborodását határozottabban akarja érvényre juttatni, „a franciákkal a kapcsolatot rövid ideig szüneteltesse, de ne keveredjen háborúba Napóleonnal”.²⁹ Bár döntés nem született az Államtanács ülésén, de az nyilvánvalóvá vált, hogy „a szabad kéz politikája” hosszú ideig nem tartható, az angolokra a keleti kérdés mi-

26. Uo. dok. 256., 624-627.

27. Uo. dok. 259., 234-237.; dok. 260., 639-640.

28. Uo. dok. 278., 693.

29. Uo. dok. 278., 696.

att is szüksége van Oroszországnak, mert egyedül, az angol flotta segítségével a Balkán-félsziget hosszú tengerparti vonalát nem tudja megvédeni a franciáktól. Ilyen előzmények után következett be a szakítás Oroszország és Franciaország között 1804-ben.

A keleti kérdés vitás problémái a franciákkal felgyorsították az angol-orosz közeledést, és a franciaellenes koalíció megalakulásához vezettek. Az orosz diplomácia már 1802-től érzékelte a franciák konstantinápolyi befolyásának növekedését, és pontos értesülései voltak Napóleon „keleti tervéről” is. 1804-re nyilvánvalóvá vált, hogy a francia-orosz kapcsolatok megszűnése esetén a hadicselekmények várható fő helyszíne Európa lesz, ennek megfelelően át kellett gondolni az európai ügyekben és a keleti kérdésben követendő orosz külpolitikát a Napóleon elleni háború esetére.³⁰ Az 1804-es év második fele és 1805 az angol-orosz diplomáciai kapcsolatok „aranykorszaka” volt. Az angol-orosz szövetség hívei orosz részről – Pétervárott Czartoryski, Novoszilcov, Sztroganov; Londonban Sz. R. Voroncov; Bécsben Razumovszkij – mind azon fáradoztak, hogy egy erős franciaellenes koalíciót kovácsoljanak össze. Az angol kabinettel a londoni követ, Szemjon Voroncov kezdeményezett előzetes megbeszéléseket, a további tárgyalásokat a cár bizalmi emberére, N. Novoszilcovra bízta, aki 1804. november 16-tól 1805. január 7-ig tartózkodott Londonban. A titkos küldetése során William Pitt-tel, az angol miniszterelnökkel találkozott, akivel a cár által 1804. szeptember 11-én elkészített Titkos utasítás alapján megvitatta a kötetendő angol-orosz szövetség fontos kérdéseit.³¹ Az angol-orosz szövetségi szerződés aláírására 1805. április 11-én került sor, és ahhoz tíz nap elteltével Ausztria is csatlakozott.

Napóleon Anglia és Oroszország elleni háborúja kezdetén, diplomáciai úton a keleti kérdésben próbált eredményt elérni, Törökországra igyekezett nyomást gyakorolni. III. Szelimtől azt követelte, hogy ismerje el a császári címét. Miután a szultán – maga mögött tudván az oroszok és angolok támogatását – ezt megtagadta, a francia diplomáciai testület 1804 novemberében távozott Konstantinápolyból. Az orosz és francia diplomácia párbajából, jelentős angol segítséggel, ekkor az orosz került ki győztesen.³² A Porta a francia támadástól tartva azonnal, már 1804 decemberében kérte Oroszország támogatását és az 1799-es szövetségi szerződés megerősítését. Az orosz kormányzat elérte célját, hiszen Szentpétervárnak „a Porta baráti semlegessége és támogatása” jól jött a francia-orosz háború esetén, így az 1799-es egyezmény megerősítésében mindkét fél érdekelt volt. Egyébként a

30. Uo. dok. 240., 577.; dok. 241., 581-584.

31. VPR, Szer. I., t. 2., Moszkva, 1961. dok. 50., 146-151.

32. *Shupp, Paul F.*: The European Powers and the Near Eastern Question 1806-1807, New York, 1931. 68.

tengerszorosok francia hadihajók előtt történő bezárásának kérdése már 1804 januárjától az orosz-török diplomáciai tárgyalások központi problémája volt. 1804 decemberétől A. J. Italinszkij orosz követ hivatalos megbeszéléseket folytatott a török miniszterekkel egy új szövetségi szerződés megkötéséről, amelynek aláírására, hosszú egyeztetések után végül 1805. szeptember 23-án került sor. A huszonöt cikkelyből – amelyből tíz titkos volt – álló szerződés a Török Birodalom és Oroszország bonyolult viszonyát szabályozta.³³ A megállapodás teljes mértékben Franciaország ellen irányult, az első, a második és a hatodik cikkelyekben a kölcsönös segélynyújtásról volt szó a Napóleon ellen vívandó háború esetén. Törökország megerősítette Oroszország protektori jogát és engedélyezte a tengersizorosok szabad használatát az orosz hadihajók számára. A szerződő felek megállapodtak abban is, hogy a tengersizorosok védelmét együtt biztosítják. Több cikkely érintette a balkáni népek helyzetét, a nyolcadik titkos cikkely a görögökkel, a negyedik a Jón-szigetek orosz megszállásával foglalkozott. A szerződés sajátos pontja, a hetedik titkos cikkelye a Fekete-tengert orosz-török belterületté nyilvánította. „Mindkét magasságos szerződő fél úgy számol a Fekete-tengerrel, mint zárt tengerrel, és nem engednek ott megjelenni semmilyen hadihajót vagy fegyverrel felszerelt hajót semmiféle hatalom részéről ... Ebből következik, hogy az Orosz Birodalom uralkodójának hadihajója és hadiszállítmánya szabadon átjárhat a konstantinápolyi csatornán, amelyhez a Fényes Porta minden támogatást és segítséget megad”.³⁴ A lezárt tengersizorosok így a bonyolult nemzetközi viszonyok közepette egy rövid ideig Oroszország déli határainak védelmét is biztosították. A szerződés értelmében az orosz hadihajók kijuthattak a Földközi-tengerre, ami növelte Oroszország Franciaország elleni háborújának mozgásterét és lehetővé tette a Jón-szigetek védelmét. A Jón-szigetek védelmére küldött orosz hajóhad, ezúttal D. Ny. Szenyavin tengernagy parancsnoksága alatt, ismét megjelent a Földközi-tengeren, és Nápolyba is küldtek orosz csapatokat.

Az 1805-ös orosz-török megállapodás azonban igen rövid ideig maradt érvényben. A harmadik koalíció Austerlitznél történő szétzúzása után (1805. december 2.), amelynek összekovácsolása 16 hónapot vett igénybe, Napóleon viszont kevesebb, mint két és fél hónap alatt felmorzsolta, a megváltozott nemzetközi viszonyok az orosz-török kapcsolatra is rávetültek. A pozsonyi béke (1805. december 6.) Franciaországnak juttatta Velencét, de ami az orosz kormányzatot igen nyomasztotta, Ausztria átadta balkáni területeit is, Isztriát és Dalmáciát. Ezzel a franciák közel kerültek az oroszok fontos hadiflotta bázisához, a Jón-szigetekhez.³⁵

33. VPR, Szer. I. t. 2. 589-594.

34. Uo. 593.

35. *Szirotkin, V. G.*: i. m. 25.

Austerlitz után az orosz diplomácia ismét megosztottá vált. Az orosz kormányzat a megváltozott helyzetről és az orosz külpolitika követendő vonaláról 1806 januárjában ült össze tárgyalni. Az ülésen Czartoryski felolvasta A politikai ügyek helyzete Európában c. feljegyzését. Utána éles vita bontakozott ki arról, milyen politikát folytasson Oroszország a továbbiakban, és megoszlottak a vélemények az Oszmán Birodalom jövőjét illetően is. Többen a felosztását szorgalmazták. Ekkor már a külügyminiszter, A. Czartoryski is ezt az álláspontot képviselte, aki Lengyelország függetlenségének helyreállítására törekedett és a délszláv államok Török Birodalomtól való függetlenedését kívánta. Czartoryski tervével sokan egyetértettek, például V. Kocsubej is, aki korábban a Török Birodalom területi integritása mellett állt ki.³⁶ Oroszország vezetőinek megváltozott a nézete a keleti kérdést illetően, amely több tényező hatására következett be, de arra elsősorban a francia balkáni és földközi-tengeri terjeszkedés hatott. A cár és környezete meg volt győződve arról, hogy a Török Birodalom francia támadás esetén széthull. Törökország belső problémái ezt igazolni látszottak, a pasák szeparatista törekvései, az 1804-ben kirobbanó szerb felkelés, valamint az udvari körök III. Szelim reform kísérleteivel való szembeszegülése, ellenállása egyre instabilabbá tették a török államot. Ennek hatására nem csupán Oroszországban, de Európa-szerte tervek születtek az Oszmán Birodalom felosztására. 1806 elején azonban még nem körvonalazódott végleges elképzelés arról, hogy Oroszország milyen politikát folytasson a keleti kérdésben. Bár az orosz kabinet továbbra is a Török Birodalom területi integritása mellett állt ki, a vele megkötött szövetség fenntartásában és megerősítésében volt érdeelt, és arra törekedett, hogy csökkentse a francia befolyást a török udvarban.³⁷ Azonban számolt azzal is, hogy Angliával és Franciaországgal egyetértésben, a harmadik koalíció háborúját lezáró békekötések garanciájával és orosz védnökséggel megalakulhat néhány független szláv állam a Balkán-félszigeten. Valójában ez az elképzelés a Török Birodalom részleges felosztását eredményezte volna, és P. Ja. Ubrin orosz követ párizsi béketárgyalásán elő is került.³⁸ Oroszország, cserében azért, hogy hajlandó volt elismerni Napóleon császári címét és az új hódításainak jelentős részét, azt kérte, adja fel a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében megszerzett területeit. Az oroszok kompenzációs politikájukkal először tettek kísérletet arra, hogy tárgyaljanak a francia uralkodóval Európa érdekszférákra történő felosztásáról. Napóleon tervei azonban ekkor ellentétesek voltak az orosz elképzelésekkel. Talleyrand az Ubrival folytatott tárgyalásain mindent elkövetett annak érdekében, hogy Oroszország földközi-tengeri befolyását

36. VPR, Szer. I. t. 3. Moszkva, 1963. dok. 1., 7-16.

37. Uo. Primecsanyija, 651.

38. Uo. dok. 45., Prilozenyije No. 2, 136.

csökkentse. Elérte, hogy az orosz követ által aláírt békeszerződésben (1806. július 20.) Oroszország kötelezettséget vállalt arra, hogy kivonja csapatait Cattaroból és Montenegró, Dalmácia, Raguzza körzetéből, a Jón-szigeteken állomásozó orosz haderő létszámát, amely 1804 őszén már 11 ezer főt tett ki, 4 ezerre csökkenti le.³⁹ I. Sándor azonban a megállapodást nem óhajtotta ratifikálni, így a tárgyalások véget értek. Létrejött a negyedik franciaellenes koalíció, szeptember végén elkezdődtek a hadműveletek Kelet-Poroszországban, amelyeknek a kimenetele a keleti kérdés további alakulására is kihatott. Napóleon szétzúzta a porosz hadsereget Jéna és Auerstadt mellett, és október végén már csak orosz csapatok álltak szemben a franciákkal.

Az önálló szláv államok megalakításának orosz tervét sem a franciák, sem az angolok nem támogatták. P. A. Sztroganov 1806 februári speciális londoni küldetése sem volt sikeres.⁴⁰ Oroszország keleti kérdésben követett politikájának ez az elmentmondásossága azzal magyarázható, hogy I. Sándor az orosz állam érdekeire hivatkozva ellenezte ugyan a Török Birodalom teljes felosztását, (többek között emiatt került összeütközésbe Czartoryskivel is és távolította el a külügyminiszeri posztról), de részleges feldarabolását el tudta képzelni, sőt ösztönözte. (A későbbiekben ez az elképzelés képezi majd Oroszország Balkán-politikájának az alapját.)

1804-ben és 1805-ben Törökország még lavírozhatott, választhatta Angliát és Oroszországot vagy Franciaországot, és a külpolitikáját a biztonságának, a védelmének az érdekében alakíthatta. A súlyos belső problémái és a balkáni népek felszabadító mozgalmai miatt erős, megbízható szövetséges(ek)re volt szüksége. Austerlitz után Napóleon befolyása megnőtt Európában és a Közel-Keleten, és ez meghatározta az egyre erőtlenebb Török Birodalom szövetségesi politikáját is. A török kormányzatban a revans hívei tovább erősödtek, az austerlitz-i orosz vereség hírért örömmel fogadták, mert azt remélték, hogy a 18. század végén az Orosz Birodalomhoz került területek visszaszerezhetők. Rövid idő alatt elérték, hogy az oroszokkal szimpatizálók háttérbe szoruljanak. Már 1806 januárjában III. Szelim levélben üdvözölte Napóleont és elismerte a császári címét. Ezzel egyidejűleg a török kormányzat arra törekedett, hogy szűkítse az 1805-ös orosz-török szerződésben rögzített jogokat. 1806 áprilisában a Porta arra hivatkozva, hogy tartanak a francia megtorlástól, azt kérte A. Ja. Italinszkijtől, tolmácsolja az orosz kormányzat felé, hogy csökkentse a tengerszorosokon a Földközi-tengerre áthaladó hadihajói számát. Ezt 1806 júliusában, értesítvén a francia-orosz tárgyalások kudarcáról, már követelte, majd 1806 őszétől pedig lezárta a szorosokat az orosz hadihajók előtt. „Erős és mondhatni ki-

39. Uo. dok. 89., 229-231.

40. Lásd részletesen: Nyikolaj Mihajlovics, velikij knyaz: P. A. Sztroganov, t. 3., Szpb., 1903. 9-11.

vételes befolyásunk ezzel véget ért, abban osztozni Franciaországgal fogunk, és ez másképpen nem is történhet”,⁴¹ összegezte keserűen Italinszkij a történeteket.

1806 tavaszától komoly diplomáciai küzdelem folyt Konstantinápolyban a franciák és oroszok között. Horace Sebastiani tábornok, az új francia követ 1806. június 20-án Konstantinápolyba azzal a megbízással érkezett, hogy oroszellenes szövetséget kössön Törökországgal. (Gardane tábornok Perzsiában ugyanerre törekedett.) A célja elérése érdekében mindent bevetett. Az ígéretével, hogy az Oszmán Birodalom a kücsük-kajnarzsai béke előtti határok között helyreállítható, a szultán visszaszerezheti a Krímet és a Fekete-tenger partvidékét, a török kormányzat támogatását megszerezte.⁴² A törökök a felkorbácsolt revans szellemében készültek a háborúra Oroszország ellen. Az orosz-török megállapodásokat, sem a tengerszoros-egyezményt, sem Moldvára és Havasalföldre vonatkozó szerződéseket, nem tartották be. A Dunai Fejedelemségek éléről Oroszország jóváhagyása nélkül távoztatták el a fejedelmeket, Constantin Ypszilantit és Alexander Moruzzit. Erre válaszul I. Sándor 1806 novemberében elrendelte a fejedelemségek megszállását. 1806 december végén az orosz követ, A. Ja. Italinszkij elhagyta Konstantinápolyt, 1806 december 20-án a Porta hadat üzent, és ezzel kezdetét vette a több mint öt évig elhúzódó újabb orosz-török háború.⁴³

A 19. század elején a Közel-Keleten és a Balkánon lezajlott események azt mutatják, hogy a keleti kérdés több problémájának a megoldása az orosz-török viszony alakulásától függött. Az oroszok a tengerszorosok kérdését, a Földközi-tenger keleti medencéjének problémáit, sőt a Balkán-kérdést is sikeresen kezelték a Törökországgal kötött szövetség keretein belül. Az orosz-török viszony megromlásához, a szakításhoz és a háborúhoz a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, elsősorban Napóleon sikeres európai háborúi és a keleti kérdésben növekvő aktivitása, a Török Birodalomban erősödő befolyása vezettek. Az orosz-török háború kezdetén az orosz kabinet fontosnak ítélte közel-keleti politikájának átgondolását, és egy új program kidolgozását, amire a tilsit-i francia-orosz békekötés után (1807. június 25.) kerülhetett sor.

41. In.: Vosztocsnyij voprosz (1978), 58.

42. Shupp, Paul F.: i. m. 75-76.

43. Jelavich, Barbara: A Balkán története I., Budapest, 1996. 113-114.

Erzsébet Bodnár

**The Eastern Question in the Russian Foreign Policy
at the beginning of the 19th century (1799-1806)**

In the political treatment of the Eastern Question there were two political courses struggling with one another. The councillors and a number of diplomats were even willing to co-operate with Napoleonic France concerning the dismemberment of Turkey, if it was to receive a sufficient share of the Ottoman Empire. The other course wished to retain the integrity of the Turkish Empire. It was in this way they wanted to get Turkey involved in the war against France. The study gives an overview of the struggle of the representatives of the two orientations, pointing out how the home power relations were being developed from time to time—depending on the international situation—in respect of judging the issue.

Szabó Szilárd

Bosznia-Hercegovina 1908-as annexiójának közjogi vonatkozásai

Bosznia-Hercegovinát az 1878. július 13-án megkötött Berlini Szerződés 25. §-a Ausztria-Magyarország közigazgatása alá rendelte. A tartományok közigazgatását az 1880: VI. tc. szabályozta. A törvény szerint Bosznia-Hercegovina közigazgatását a közös pénzügyminisztérium végezte. A Berlini Szerződés a Bosznia-Hercegovina feletti szuverenitást nem érintette, az névleg továbbra is Törökországot illette. Az 1879. április 21-én megkötött osztrák-magyar-török konvenció szabályozta a szuverenitás tartalmát. Ennek értelmében megmaradtak a szultán felségjogai, de a tartományok közigazgatását az osztrák-magyar hatóságok látták el. A konvenció garantálta a vallásszabadságot, a muszlim hívők érintkezhetek egyházi feljebbvalóikkal, az imákbán megemlítték a szultán nevét, fennmaradt a török lobogó a minaretteken és hivatalos fizetőeszköz maradt a török pénz is. A tartományok bevételeit csak a tartományokra lehetett fordítani.¹

Az 1880: VI. tc. legfontosabb rendelkezése az 5. §, amely kimondta, hogy a tartományok jogi helyzetének bármilyen irányú változása csak a két parlament „*egyetértő jóváhagyása*” mellett lehetséges.² Ez azt jelentette, hogy a törvény megváltoztatásához- és ezzel Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetének megváltoztatásához- mindkét törvényhozás beleegyezése szükséges, azaz mind az osztrák, mind a magyar törvényhozásé.

Ehhez képest 1908. október 6-án I. Ferenc József uralkodói kéziratokban, melyeket a birodalom legfontosabb közjogi méltóságaihoz intézett,³ hirdette ki (proklamálta) Bosznia-Hercegovina annexióját, vagyis a tartományok bekebelezését,

1. Pál Alfréd: Bosznia-Hercegovina politikai szervezete Bp., 1913. 3 - 7.

2. *Corpus Iuris Hungarici - Magyar Törvénytar*, 1879- 1880. évi törvényczikkek Bp., 1896. 245 - 47.

3. A kéziratokat a magyar miniszterelnökhöz (*Wekerle Sándor*), az osztrák miniszterelnökhöz (*báró Wladimir Beck*), a közös külügyminiszterhez (*báró Alois Lexa von Aehrenthal*), és a közös pénzügyminiszterhez (*báró Burián István*) intézték.

hozzácsatolását Ausztria- Magyarországhoz. Az uralkodó a kéziratokban kihirdette, hogy kiterjeszti szuverenitását Bosznia-Hercegovinára, és hatályba lépteti a Házára érvényes öröklési rendet. Ez a megfogalmazás így homályos volt, amiből közjogi bonyodalom támadt.⁴

Ezzel kezdetét vette egy bonyolult közjogi és - nem mellékesen - diplomáciai probléma. E tanulmány keretei között nincs mód az annexió diplomáciai hatásainak bővebb kifejtésére, azt csupán érintőlegesen tárgyaljuk.⁵ Az uralkodó proklamációja heves nemzetközi felháborodást váltott ki. Nagy-Britannia, Oroszország, Szerbia és Törökország különösen tiltakozott, de a Monarchiával szövetséges Olaszország közvéleménye is kifejezte nemtetszését. Csak Németország biztosította támogatásáról a Monarchiát, bár azt Berlinben sem nézték jó szemmel, hogy Aehrenthal, a Monarchia külügyminisztere velük sem egyezett az annexió tervét. A nagyhatalmak nemzetközi konferenciát szerettek volna összehívni, hogy az módosítsa a Berliini Szerződést. Ezt a tervet a Monarchia Németország támogatásával meghiusította. 1909 februárjában a Monarchia megegyezett a Portával: Törökország 54 millió korona fejében lemondott Bosznia-Hercegovina feletti jogáról. Ezután már az oroszok és Nagy-Britannia is értelmetlennek tartotta egy háború kirobbanását az annexió miatt. Csak Szerbia hangoztatta ezután is ellenvetéseit, bizván a cári udvar támogatásában. Azonban Berlin erőteljes nyomására az oroszok kihátráltak Szerbia mögül és 1909. március végére - miután a Monarchia ultimátumot küldött Belgrádba - a nagyhatalmak rákényszerítették az annexió elfogadására.

Az annexió közjogi problémája jellemzi az egész Monarchia közjogi helyzetének kuszaságát. Vajon milyen szuverenitást terjesztett ki Ferenc József Bosznia-Hercegovinára? Az osztrák császárt vagy a magyar királyt, esetleg mindkettőt egyszerre? A magyar közjog az utóbbit nem is tekintette létezőnek, mivel nem ismerte el az uralkodó közös szuverenitását, sőt a Monarchia egységes állami létét sem ismerte el, csak két külön állam meghatározott ügyek intézésére létrehozott közös jogintézményeit és a közös érdekű ügyeket, melyeket külön, mindkét fél szervei intéznek.

Vagy melyik trónöröklési rendet léptette életbe Bosznia-Hercegovinában, akkor, amikor Magyarországon és a Monarchia többi országában eltérő szabályok voltak hatályban.⁶

4. A tanulmány későbbi részében kerül elemzésre.

5. Bővebben lásd : *Angyal Dávid*: A boszniai válság története (1908, 1909) In: Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve, I. évf. Bp., 1931. 343 – 54., illetve Bécsi MTI Évkönyve, II. évf. Bp., 1932. 313 – 55., valamint *Balla Antal*: Az annexió válság és következményei. In: Magyar Szemle, IX. 1930. augusztus. 387 – 96. és *Lutter János*: Az annexió válság a diplomáciai okmányok tükrében. In: Külügyi Szemle, 1931. április. 157 – 74.

6. A Magyarországon érvényes trónöröklési rendet az 1723. évi I. és II. törvények szabályozták. A magyar trónöröklési rend ugyanis nem terjedt ki a Habsburg-Lotharingiai-ház

Magyarország történeti alapon jogot formált Bosznia-Hercegovinára, és ezt közjogilag történeti érvekkel indokolta. A magyar királyok viselték a „*Ráma királya*” elnevezést, régi bosnyák egyházi címeket adományoztak, a címert és a zászlót koronázáskor és más ünnepeken az uralkodó előtt vitték. Bosznia-Hercegovina területének egy része hosszabb- rövidebb ideig a török hódítás (1463) előtt Magyarországgal közjogi kapcsolatban állt. Magyarország Bosznia-Hercegovina feletti jogáról sohasem mondott le, azt mindig fenntartotta.⁷ III. Károlynak az 1715: II. tc. 7. §-ba iktatott hitlevele óta minden kiadott hitlevél, így a legutolsó 1867: II. tc. 3. §-a is megerősítette, hogy az egykor Magyarországhoz tartozó tartományok visszaszerzésük után Magyarországhoz fognak tartozni. A hitlevél arra kötelezte a magyar királyt, hogy magát, mint osztrák császárt a Szent Korona egykori tartományainak visszaszerzésekor a szerzésből kizárja.⁸ Az 1867: II. tc., mely a koronázási esküt és a királyi hitlevelet tartalmazta, így fogalmazott: „*Magyarország és társországainak mindazon részeit és tartományait, amelyek már visszaszerezettek s azokat, amelyek Isten segedelmével ezután fognak visszaszereztetni, koronázási eskünk értelmében is a nevezett országhoz és társországaihoz visszakapcsolandjuk*”.⁹ A magyar közjog szerint ez két dolgot jelentett. Egyrészt, hogy Ausztria semmilyen jogcímen sem tarthatott igényt Bosznia-Hercegovinára, másrészt, hogy Bosznia-Hercegovinát közvetlenül a Szent Koronához kell kapcsolni. Az 1868: XXX. tc. 65. §-a szerint Magyarország köteles Horvátország területi kiegészítését előmozdítani, amit a törvény 66. §-ban meghatározott Dalmácia és 11 határőrezred Horvátországhoz való csatolása jelentene. Nincs tehát szó Bosznia-Hercegovináról, melyet a Szent Korona nemzetközi jogi úton szerzett vissza, Horvátország pedig nem bír nemzetközi jogalanyisággal. A magyar törvényhozás sem hozott olyan törvényt, mely szerint a társországek jogot formálhatnak Bosznia-Hercegovinára.¹⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1868: XXX. tc. 65. §-a így fogalmaz: „... *különösen sürgetni fogja*...”, azaz elvileg a törvény szövege nem zárja ki azt, hogy akár Bosznia-Hercegovina is Horvátországhoz kerüljön (ezt jelzi a „különösen” szó, azaz a törvény nem taxatív felsorolást tartalmaz).

Természetesen a magyar közvélemény tartott a jelentős létszámú nem magyar nemzetiségű népesség kedvezőtlen politikai – és esetleg közjogi – hatásától, mivel

egészére. A magyar trónöröklési rend nem csak Magyarországra és kapcsolt részeire terjedt ki, hanem a visszaszerzett és a még visszaszerzendő tartományokra is.

7. Pál, 1913. 29.

8. *Királyfi Árpád*: Az állampolgári jogviszonyok Boszniában és Hercegovinában In: Jogállam. Jog-és Államtudományi Szemle, 1909. 428.

9. Idézi a Pesti Napló 1908. október 6. „Az annexió közjoga”.

10. *Tihanyi Lajos*: Bosznia-Hercegovinát érintő viszonyaink jogi természete. Magyar Jogászegyleti Értekezések, III. évf. 23. füzet 1911. szeptember. 10 – 13.

Magyarország helyzete nem alkalmas arra, hogy mohón a tartományok után kapkodjon. Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolása a föderális államhoz vezetne, az pedig az egész Monarchia föderális átalakulását eredményezné.¹¹ „Az annektálás nemzeti függetlenségünk és önállóságunk ellen való galád merényletnek bizonyult.”¹²

A magyarok történelmi jogcímét az osztrák közjog elutasította. Az osztrák jogi vélemények szerint a Berliini Szerződés Bosznia-Hercegovina közigazgatását nem a magyar királynak vagy az osztrák császárnak adta, hanem Ausztria-Magyarországnak, azaz a királynak és a császárnak (a berliini szerződés 25. pontja). A magyar törvényhozás is elfogadta a közös akciót és a közös uralmat. Az Országgyűlés, miután elfogadta a Berliini Szerződést (1879: VIII. tc.), ezzel kifejezetten lemondott a királyi hitlevélbe foglalt *ius postliminii* érvényesítéséről.¹³ Az osztrák jogi nézet szerint a tartományokat mindkét állam fizikai és gazdasági eszközeivel szerezték meg. Ráadásul Magyarország korábban több békeszerződésben is lemondott Bosznia-Hercegovináról.¹⁴ A magyar közvélemény mind a sajtóban, mind az Országgyűlésen élesen elutasította az osztrák nézeteket.¹⁵

A magyar történelmi jogcímre való hivatkozás a proklamáció szövegében nem szerepelt, az csupán a bosnyák néphez intézett kiáltványban jelent meg: „Ezen okból, valamint tekintettel azokra az ősi kötelekekre, melyek dicső Elődeinket a magyar trónon ezen országokhoz fűzték souverain jogainkat kiterjesztjük Boszniára és Hercegovinára s akarjuk, hogy a Házunkra nézve érvényben álló trónöröklés rendje ezen országokra is alkalmaztassék.” A proklamáció és a kiáltvány értelmezése során a magyar közvélemény erősen megoszlott abban a tekintetben, hogy vajon azok mennyire elégitik ki a magyar közjog követelményeit. A többség álláspontja szerint ezek a magyar közjog szempontjából hibásak és félrevezetők. A magyarok a bosnyák néphez intézett uralkodói kiáltványra hivatkoztak, amelyben Ferenc József hivatkozik elődei

11. *Egyetértés*, 1908. október 13. „Kétes történelmi értékek”.

12. *Egyetértés*, 1908. október 10. „Az összbirodalom.”

13. *Steibach, Gustav*: Die bosnische Verfassung. In. Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Band IV. Tübingen, 1910. 483. A szerző a magyar igényeknek gyakorlati jelentőséget nem tulajdonított.

14. *Redlich, Joseph* osztrák képviselő véleménye. A magyar jogászok szerint ezek a békeszerződések kényszer hatása alatt születtek és egyébként is csak egyes hadjáratokat zártak le.

15. A magyarok a bosnyák néphez intézett uralkodói kiáltványra hivatkoztak, amelyben Ferenc József hivatkozik elődei és a bosnyák tartomány közötti korábbi kapcsolatra.

és a bosnyák tartomány közötti korábbi kapcsolatra.¹⁶ Akadt olyan vélemény is, mely a kéziratokat alkotmányellenesnek tekintette.¹⁷

A kéziratok nem voltak alkotmányellenesek, hiszen azokat ellenjegyezték.¹⁸ A proklamációban valóban nem volt pontosan kifejtve a szuverenitás kérdése, és a magyar jogcímre sem történt utalás. Ezekre azonban nem is volt szükség, mert az annexióhoz kellett a két törvényhozás jóváhagyása is, tehát formai szempontból elég volt az annexió kinyilvánítása. A majdan meghozandó törvényeknek kellett (volna) aztán szabályozni a közjogi kérdéseket. Mivel ezek elmaradtak, annexió alkotmányjogi értelemben nem is történt.

A magyar kormány 1908. november 11-én terjesztette be a Képviselőházban az annexió törvényjavaslatot, azonban maga a kormány sem volt egységes az annexió helyességének és szükségességének megítélésében. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter valamint gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter is kétségeit hangoztatta az október 3-i kormányülésen.¹⁹ A törvényjavaslat „*tudomásul veszi*” az annexiót, és a végleges közjogi rendezésig - amelyet egy Ausztriával lefolytatott tárgyalássorozat után reméltek - hatályban kívánta tartani az 1880: VI. tc. 5. §-át. A törvényjavaslatot az Országgyűlés sohasem tárgyalta (bár azt később még többször betervezték), így az annexió sohasem lett törvényben rögzítve.²⁰ Ennek oka az volt, hogy Magyarország vezetői jól tudták, hogy az osztrákokkal való megegyezés Bosznia-Hercegovina ügyében lehetetlen, mert nem fognak beleegyezni abba, hogy Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz kerüljön.

16. Szász Zsombor képviselő véleménye a delegáció ülésén. Delegációs Napló, II. ülés, 1908. október 20. Továbbá Kmety Károly cikke az *Egyetértés* 1908. október 8-i számában, illetve Timon Ákos véleménye a *Budapesti Hírlap* 1908. október 8-i számában.
17. Pl.: Nagy György, Pólónyi Géza. Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Naplója (Képviselőházi Napló) XXII. kötet. 386. ülés 1908. december 5. 232 – 37. I. ill. 390. ülés 1908. december 11. 328 – 32. I. Bp. 1908.
18. Pólónyi Géza 1908. december 11-én tartott képviselőházi beszédében alkotmányellenesnek nyilvánította a bosnyák néphez intézett kiáltványt, mivel azt nem ellenjegyezték. Mint volt igazságügy miniszter tudhatta volna, hogy arra nincs is szükség, mert az csak egy kiáltvány volt, nem kötelező jogi dokumentum. Képviselőházi Napló, 390. ülés, 1908. december 11. 328 – 32.
19. Gulya Károly: Az annexió válság és az Osztrák – Magyar Monarchia balkáni politikája. Szeged, 1965. 14 – 16.
20. Képviselőházi Napló, 398. ülés, XVII. kötet, 1912. június 19., 452. ülés XIX. kötet 1913. június 2., 1913. június 12-én gróf Tisza István miniszterelnök bejelentette a Képviselőházban, hogy az elődei által beterveztett törvényjavaslatot változatlan formában fenn tartja.

Az annexió azért okozott megoldhatatlan közjogi problémát, mert a Monarchia közjogi helyzetét eltérően értelmezték a magyar és az osztrák politikusok. Az osztrákok szemében a Monarchia egységes birodalom, amely önálló nemzetközi jogalany. Ezzel szemben a magyar közjog azt vallotta, hogy a Monarchia önálló jogalanyisággal nem bír, jogokat nem szerezhethet, területe, állampolgársága nincs. Jogilag nem volt Ausztria és Magyarország felett egy magasabb állami egység. A Monarchia szervei az azt képező két önálló állam szervei. Eckhart Ferenc így fogalmazott: „*A dualisztikus kapcsolat lényege, hogy a két állam különálló és egymástól független külön törvényhozással, kormányzattal és közigazgatással bírt. Viszonyuk reális unió, mert nemcsak uralkodójuk közös, hanem mivel a *pragmatica sanctio* értelmében egymással felbonthatatlanul és elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva, közös és kölcsönös védelemre vannak utalva.*”²¹

Bosznia-Hercegovina közjogi helyzete tehát bizonytalan maradt. Mivel nem született törvény sem az annexióról, sem Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetéről, így sokféle értelmezési lehetőség adódott a jogászok számára. A magyar közjogi vélemény egységes álláspontot képviselt abban a tekintetben, hogy az 1880: VI. tc. 5. §-a az annexióra nem vonatkozik, az csak az okkupáció idejére érvényes jogi helyzetet tükrözi. A magyar közjogi nézet szerint az annexióval az 1880: VI. tc. hatálya megszűnt, így Ausztria is elvesztette jogát arra, hogy továbbra is beleszóljon Bosznia-Hercegovina sorsába.²² Ez a vélemény nyilvánvalóan megalapozatlan, hiszen az 1880: VI. törvényt senki sem helyezte hatályon kívül, az továbbra is érvényben maradt (sőt a magyar annexió törvényjavaslat ezután is fenn kívánta tartani az érvényét) az 5. § pedig Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetének bármilyen változását a két törvényhozás egyetértéséhez kötötte. A magyar jogi álláspont figyelmen kívül hagyta, hogy a koronázási eskü és királyi hitlevél (1867: II. tc.) korábbi a Berliini Szerződésnél és az ezt becikkelyező 1879: VIII. törvéynél és az 1880: VI. törvéynél is. Ezek a későbbi jogszabályok módosítják a hitlevél és eskü által fenntartott jogcímet. Fennállt a *lex posterior derogat legi priori* elve. A Berliini Szerződés az okkupációra való felhatalmazást Ausztria-Magyarországnak, tehát mindkét államnak adta. Így Ausztria nemzetközi jogi jogosultságot szerzett Bosznia-Hercegovina igazgatására és belső rendjének fenntartására a török szuverenitás fenntartása mellett.

1910. február 17-én kelt legfelsőbb elhatározással az uralkodó több jogszabályt bocsátott ki Bosznia-Hercegovina számára. Ezt nevezték „*bosnyák alkotmányának*”. A jogszabályok a tartománygyűlés szervezetéről, hatásköréről, a tartományi igazgatásról, a választójogról, az egyesülési és gyülekezési szabadságról szóltak. Az irato-

21. Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 2000. 358.

22. Lásd Kmety és Timon Ákos véleményeit a 11. sz. jegyzet alatt idézettek szerint.

kat a közös pénzügyminiszter ellenjegyezte, aki a vonatkozó 1880. évi törvényekben kapott felhatalmazás alapján cselekedett.

A tartománygyűlést az uralkodó hívta össze. A tartománygyűlés tagjai hűséget és engedelmességet fogadtak „*Ő császári és apostoli királyi Felségének*”. Tehát nemcsak a magyar királynak. A képviselők fogadalmat tettek, hogy betartják a törvényeket, a törvényes szabályokat, a közös minisztérium és a tartományi (országos) kormány rendeleteit. A „*bosnyák alkotmány*” azon részét, mely a tartománygyűlés szervezetéről, hatásköréről, a tartományi igazgatásról rendelkezett, *Tartományi Önkormányzati Szabályzat* (röviden TÖSZ) néven említjük. Ennek 35. §-a szerint a tartománygyűlés más képviseletekkel érintkezésbe nem léphet, kiáltványokat nem adhat ki. Küldöttség a tartománygyűlést nem látogathatja. Az udvarhoz előzetes jóváhagyás nélkül küldöttséget nem meneszthet. A TÖSZ 37. §-a szerint „*A tartománygyűlés hatáskörébe tartozó minden kormányjavaslathoz kell, hogy benyújtása előtt a Monarchia két államának kormánya hozzájáruljon*”. A tartománygyűlés által elfogadott határozatokat szentesíttetni kellett az uralkodóval, miután a közös pénzügyminisztérium megszerezte ehhez a két kormány beleegyezését. A határozatokat az uralkodó nevében a közös pénzügyminiszter ellenjegyzésével hirdették ki. Azaz a tartománygyűlés határozatait a két kormány nem ellenjegyezte. A határozatok egy még 1905-ben kelt intézkedés szerint németül, szerb-horvát nyelven latin és cirill írásmóddal, azaz három külön kiadásban jelentek meg. A TÖSZ 33. §-a szerint a tartománygyűlés nyelve a szerb-horvát, a naplót és a jegyzőkönyvet is ezen a nyelven vezették.²³ A jogszabályokat tehát magyar nyelven nem hirdették ki és a tartománygyűlésben sem lehetett magyar nyelven felszólalni és tanácskozni, még a magyar állampolgárságú képviselőknek sem. Ez figyelemreméltó, ha azt vesszük figyelembe, hogy mennyire vették komolyan a közös pénzügyminisztériumban a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó magyar jogigényt.²⁴

Mindkét kormány a közös pénzügyminisztérium útján - a másik kormány előzetes beleegyezésével - a tartománygyűlésből választott kilenc tagú tartományi tanácshoz kérdéseket intézhetett. Ez a tartományi tanács - mely a TÖSZ 39. §-a alapján a fent említett módon jöhetett létre - a Bosznia-Hercegovinát érintő közügyekre és a tartománygyűlés hatáskörén kívül eső ügyekre nézve, az országos (tartományi) kormány felszólítására nyilatkozott, véleményt mondott, illetve a saját kezdeményezésére a két állam kormányához előterjesztéseket intézhetett. Ha a tartományi tanács csak az egyik kormány felé küldött előterjesztést, azt a közös pénzügyminisztérium azonnal köteles volt közölni a másik kormánnyal is.

23. *Pál*, 1913. 57.

24. Mivel a közszolgálatban sem volt kötelező a magyar nyelv ismerete, így megállapítható, hogy a magyar nyelvnek Bosznia-Hercegovinában semmilyen jelentősége sem volt.

Az országos kormány (*Landesregierung*) a TÖSZ 1. §-a értelmében a közös pénzügyminisztérium alá volt rendelve, és annak, nem pedig a tartománygyűlésnek volt felelős. A kormányt a tartományi főnök (*Landeschef*) vezette. Ő is a közös pénzügyminisztérium alárendeltje volt, és annak is volt felelős. Egyidejűleg, mint hadsereg-felügyelő és a XV. és XVI. hadtestek parancsnoka, közvetlenül az uralkodónak volt alárendelve. A tartományi főnök és helyettese jogkörét az 1912. április 4-i közös pénzügyminiszteri rendelet szabályozta.²⁵

A tartományi választási rendtartás szerint választójoggal rendelkezett minden bosznia-hercegovinai illetőségű férfi, aki 24. évét betöltötte, önjogú, Bosznia-Hercegovinában legalább egy év óta állandóan tartózkodik, illetve minden magyar és osztrák állampolgár, aki Bosznia-Hercegovina közigazgatási szolgálatában országos tisztviselő vagy tanár, illetve a bosznia-hercegovinai vasút alkalmazottja, vagy valamely községben választójoggal rendelkezett. Mindenki képviselő lehetett, aki választójoggal birt, 30. életévét betöltötte és rendelkezett a polgári jogok teljességével, kivéve, ha közszolgálatban állt. Tehát aktív és passzív választójog illette meg a helyi illetőségű, valamint az osztrák és magyar állampolgárok közül azokat is, akik Bosznia-Hercegovina területén egy év óta folyamatosan tartózkodtak és nem voltak köztisztviselők.

A helyi vagy tartományi illetőség kérdésénél tisztázni kellett, hogy az annexió után a magyar és osztrák állampolgárok külföldinek vagy belföldinek tekintendők-e? Az 1879. június 26-i boszniai BTK 71. §-a szerint belföldinek számít minden tartományi illetőségű személy. A magyar és osztrák állampolgárok más állam polgáraihoz hasonlóan külföldinek számítottak. Ez a jogszabály 1910-ben, a „*bosnyák alkotmány*” kiadásának évében is hatályos volt. Mivel az annexiót törvény nem szabályozta, ezért közjogi értelemben vett változás sem állt be, ezért az osztrák és magyar állampolgárok ezután is külföldinek számítottak. A TÖSZ 5. §-a szerint „*lakó és tartózkodási helyét minden odavaló illetőségű egyén szabadon választhatja*” és „*bosnyák- hercegovinai illetőségű egyén Boszniából és Hercegovinából ki nem utasítható*”. Tehát a nem tartományi illetőségű személyek kiutasíthatók. A TÖSZ választójogot adott a magyar és osztrák állampolgárok egy részének, de nem biztosította számukra a lakhatás és tartózkodás szabadságát és a kiutasítás alóli mentességet. Ennek alapján kiutasítható volt a tartománygyűlés osztrák vagy magyar állampolgárságú tagja is. Ez ellen a TÖSZ 34. §-ban biztosított mentelmi jog sem védte meg, mivel az csak beszédek miatt illette meg a képviselőket, valamint a letartóztatástól és a bírói üldözéstől védte meg őket. A TÖSZ 18. §-a szerint csak tartományi illetőségű személyek rendelkezhetek gyüle-

25. *Királyfi*: A választói jog és a tartományi illetőség Boszniában és Hercegovinában. In. Jogállam. Jog- és Államtudományi Közöny, Bp. 1910. 256 – 57.

kezési joggal. A Gyülekezési törvény 6. §-a szerint külföldiek közügyek tárgyalására összehívott gyűléseknél vezetők, rendezők nem lehettek. Az Egyletekről szóló törvény 20. §-a szerint külföldi egyén politikai egylet tagja nem lehetett. Így az osztrák vagy magyar állampolgárok egy része rendelkezett a legfontosabb politikai joggal, a választójoggal, de alacsonyabb fokú politikai jogokkal nem. A „bosnyák alkotmány” a polgári jogok területén is különbséget tett helyi és nem helyi illetőségű személyek között. A tartományi illetőségű személyek szabadon választhattak foglalkozást (TÖSZ 5. §), tan- és nevelőintézetet alapíthattak (TÖSZ 13. §), nyelvi és kulturális jogokkal rendelkeztek (TÖSZ 11. §). Ennek értelmében magyar (és osztrák) állampolgár nem helyi illetőségű személy nem hozhatott létre iskolákat, ami jelentősen csökkentette, gyengítette a magyar – és az osztrák - befolyást Bosznia-Hercegovinában. A TÖSZ 2. §-a szerint a törvény előtt minden tartományi illetőségű személy egyenlő. Azaz a magyar és osztrák állampolgárokra a törvény eme paragrafusára nem vonatkozott.

Ezek után kíséreljük meg áttekinteni, miképpen vélekedtek a kortársak Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetéről. A jogi vélemények nemcsak az osztrák és magyar jogászok között voltak eltérőek, de gyakran az azonos nemzethez tartozó szakemberek véleményei is eltértek egymástól.

Királyfi Árpád több nagyszabású tanulmányban foglalkozott az annexió közjogi vonatkozásaival.²⁶ Véleménye szerint „*Bosznia de iure a magyar Szent Korona exclusiv dominiuma de facto azonban ideiglenesen Magyarország és Ausztria condominiumaként fog kezeltetni*”. Nemzetközi jogi szempontból szerinte Bosznia-Hercegovina vitás terület. Úgy vélte, mivel az 1867: XII. tc. kizárta, hogy újabb közös ügyet lehessen létrehozni, ezért Bosznia-Hercegovina „kormányzatának ügye be sem illeszthető annak az államjogi viszonyoknak a keretébe, mely jelenleg Ausztria és Magyarország között fennáll.” Bosznia-Hercegovina jog szerint Magyarország szuverenitása alatt áll, de ez a gyakorlatban nem érvényesül, Bosznia-Hercegovinában közös, osztrák-magyar birtoklás valósul meg. A magyar államhatalom Bosznia-Hercegovina területén jogát önállóan nem gyakorolhatja, Bosznia-Hercegovina igazgatásáról saját nevében nem rendelkezhet. Azonban a Szent Korona joghatóságát Bosznia-Hercegovina felett nem szünteti meg a jog gyakorlásának módja. Azaz a Szent korona szuverenitása Bosznia-Hercegovina felett sértetlenül fennáll, tartalmi korlátozása ellenére. A jogot Bosznia-Hercegovinára nem adtuk

26. Királyfi Árpád: Az állampolgári jogviszonyok Boszniában és Hercegovinában. In. Jogállam. Jog- és Államtudományi Szemle, Bp. 1909.; A választói jog és a tartományi illetőség Boszniában és Hercegovinában. In. Jogállam. Jog- és Államtudományi Szemle, Bp. 1910.; A bosnyák-hercegovinai tartományi illetőség és következményei. In. Magyar Jogászegyleti Értekezések, III. évfolyam 21. füzet, 1911. július. 25 – 26.

fel, csak a gyakorlását engedték át egy idegen szervnek. „*Ausztriának ez idő szerinti részesedése a tényleges közös uralomban nem jelenti tehát a souverainitás megosztását Bosznia felett Magyarország és Ausztria között, hanem azt csak úgy tekinthetjük, mint a magyar állam souverainitásának egy önkaratból vállalt korlátozását.*” Ezt az elméletet Pál Alfréd „*dologi jogi teóriának*” minősítette.²⁷ Királyfi később módosította nézetét. Azt vallotta, hogy Bosznia-Hercegovina az annexióval nem került közvetlen kapcsolatba Ausztria- Magyarországgal, nem vált „*alkotó részévé*” valamely „*magasabb állami egységnek*”. Bosznia-Hercegovina szerinte a Monarchia két államának tartozéka, egy külön közigazgatási terület „*corpus separatum*”. Bosznia-Hercegovina a két állam ad hoc közös ügye: *communio incidens*.²⁸

Tihanyi Lajos tanulmányában kijelentette, hogy Bosznia-Hercegovina magyar államterületnek számít.²⁹ Az annexió három tényezőjét említette: a kondomínium tényét, alanyainak szuverén voltát és a szuverének között fennálló Pragmatica Sanctio alapján kezelendő közös ügyet. Tihanyi szerint Bosznia-Hercegovina a Monarchia két államának közösen kezelendő, *közös érdekű ügye*,³⁰ aminek indoka a célszerűség. Álláspontja szerint a Bosznia-Hercegovina feletti osztrák-magyar szuverenitás nem közös szuverenitás, hanem egyszerre osztrák és magyar szuverenitás, egymással jogviszonyban lévő két önálló jogalany egyidejűleg gyakorolt szuverenitása.

Buza László igyekezett cáfolni Királyfi nézeteit. A magyar államjog szerint területet csak törvényhozás módosíthat. A király parlamenti jóváhagyás nélkül nem csatolhatta Bosznia-Hercegovinát a Monarchiához. A magyar törvényjavaslat – helytelenül - az annexió tudomásulvételéről, nem pedig jóváhagyásáról szól. Buza szerint Bosznia-Hercegovina ipso iure nem vált az annexió proklamálásával Magyarország területévé, mivel ahhoz kellett volna egy visszacsatolási aktus. Bosznia-Hercegovina nem rendelkezik semmilyen államisággal, Ausztriának és Magyarországnak alárendelt terület (*subordinatio*). Az államhatalom gyakorlása Bosznia-Hercegovinában a két állam közös szervei révén valósul meg, azt Bosznia-Hercegovina önállóan nem módosíthatja. Bosznia-Hercegovinának nincs államfője. Mivel Ausztria és Magyarország unióban lévő független államok, felettük nincs egy magasabb állami közület, nincs egységes osztrák-magyar birodalom, ezért

27. Pál, 1913. 30.

28. Királyfi, 1911. 25-26.

29. Tihanyi Lajos: Bosznia-Hercegovinát érintő viszonyaink jogi természete. In: Magyar Jogászegyleti Értekezések, III. évfolyam 23. füzet, 1911. szeptember. 14 – 21.

30. Tihanyi csak azt felejtette el, hogy a közösen kezelendő ügyeket mindkét állam a saját szervei által intézte. Bosznia-Hercegovinában viszont a közös pénzügyminisztérium végezte a közigazgatást.

Bosznia-Hercegovina nem lehet birodalmi tartomány. Véleménye szerint Bosznia-Hercegovina Ausztria és Magyarország *mellékországa*. Nem tartozik sem Magyarországhoz, sem Ausztriához, nem fogja át egy magasabb szintű politikai egység.³¹

Pál Alfréd Tihanyi és Buza nézeteit „*kötelmi jogi teóriának*” minősítette. E nézet szerint Magyarország nem szerezne vissza ipso iure Bosznia-Hercegovinát, még akkor sem, ha az Országgyűlés elfogadna egy annexiós törvényjavaslatot. Csak a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó *jogcímet* tartaná fenn, mivel az államok tulajdonszerzése elsősorban hatalom és nem jogcím kérdése. Pál Alfréd szintén ezt az elméletet fogadta el.³²

Az osztrák vélemények, mint már utaltunk rá, teljesen eltérő jogi alapon, az egységes összbirodalom (*Gesamttmonarchie*) elfogadásán jöttek létre. De itt is találunk jelentős eltéréseket. *Dantscher von Kallenberg* Bosznia-Hercegovinát a Monarchia *provinciájának, dominiumának, dominium imperatorisának* tartotta. Bosznia-Hercegovina szerinte „*österreichisch-ungarisches Reichsland*”. Így határozta meg Bosznia-Hercegovinát az osztrák törvényjavaslat is, azzal, hogy területjogi változás nem következett be az annexió után. Ezt hangoztatta báró *Bienerth* osztrák miniszterelnök is: „*in dem gebietsrechtlichen Verhältnisse der beiden Provinzen zu Österreich und Ungarn tritt eine Änderung nicht ein*”, „*Bosnien und die Herzegowina werden weder dem einen, noch dem anderen Teile der Monarchie gebietsrechtlich einverleibt ... gebietsrechtliche Sonderstellung als nicht ungarischer und nicht österreichischer Länder.*”³³ *Bernatzik* és *Herrnritt* Tihanyihoz és Buzához hasonlóan a *kondominium* elméletét fogadta el. *Leo Geller* szerint pedig Bosznia-Hercegovina a Monarchia külön állama: „... *sondern auch die beiden anderen Staaten der Monarchie ...*”, amelynek nemzetközi jogi helyzete változatlan maradt („*der völkerrechtliche Status des Landes bleibt unverändert.*”). Ez az egyik markáns különbség a magyar és osztrák álláspont között. Amíg a magyar álláspont szerint Bosznia-Hercegovina nemzetközi jogi helyzete megváltozott, de a közjogi helyzete ideiglenesen továbbra is változatlan maradt, addig az osztrákok éppen ellenkezőleg vélekedtek. *Geller* szerint ellenkezne a *Berlini Szerződéssel*, ha Bosznia-Hercegovina a Monarchia provinciája lenne. Elutasította a birodalmi tartomány elméletét is, mivel Ausztria-Magyarország államjogi szerkezete, a dualisztikus berendezkedés ezt kizárja. *Geller* tehát hasonlóan értelmezte a dualista szerkezetet, mint a magyarországi közjogi gondolkodás, mégis teljesen eltérő következtetéseket vont le belőle. Bosznia-Hercegovina szerinte saját politikai közös-

31. *Buza László*: Bosznia és Hercegovina államjogi helyzete. In: *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, III. évfolyam 24. füzet, 1911. október. 5 – 8.

32. *Pál*, 1913. 31.

33. *Királyfi*, *Jogállam*, 1909. 442.

séggel (*Gemeinwesen*) rendelkezett és a Monarchia két másik állama *mellett* állt - tehát nem volt velük szemben alárendelt helyzetben. Bosznia-Hercegovina társországa a reálunióban, közös uralkodóval, területe a közös vámterület része. Az alárendelt viszony csak a közös ügyekre korlátozódott. A közös minisztérium mindhárom közösség számára végrehajtó szerv, ezen felül Bosznia-Hercegovina esetében még felügyeleti és irányító jogkört is gyakorolt. Geller szerint véleményét az is alátámasztotta, hogy a TÖSZ 1. §-a kimondta: Bosznia-Hercegovina külön közigazgatási egységet képez.³⁴

Természetesen a magyar közjog igyekezett cáfolni Geller trialista elméletét. Az uralkodói hatalmat az osztrák császár és magyar király gyakorolta, ezekben a minőségeiben, és nem létezett bosnyák királyi cím (mint már említettük a magyar királyi cím tartalmazta a „*Ráma királya*” méltóságot). Bosznia-Hercegovina közigazgatását közös szerv végezte, nem pedig bosnyák. A közös pénzügyminisztérium a delegációnak és nem a bosnyák tartománygyűlésnek volt felelős. A két kormány alkotmányos befolyást gyakorolt Bosznia-Hercegovina igazgatására. A tartományi kormány sem a tartománygyűlésnek, hanem a közös pénzügyminisztériumnak volt felelős. Nincs önálló bosnyák közhatalom.³⁵

Gustav Steinbach Gellertől eltérően Bosznia-Hercegovinát a Monarchia provinciájának tartotta: *egy külön közigazgatás alatt álló osztrák-magyar kondominiumnak* Bosznia-Hercegovina esetében hiányzik az államiság legfontosabb összetevője, az akaratnyilvánítás szabadsága. Bosznia-Hercegovina leginkább *mellékországnak* tekinthető, mivel rá nézve megfelel Jellinek a definíciója a mellékországról: „*A mellékország egy államszövetség azon része, mely politikailag alárendelt szerepet játszik, úgy, hogy a főországban összpontosuló állami élet lényeges tartalmában nem vesz részt.*” Bosznia-Hercegovina a Monarchia integráns része, nem pedig egy egységes államszövetség alkotója. Bosznia-Hercegovina Ausztria és Magyarország állami életében nem vesz részt, a közös ügyekre a legcsekélyebb befolyást sem gyakorol, viszont Ausztria és Magyarország jelentős szerepet játszik Bosznia-Hercegovina igazgatásában és az autonóm törvényhozásban. Bosznia-Hercegovina egyedülálló fajtája a kondominiumnak: csak *egy* szuverén uralja, ebben az esetben azonban *ez két* szuverén személyiséget jelent, Ausztria császárat és Magyarország királyát. Ennek a két államnak a nevében gyakorolja a szuverén a kondominiumot. Steinbach az annexió következményeként a trialista tendenciák erősödését jósolta, mivel szerinte az alkotmányos rendszer bevezetése

34. Geller, Leo: *Bosnisch- Hercegovinische Verfassungs- und politische Grundgesetze*. Wien, 1910. 11 – 12.

35. *Pál*, 1913. 12-13.

Bosznia-Hercegovinában meg fogja növelni a bosnyák nemzet vágyát arra, hogy nagyobb politikai szerepet játsszon a Monarchia életében.³⁶

Karl Lamp, a czernowitzi egyetem tanára terjedelmes tanulmányában mind Gellertől, mind Steinbachtól eltérő következtetésekre jutott. Lamp Bosznia-Hercegovina közjogi helyzetének vizsgálatával azt kívánta bebizonyítani, hogy a Monarchia egy egységes birodalom, amely nemzetközi jogi és közjogi jogalanyisággal is rendelkezik, ahol egységes, szervezetenként és funkcionálisan osztatlan birodalmi hatalom érvényesül. Véleménye szerint Ferenc József nemcsak magyar király és osztrák császár, hanem az összbirodalom uralkodója is egyben („*Kaiser von Oesterreich-Ungarn*”). Lamp a „*bosnyák alkotmányt*”, mint az „*osztrák-magyar birodalmi alkotmány egy darabját*” említi („*ein Stück der österreichisch-ungarischen Reichsverfassung*”). Lamp szerint Bosznia-Hercegovina közjogi helyzete az annexió után világosan jelzi egy Ausztriánál és Magyarországnál magasabb politikai, jogi egység létezését. Csak így magyarázható és érthető meg szerinte Bosznia-Hercegovina és a Monarchia közjogi kapcsolata. Hiszen Bosznia-Hercegovina egyik államhoz sem kapcsolódik, akkor pedig csakis az egységes birodalomhoz tartozhat. Lamp szerint Bosznia-Hercegovina az összbirodalom gyakorlatban is megvalósult jele, ezért Bosznia-Hercegovina nem más, mint a Monarchia gyarmata („*Kolonie*”) vagy birodalmi tartomány. Ennek alátámasztására a következő érveket hozta fel: Bosznia-Hercegovinának kívülről kapott külön szervezete van, nem képes az önszerveződésre, feltétlen alávetett a birodalmi hatalomnak, nem része az „*osztrák-magyar alkotmányosságnak*”, nincs beleszólása a birodalom sorsának alakulásába és a „*birodalom részországainak*” viszonyaiba („*der Ausschluss von der Verfassung Oesterreich-Ungarns und von Mitbestimmungsrechte über die Schicksale des Reiches und über sein Verhältnis zu den Teilstaaten des Reiches*”). Lamp véleménye szerint Bosznia-Hercegovina kétségtelenül a közös ügyek közé tartozott, bár Lamp a delegációkat is a közös szervek közé sorolta, pedig nyilvánvalóan nem voltak azok. Helytelenül írta azt, hogy a delegációk felelősében a magyar, felelősében az osztrák törvényhozás képviselőiből állnak. Nézet szerint Bosznia-Hercegovina azért minősül közös ügynek, mivel „*egységes birodalmi hatalom*” („*einheitliches Reichsgewalt*”) gyakorolja a hatalmat a közös pénzügyminisztérium és az annak alárendelt szervek által.³⁷

Természetesen Lamp nézete gyökeresen szemben állt a magyar közjogi állásponttal. A birodalmi centralizáció, az egységes birodalmi hatalom, alkotmány, tör-

36. *Steinbach, Gustav*: Die bosnische Verfassung. In: Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Band IV. Tübingen, 1910. 479 – 97.

37. *Lamp, Karl*: Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina vom 17. Februar 1910. In: Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Band V. Tübingen, 1911. 137 – 230.

vényhozás, közegek, birodalmi polgárság gondolatát a magyar közjog élesen elutasította. A Bosznia-Hercegovinára vonatkozó törvényeket két külön törvényhozás hozta meg, a „bosnyák alkotmány” „pedig nem csekély befolyást hagyott a két kormány számára Bosznia-Hercegovina közigazgatása felett.”³⁸

Bosznia-Hercegovina rendezetlen közjogi helyzete nemcsak a Monarchia közjogi helyzetének bizonytalanságát, egyfajta ideiglenességét mutatta meg, hanem súlyos gyakorlati problémákat is felvetett. Ha ugyanis Bosznia-Hercegovina a Monarchia egyik államával sem került szervesen közjogi kapcsolatba, nem vált sem Magyarország, sem Ausztria részévé és nem létezett közös osztrák-magyar állampolgárság sem, akkor vajon a bosnyákok milyen állam polgárainak tarthatták magukat? Mivel nem létezett bosnyák állam sem, ezért bosnyák állampolgárság sem létezett. Ebből - többek között - akkor válhatott gyakorlati probléma, ha egy boszniai illetőségű személy külföldön bajba került. Kérhette-e ilyen esetben az osztrák-magyar konzulátus segítségét, hiszen sem osztrák, sem magyar állampolgársággal nem rendelkezett. Az annexió következtében a bosnyákok elvesztették török állampolgárságukat is, így a *hontalanok egy különleges kategóriáját* képezték, mivel egy olyan hatalomnak voltak alárendelve, amely, mint önálló jogalany és államhatalom – a magyar közjogi felfogás értelmében - nem is létezett.³⁹ Királyfi szerint az állampolgárság helyett bevezetett helyi (tartományi) illetőség, mint státus nem az állampolgárság melletti alacsonyabb kategória, hanem önálló honossági státus. A „bosnyák alkotmány” olyan jogokkal ruházta fel a bosnyákokat, amilyenek csak állampolgároknak vannak. Honnan ered azonban a helyi illetőség, mi a forrása, melyik államhatalomhoz köthető? Királyfi szerint itt egy új, eddig nem létezett államhatalom jelentkezik, mely a bosnyákokat közvetlenül a Monarchiához, mint önálló jogalanyhoz köti. A bosnyák-hercegovinai tartományi illetőség nem más, mint az egységes birodalmi állampolgárság tiszta formája, a Monarchia állampolgárságának az elismerése - vélte Királyfi. Ugyanígy a tartománygyűlés, ahol együtt ülésezik a bosnyák, a magyar és az osztrák képviselő, a birodalmi parlament eszméjének a megvalósulása. Ha pedig van közös állampolgárság és

38. Az osztrákok régi vágya volt a két állam polgárainak valamiféle közös állampolgári státust adni. Fierlinger, majd Karminski a „Bundesindigenat” fogalmát kívánta volna bevezetni, Milner a közös hadseregben és intézményekben szolgálók helyzetét a kettős állampolgárság („obligate Doppelbürgerschaft”) létesítésével képzelte megoldani. Később javasolta a „Reichsbürgerschaft” elnevezés bevezetését. Dantscher von Kallenberg állította, és bizonyítani vélte egy osztrák- magyar birodalmi állampolgárság létezését („österreichisch-ungarische Reichsangehörigkeit”). KIRÁLYFI: Jogállam 1910. 254 – 55.
39. Királyfi, Jogállam, 1909. 432 – 51. Királyfival ellentétben Kmety Károly szerint a bosnyákok az annexió után automatikusan elnyerték a magyar állampolgárságot. Pesti Hírlap, 1908. október 11. „Hová tartozik Bosznia?”

közös parlament, léteznie kell egy területnek, ahol ezek működnek, ez pedig Bosznia-Hercegovina, a közös birodalmi terület.⁴⁰

Buza igyekezett cáfolni Királyfi nézeteit. Szerinte az állampolgárság nem feltételez önálló államot, hiszen van finn, kanadai és ausztrál állampolgárság, de ilyen államok nincsenek. A tartományi illetőség alapján a bosnyákoknak nincsenek jogaik, kötelességeik Magyarországgal és Ausztriával szemben, csak Bosznia-Hercegovinával, mint külön politikai „közülettel” szemben.

Pál Alfréd szerint a tartományi illetőség nem jelent birodalmi vagy bosnyák állampolgárságot, hanem egy másodlagos politikai státus, melyet átmenetileg ruháztak fel önállósággal. A törvényhozás a helyzet ideiglenes jellege miatt ruházta fel a bosnyák honosokat csak tartományi illetőséggel és nem állampolgársággal. Pál szerint az, hogy a két állam polgárai tartományi illetőséget nyerhetnek anélkül, hogy állampolgárságukból kiesnének, ellentmond annak, hogy a tartományi illetőség a külön bosnyák állam jele.⁴¹

Ne gondoljuk, hogy az osztrák vagy magyar állampolgárság és a bosnyák illetőség egyidejű fennállása nem okozott problémát. Egy magyar állampolgár boszniai honos Magyarországon és Boszniában is védköteles volt, Magyarországon a magyar, Boszniában a bosnyák véderőtörvény szerint. A bosnyák törvény szerint a 20., a magyar törvény szerint a 21. évét betöltve állott fenn a védkötelezettség. Így előfordulhatott, hogy míg Bosznia-Hercegovinában a szolgálatát töltötte, Magyarországon is be kellett volna vonulnia. Egy magyar állampolgár számára előnyösebb volt a bosnyák törvény hatálya alá tartozni, mert ott ismerték a védkötelezettség megváltásának intézményét. Visszas helyzetet eredményezhetett a választójog szabályozása is. Egy bosnyák honos magyar vagy osztrák állampolgárnak mindkét státusa alapján volt választójoga. Sokkal furcsább és extrémebb helyzetek is adódhattak. Ha egy magyar állampolgár bosnyák honos áttért az iszlám hitre, akkor a Bosznia területén törvényesen működő sária jog szerint akár négy felesége is lehetett. Ez a magyar jog szerint nem minősült érvényes házasságnak, tehát ha a férfi négy feleségével együtt Magyarországra települt, nem lehetett ellene büntetőeljárást indítani kettős házasság miatt. A magyar bíróság az ilyen kapcsolatból származó utódokat nem tartotta törvényes utódoknak. Bonyolíthatta a helyzetet, ha a magyar állampolgár bosnyák honos Törökországban tért át, mivel ezzel megszerezte a török állampolgárságot is. Így egy személyben lett magyar és török állampolgár valamint bosnyák honos.⁴²

40. Királyfi, Jogállam, 1910. 260.

41. A közös pénzügyminisztérium 1911. május 16-i, 6670. B. H. és 1912. február 6-i, 772. B. H. rendelete. Pál, 1913. 48.

42. Királyfi, 1911. 31-102.

Hogyan lehetne összegezni az annexió közjogi problémáját? Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az annexió belpolitikai, diplomáciai összefüggéseit, hiszen a jog csupán a probléma egyik oldalát mutatja. Az annexió kérdését azonban tágabb kontextusban kell szemlélni. A magyar politikai közvélemény ellentmondóan reagált az annexióra. Nem kezdeményezte, de elfogadta, bírálta, de a nagyhatalmak és Szerbia támadásával szemben védelmezte az annexiót. Csak úgy tartotta elfogadhatónak az annexiót, ha az nem veszélyezteti a dualista szerkezetet. A magyar közvélemény mindennél jobban félt egy esetleges trialista fordulattól, s ezt megerősítette a Boszniában aktív szerb és horvát agitáció.⁴³ Az annektált tartományokat nem szabad egyből Magyarországhoz csatolni, mert békét nem, csak végzetes helyzetet teremtene a délszláv állameszme híveinek – vélték. Az azonnali kapcsolatot a valós politikai erőviszonyok sem tették lehetővé. Ezért nem szabad („*hebehurgyán*”) azonnal a teljes reintegrációt követelni, mivel egy ötmillió délszláv egység jönne létre. Ennek a „*politikailag föltétlenül veszedelmes pénzügyileg nagyon terhes és gazdaságilag fejletlen országnak a magyar államiságba való belefoglalása... erős biztosítékok híján és elméleti hebehurgyasággal Magyarország nyakába nagy kölöncöt akasztana, de annál jobban megkönnyítené... a nagy délszláv államalkotási törekvések játékát.*”⁴⁴ Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolása föltartóztathatatlanul a föderális államhoz vezetne, az pedig az öszszirodalmi föderalizmushoz.⁴⁵ A reálisan gondolkodó magyar politikusok - ifj. gróf Andrassy Gyula belügyminiszter, gróf Tisza István exminiszterelnök - tisztán látták, mekkora veszélyeket rejtene magában Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz való csatolása. Éppen ezért sem a koalíciós kormány, sem az 1910-es választások után hatalomra került munkapárti kormány nem nagyon forszírozta az annexió törvénybe iktatását.⁴⁶ Már csak azért sem, mert arra nagyon kevés volt az esély, hogy a magyar és osztrák országgyűlés az annexióval kapcsolatban egybehangzó törvényszöveget fogadjon el. Mind a politikai érdek, mind a jogi álláspont messze nem volt azonos Bécsben és Budapesten.

-
43. *Pál Alfréd* idézi egy Krsnjavi nevű szerzőnek az Österreichisches Rundschau-ban megjelent írását, melyben kifejti, hogy a Monarchia szláv lakossága „*de lege ferenda*” Bosznia-Hercegovinát a Monarchia harmadik önálló államának tartja. Geller szerint a trializmus „*de lege lata*” létrejött. *Pál*, 1913. 11.
44. *Az Újság*, 1908. október 6. „Bulgária, Bosznia”, *Királyfi*, Jogállam, 1909. 452.; *Pál*, 1913. 31.; *Szeghalmi Gyula*: Bosznia-Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig, különös tekintettel az annexióra. 1909. 103-104.
45. *Egyetértés*, 1908. október 13. „Kétes történelmi értékek”.
46. Néhány képviselő hiányolta, hogy a trónbeszéd nem tett említést az annexióról. *Gróf Batthyány Tivadar és Rakovszky Béla* beszéde. Képviselőházi Napló, 8. és 9. ülés, I. kötet 1910. július 8. és 9. Bp. 1910. 58-59. és 75.

Az annexió közjogi jelentőségét az mutatta meg, hogy rávilágított arra, hogy a kiegyezéssel létrehozott rendszer nem képes megemészteni egy olyan közjogi változást, melyre a dualista rendszer megalkotói nem hoztak létre külön szabályt vagy eljárást. Hogyan lehetett volna hozzákapcsolni a dualizmus rendszeréhez egy eredetileg oda nem tartozó területet, úgy, hogy a fennálló rendszer ne sérüljön, ne ropanjon bele? Az annexió közjogi problémája jellemző a rendszerre, mert előtűnik a merevsége, változásokhoz való alkalmazkodásának képtelensége, hogy legyen bármilyen kormány a hatalomban, semmit sem tud kezdeni a mozgástér hiánya miatt. A dualista struktúra nem tudott mit kezdeni egy oda nem illő, tőle idegen, eltérő közjogi szituációval. „*A baj az volt, hogy az újonnan szerzett tartományokkal a Monarchia nem tudott mit kezdeni. Nem csatolhatta sem Ausztriához, sem Magyarországhoz - nehogy az egyensúly felbillenjen köztük - és nem választhatta az egyedül logikus megoldást a Horvátországgal való egyesülést sem, mivel annak következménye a dualizmusnak trializmussá való átalakulása lett volna, a trializmusnak pedig a föderáció: a Monarchia átalakulása szláv többségű állammá.*”⁴⁷

Az annexió azt is megmutatta, hogy a legfontosabb döntéseket nem a magyar közjognak megfelelően hozzák. Intézményes keretek között az annexiót meghozó politikai döntéssel nem lehetett mit kezdeni. A fontos, a Monarchia mindkét államát érintő döntések nem intézményes keretek között születtek. Közjogi értelemben valóban nem létezett egységes Monarchia - nem volt egységes törvényhozás, kormány, törvények, államterület, állampolgárság - de mégis volt egy magasabb egység, ha úgy tetszik, *birodalom*, amely nem Ausztria és Magyarország közös érdekeit képviselte, hanem a *Monarchia* érdekeit.⁴⁸

47. *Herczegh Géza* ezt az okkupációra értette, de megállapítása az annexióra is illik. *Herczegh Géza: Magyarország külpolitikája 1867-1919*. Bp. 1987. 301.

48. A forrásokban gyakran felbukkant az a kifejezés, hogy a „Monarchia két állama”. Ha Magyarország teljes jogképességgel rendelkező állam és a „Monarchia” pusztán egy fogalom, vajon hogyan lehet egy fogalomnak két állam is birtokában? Ha csak közös uralkodó lett volna, miért nem az Ófelsége két állama kifejezést használták? Így mégis lennie kellett egy magasabb fokú jogalanynak, amely a két államot mintegy „birtokolta”.

Szilárd Szabó

**The legal-constitutional respects of the annexation
of Bosnia-Herzegovina in 1908**

The annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908 set a rather delicate legal-constitutional situation for the dualist Austrian-Hungarian Monarchy. Act XII of 1867 did not provide anything about the settlement of the legal situation in case of the Empire's territorial growth. Thus, both of the states of the Empire laid its legal claim to the annexed province. The paper endeavours to introduce this delicate legal and political situation and traces what argumentation was used by the parliamentary representatives of the two parties to fortify their alleged truth, while the state administration were struggling with the governance of the province, sunk into a politically and legally disentangled.

Forisek Péter

Censorinus és műve a *De die natali*
(A születésnap)

Censorinus élete

Klasszika-filológus számára egyáltalán nem szokatlan, ha nem sokat tud egy mű szerzőjének életéről: Hérodotosz, Suetonius, Iustinus - és sok más, a későbbi korok által nagyra tartott szerző - életéről csupán töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. Ha egy szerzőnek nem maradt ránk még az antikvitásban írt életrajza, akkor szörványos utalásokból kell összegyűjtenünk életrajzi adatait, hogy legalább azt a korszakot meghatározhassuk, amelyben alkotott. Hasonló a helyzet Censorinussal is, akinek életéről szinte semmit sem tudunk, csupán néhány adatot rekonstruálhatunk egyetlen fennmaradt művéből a *De die natali*-ből (A születésnap), valamint kortársai és későbbi szerzők utalásaiból.

Annyi bizonyos, hogy Censorinus a Kr. u. III. század közepén élő grammaticus volt.¹ Cassiodorus *Grammatica* c. művében említi, hogy Censorinus szerint a beszélt nyelv és a zenei hangok között összefüggés van², *De musica* c. művében

1. Legutóbbi szövegkiadása: *Censorini De die natali liber ad Q. Caerellium accedit Anonymi cuiusdam epitoma disciplinarum* (fragmentum Censorini) ed. Nicolaus Sallmann. Teubner, Leipzig, 1983.
Censorinus életrajzi adatairól: Censorinus *Betrachtungen zum Tag der Geburt. 'De die natali' mit deutscher Übersetzung und Anmerkungen* herausgegeben von Klaus Sallmann. BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Berlin, 1988. 5-8; Schanz, Martin (Hosius, Karl - Krüger, Gustav): *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*. Bd. III. Beck, München, 1959. 219-222; Wissowa: Censorinus *RE* III, 1899. 1908-1910; Sallmann, Klaus: Censorinus. *NP* Bd. 2, 1997, 1058.
2. "Censorinus quoque de accentibus voci nostrae adnecessariis subtiliter disputavit pertinere dicens ad musicam disciplinam, quem vobis inter ceteros transcriptum reliqui." (Cassiodorus, *Grammatica* VII. 214. 25).

pedig a grammatica tudományában igen tudós férfinak nevezi.³ Hasonlóképpen emlékezik meg róla a mauretaniai Caesareából származó Priscianus grammaticus⁴, és a költő Sidonius Apollinaris is.⁵ Ókori írónál és a feliratos forrásokban a grammaticusokat grammaticus Graecusnak, grammaticus Latinusnak, vagy egyszerűen grammaticusnak nevezik (ezen legutóbbi esetben mindenféle külön megjelölés nélkül).⁶ Azt nem tudjuk biztosan, hogy ez egy hármass felosztásra utal-e, azaz voltak latin, görög, illetve mindkét nyelvet egyformán tanító grammaticusok, bár elképzelhető ez a tagolódás. A fentebb említett késő antik szerzők adatai alapján nyilvánvaló, hogy Censorinus grammaticus volt a szó eredeti értelmében, hiszen foglalkozott a grammatákkal, vagyis az ABC betűivel⁷, és foglalkozott mindazzal, amivel egy grammatikusnak foglalkoznia kellett, vagyis filológiával, (tudjuk például, hogy Censorinus különbséget tett az adverbium és a praepositio között; a *De die natali*-ban részletesen foglalkozik a «genius»⁸ és a «saeculum»⁹ szavak etimológiájával), történelemmel és a későbbi középkori quadriviumot alkotó

3. „*Censorinus doctissimus artis grammaticae*” (Cassiodorus, *De musica*. p. 573, ed. Garzetti).
4. „*Censorinus ... in grammaticis nobiliss ... memoratur*” (Priscianus *De grammatica Latina*. apud Keil II. 13, 19), ill. “*sic I et V, quamvis unum nomen et unam habeant figuram tam vocales quam consonantes, tamen, quia diversum sonum et diversam vim habent in metris et in pronuntiatione syllabarum, non sunt in eisdem meo iudicio elementis accipiendae, quamvis et Censorino, doctissimo artis grammaticae, idem placuit.*” (uo.); további említések: „*auctoritas quoque tam Varronis quam Macri teste Censorino nec K nec Q nec H in umero adhiet litterarum.*” (Priscianus I. 16, apud Keil II. 13. 9); „*Censorinus vero plenissime de his docet in libro, quem de accentibus scripsit.*” (Priscianus XIV. 6, apud Keil III. 27. 23); „*quod Censorinus quoque de accentibus approbat, sic dicens ...*” (Priscianus XIV. 40-1, apud Keil III. 45. 25); „*idem Censorinus haec etiam subiungit: 'post' praepositio, ...*” (Priscianus XIV. 41, apud Keil III. 46. 7); „*haec Censorinus ut supra dixi, de accentibus tractans*” (Priscianus XIV. 41, apud Keil III. 47. 3).
5. Sidonius Apoll. *Carmina* XIV praefatio p. 233, 7 (ed. Luetjohann); uő. egy levelében megerősíti Censorinus szerzőségét: „*Censorinus, qui 'De die natali' volumen illustre confecit*” *Epist. ad Polemium* III. In: MGH *Auct. ant.* VIII (ed. Luetjohann) Berlin 1887.
6. Kaimio, Jorma: *The Romans and the Greek Language*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1979. 200-201.
7. A rendkívül szellemes megfogalmazás Freyburgertől származik (Freyburger, G.: *Le savoir „philologique” du grammairien Censorinus. Ktéma* 13, 1988, 149)
8. *Cens.* III. 1-5.
9. *Cens.* XVII (főleg 1-2 paragraphus)

tudományokkal, a geometriával¹⁰, az aritmetikával¹¹, az asztronómiával¹² és a zenével.¹³ Freyburger szerint Censorinus műve tipikusan visszatükrözik mindazt a tudást, amit a Kr. u. III. századi iskolákban a tanulók elsajátíthattak.¹⁴

Szerzőnk két legjelentősebb műve a *De die natali* (A születés napjáról) és a *De accentibus* (A hangsúlyról) voltak, melyek közül csak előbbi munkája maradt ránk. A *De die natali* Kr. u. 238-ban írta az előkelő származású és gazdag római lovag, Q. Caerellius 49. születésnapjára. Művében az asztrológiát és az emberi életnek a csillagoktól való függését vizsgálja. Mindemellett Censorinus műve igen jelentős tudománytörténeti szempontból is, hiszen rövid, tömör összefoglalást ad kora tudományos ismereteiről az orvostudomány, csillagászat, matematika és kronológia tekintetében.

Szerzőnk neve alapján hiába próbáljuk elhelyezni a római eliten belül. A Censorinus név a köztársaság korban viselőjének censori hivatalára utalt.¹⁵ Camón gondos proszopográfiai kutatást végzett a Censorinus névvel kapcsolatban¹⁶, amely néhány helyen kiegészítésre, illetve javításra szorul. *C. Marcius Rutilus* elsőként Kr. e. 357-ben Cn. Manlius Capitolinussal, másodszor Kr. e. 352-ben P. Valerius Publicolával volt consul. Második consulságát követően a plebsért tett erőfeszítése miatt kapta a Censorinus nevet. Harmadszor Kr. e. 344-ben T. Manlius Imperiosus-sal volt consul.¹⁷ Censorinus maga is említi *L. Marcius Censorinust*, aki Kr. e. 149-ben (a. U. c. 605) M⁷. Maniliussal közösen saecularis játékokat rendezett.¹⁸ Egy újabb *L. Marcius Censorinus* Kr. e. 39-ben volt consul C. Calvinus Sabinussal közösen.¹⁹ *C. Marcius Censorinus*, valószínűleg az előző Censorinus fia, Augustus korában élt, és Agrippa szárnysegédje volt. Kr. e. 20-ban triumvir monetalis volt, Kr. e. 14-13-ban Bithynia provincia kormányzója, Kr. e. 13-12-ben császári legatus Asiában, majd Kr. e. 8-ban római consul. Kr. u. 1-2-ben Asia proconsula,

10. Cens. X. 2 és 7, valamint XIII. 2.

11. Cens. VII. 1.

12. Cens. VIII, XI. 10-12, XII, a XIII. caputban a püthagoreus harmóniatant ismerteti, amely szerint a csillagok a zenei hangközök szerint vannak elrendezve.

13. Cens. X, XIII; Freyburger 1988, 150-1.

14. Freyburger 1988, 152.

15. Camón Fernández de Ávila, Enrique: *Testis Censorinus. Censorino y la transmisión de la cultura*. PhD értekezés. Barcelona, 1996. 130.

16. Camón 1996, 137-143.

17. Cens. XVII. 10; CAH VII. 2. 640; Németh, RTK 2001, 478; Camón 1996, 137 összevetészi apát és fiát, az ifjabb C. Marcius Rutilust a Kr. e. 310-es év consulát nevezi Censorinusnak.

18. Cens. XVII. 11; Camón 1996, 137-8; Németh, RTK 2001, 493; vö. Cic. Brut. XV. 61; Liv. per. XLVII, XLIX; Mangeart 1843

19. Camón 1996, 138; Németh, RTK 2001, 506.

valószínűleg Kr. u. 2-ben halt meg.²⁰ Censorinus őt is megemlíti, hiszen ezen Censorinus és C. Asinius Gallus consulsága idején, Kr. e. 8-ban nevezték el Augustusnak a Sextilis hónapot.²¹ Mindenképpen meg kell említeni Horatius C. Marcius Censorinushoz írt carmenjét (Hor. carm. IV. 8), melynek gondolatmenete beépült Censorinus De die natali-jának kezdő caputjába is. *Appius Claudius Censorinus* a Historia Augusta harminc tyrannusának egyike, római császár volt Kr. u. 269-ben.²² A Historia Augusta szerint tekintélyes családból származott, egyaránt viselt katonai és szenátori tisztségeket, betöltötte a praefectus praetorio tisztségét, kétszer volt consul, háromszor praefectus urbi, számos alkalommal különféle provinciák helytartója, négyszer aedilis és háromszor quaestor.²³ A IV. században, Nagy Constantinus uralkodása idején *C. Censorinus* consul suffectus volt²⁴, *Caelius Censorinus* pedig Numidia helytartója volt valamikor 375-378 között.²⁵

Ezek alapján láthatjuk, hogy a Censorinus cognomen igen népszerű volt Rómában már a köztársaság korában is, a császárkorban pedig, a proszopográfiai kutatások alapján nyilvánvaló, hogy a birodalom egész nyugati felében igen elterjedt név volt. Az OPEL szerint a feliratos anyagban mintegy ötven Censorinus szerepel, a töredékesen fennmaradt nevek (Censor[...], Censorin[...], stb.), és a különféle névváltozatok, valamint az esetleges íráshibák, tévesztések, illetve névváltozatok (pl. Censorinianus, Censorinius, illetve Cesorin[...]) száma pedig még ennél is több.²⁶ Cognomenként különösen népszerű volt kelta nyelvterületen, Galliában (összesen 23 felirat, ebből 15 Gallia Belgica a két Germania provinciával együtt, 5 Gallia Narbonensis és 3 Gallia Lugdunensis) és Pannoniában (összesen 5 felirat).²⁷ A provinciák Censorinusai természetesen nem töltöttek be censori hivatalt, nevük nagy valószínűséggel valamilyen kelta szó latinizálásából ered.²⁸

20. Camón 1996, 138-140; Németh, RTK 2001, 510; Remy, B.: *Les fastes senatoriaux des provinces romaines D'Anatolie an haut-Empire (31 aC-284 pC)* Paris 1988, 10, 54.

21. Cens. XXII. 16; vö. Mon. Ancyr. VIII. 3.

22. SHA Trig. Tyr. 31. 12.

23. Vö. Camón 1996, 141-2.

24. CIL X, 3732; Camón 1996, 142.

25. CIL VIII, 2216; Symm. epist. VIII. 27, VI. 9; VI. 11; Camón 1996, 142.

26. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum (OPEL)* Vol. II. ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta composuit et correxit Barnabás Lőrincz. Wien 1999. 49-50.

27. OPEL 49.

28. Mócsy András: *A római név mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 49. Mócsy szerint a romanizáció során a nevek egy csoportja Italiából terjedt el a provinciákba és ott azonosították őket, valamely őslakos személynévvel. Pl. Censor - Censorinus; Victor - Victorinus.

Mangeart szerint elképzelhető, hogy Censorinus több fentebb említett személlyel is rokonságban volt: L. Marcus Censorinust, a Kr. e. 149-es év consulát; a két Marcus Censorinust (Cens. XVII. 11, ill. Liv. Per. CXVIII, CXXVII), valamint C. Marcus Censorinust a Kr. e. 8-as év consulát említi meg, mint lehetséges ősöket.²⁹ Egyáltalán nem bizonyítható azonban, hogy szerzőnk bármelyik fentebb említett - akár köztársaság kori, akár császárkori - személlyel rokonságban állt volna. A találgatásoknak azért sincs értelme, mert a kéziratokban nem maradt fent szerzőnk gentiliicumja, és egyetlen késő antik, vagy kora középkori auctor sem említi azt. Mócsy András és Lőrincz Barnabás proszopográfiai kutatásai egyértelműen bizonyítják, hogy a Censorinus név a Kr. u. III. században már igen elterjedt volt, ezért a cognomen hasonlósága semmiképpen sem számíthat érvek. Ugyanakkor az is fontos ellenérv lehet szerzőnk és a fentebb említett személyek rokonságával szemben, hogy Censorinust a későbbi szerzők egyöntetűen grammatikusnak nevezik, ami elképzelhetetlen foglalkozás lenne egy előkelő szenátori család sarja számára, még a Kr. u. III. század zavaros viszonyai között is.

Szerzőnk származásával (origo) kapcsolatban is csak találgathatunk. Manucio 1581-es kiadásában rómainak mondja: „*Censorinus Romanus fuit: ut ipse testatur ... haec dicens: «itaque, ut saecula ... a conditu Urbis Romae, patriae nostrae communis ... »*”³⁰ Manucio nyomán többen úgy vélték, hogy a fenti félmondat egyértelműen igazolja Censorinus római származását. Boujour szerint Sidonius Apollinaris hasonló értelemben használja a patria kifejezést.³¹ Szerzőnk rómaiságát valószínűsíti az is, hogy a Kr. e. 212-es Constitutio Antoniniana után alkotta művét, amely a birodalom valamennyi szabad lakójának megadta a római polgárjogot. Mindezek azonban közvetett bizonyítékok szerzőnk római polgárjogára. Az bizonyos, hogy ő maga nem volt előkelő származású, hanem nagy valószínűséggel Q. Caerellius cliense volt³², aki maga is homo novus volt a római vezető rétegben.

29. Censorinus de die natali liber, traduit pour la première fois en français par J. Mangeart. Pankoucke, Paris, 1843. (http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancien_rome/E/Roman/Texts/Censorinus/home.html)

30. *Censorini de die natali liber ad Q. Caerellium* ab Aldo Mannucio Paulli f. Aldi n. emendatus et notis illustratus. Venetiis apud Aldum 1581; az idézet helye: Cens. XVI. 7.

31. Boujour, M.: La "patria" de Sidone Apollinaire. pp. Mélanges P. Willeumier. Soc. d'édit. Paris 1980, 25-37.

32. Erre utal az egész mű szóhasználata, különösképpen III. 5-6. „... én évente ezen kultusz kettős szolgálatára vagyok kötelezve; ugyanis tőled és barátságodtól kapom a tiszteletet, a méltóságot, az ékességet, a védelmet és végül mindazt, ami értékessé teszi az életet ...”

Quintus Caerelliusról (egy másik szöveghagyomány szerint Cerellius) még kevesebbet tudunk, mint Censorinusról.³³ Életkorával kapcsolatban két egymástól alapvetően eltérő elképzelés van a szakirodalomban. Sallmann szerint pontosan ismerjük a születési évét, mivel szerinte a mű Kr. u. 238-ban Caerallius 49. születésnapjára készült, így az ünnepelt Kr. u. 189-ben született³⁴, Cymburskij szerint viszont Caerellius 50 évesnél idősebb, de 63 évesnél fiatalabb volt, sőt szerinte valószínűbb, hogy a 63. évhez járt közelebb a mű születésekor, ezért szükséges a 7 x 9 év veszélytelenségének a hangsúlyozása.³⁵ Véleményem szerint Sallmann megállapítása helyes, hiszen Censorinus egyértelműen fogalmaz: „*Quare, sanctissime Caerelli, cum istum annum, qui maxime fuerat corpori formidolosus, sine ullo incommodo transieris, ceteros, qui leviores sunt, climacteras minus tibi extimesco ...*” („Ennél fogva, igen tiszteletreméltó Caerellius, minthogy minden baj nélkül átlépted azt a bizonyos évet [ti. a negyvenkilencediket FP], amely a leginkább félelmet keltő volt, kevésbé aggódom érted a többi klimakteriosz miatt, amelyek kevésbé veszélyesek.”) (XV. 1) Ez a mondat inkább azt jelentheti, hogy Caerellius éppen betöltötte a 49. életévét.

Censorinustól tudjuk, hogy Caerallius fényes politikai karriert futott be: „... te azonban mégis, noha a városi tanácstagságot töltöd be (*officiis municipalibus functus*) és városod előkelői között papi tisztséged folytán tiszteletben állsz (*honore sacerdotii in principibus tuae civitatis conspicuus*) és a lovagrendi méltóság birtokában túlléptél a provinciabeliek rangján (*ordinis etiam equestris dignitate gradum provincialium supergressus*)...” (XV. 4.) A provincia határain átlépve Caerellius már Róma városának lakosságát kápráztatja el fantasztikus szónoki tehetségével: „Hallgatok az ékesszólásról is, amit provinciáink minden törvényszéke, minden előjárója ismer, és végül Róma városa és tisztelt hallgatósága csodál (... *quam denique urbs Roma et auditoria sacra mirata sunt*).” (XV. 6.)³⁶

A császárkorban a decuriók rendje a szenátori rend és a lovagrend mellett, a birodalmi elit részévé vált. A birodalmi városok vezetőrétege számára is gondosan szabályozott hivatali pályafutást (*cursus honorum*) alakítottak ki, melyben polgári és papi tisztségek épültek egymásra.³⁷ Censorinus leírásából nyilvánvaló, hogy Q. Caerellius először városi tisztségeket töltött be, majd ezek révén kapta meg a pro-

33. Stein, A.: Caerellius. *RE* Bd. III, 1899. 1283; Eck, Werner: Caerellius. *NP* Bd. 2, 1997. 907; PIR2 C 156.

34. Sallmann 1985, 237; Sallmann 1988, 5.

35. Cymburskij V. L.: De die natali liber. *VDI* 178, 1986, 222.

36. A III. században felgyorsult a provinciális elit felemelkedése a szenátori rendbe. Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Ford. Borhy László. Osiris, Budapest, 20002. 157.

37. Szabó Edit: Decurio. *RTK* 182-3.

vincia papjának (sacerdos provinciae) tisztségét, majd végül a lovagrendbe emelkedett. Ez a karrier természetesen nem egyedülálló a III. században, mint ahogy azt Censorinus hangoztatja, hiszen ez az időszak a lovagrend politikai és katonai előretörésének időszaka, melynek két leglátványosabb példája Pertinax császársága (akit majd számos lovagrendű katonatiszt követ a császári trónon), illetve Valerius Maximianus, az első ismert pannoniai származású szenátor.³⁸ Amíg azonban ezen utóbbiak kivételes katonai tehetségüknek köszönhetően kerültek igen magas pozícióba, addig Caerellius - ismét nem egyedülálló módon - a jogi jártassága révén.³⁹

A mű datálása

A De die natali valószínűleg a világirodalom egyik legpontosabban datálható alkotása, Censorinus ugyanis a XXI. caputban hét (!) különféle időszámítás szerint adja meg a mű keletkezésének évét.

„6. E szerint a számítás szerint – ha nem tévedek – ez az év, aminek mintegy megjelölt címzése az, hogy viri clarissimi Pius és Pontianus consuli éve, az első olümpiasztól az 1014. év, természetesen persze a nyári napoktól kezdve, amikor az olimpiai játékokat ünnepelték, Róma alapításától pedig a 991. év, mégpedig a Pariliától, ahonnan a Város éveit számolják.

7. Azon évek sorában, amelyeknek Iulianus a neve, a 283. év, mégpedig január Kalendaejától, ahova Iulius Caesar az általa elrendelt év kezdetét tette.

8. Azoknak azonban, akik az Augustusokról nevezik el az éveket, ez a mostani a 265. év és éppen úgy január Kalendaejétől kezdődik, jóllehet február Kalendaeja előtt tizenhat nappal L. Munatius Plancus javaslatára és a többi római polgár akaratából imperator Caesar divi filius-t a senatus Augustusnak nevezte el a maga hetedik és M. Vipsanius Agrippa harmadik conulsága idején.

9. Egyiptomban azonban, minthogy az két évvel azelőtt a római nép hatalma és fennhatósága alá került, az Augustusoknak ezt az évet 267-nek számolják. Ugyanis ahogy nálunk, ugyanúgy az egyiptomiaknál is bizonyos időszámítás van feljegyezve a hivatalos levelekben, amit Nabonaszarosz évének neveznek, mivelhogy az ő uralkodásának első évétől kezdődik. Ezek közül ez a mostani a 986. év. Ugyanígy Philipposz évetől kezdve, amit Nagy Sándor halálától számítanak, 562 év telt el eddig az időpontig.”

38. Alföldy 2000, 159-160.

39. Alföldy i. h.

Az egyes datálások a következő időtartamokat jelentik:⁴⁰

Az első olümpiasztól az 1014. év	(Ol. 254, 2) Kr. u. 238 nyara - 239 nyara
A Város alapításától (a.U.c.) a 991. év	Kr. u. 238 április 21 - 239 április 20.
A Iulianus évek sorában 283.	Kr. u. 238 január 1 - 238 december 31.
Az Augustusok évei sorában 265.	Kr. u. 238 január 1 - 238 december 31.
Augustus egyiptomi éveinek sorában a 267.	Kr. u. 237 augusztus 29 - 238 augusztus 28.
Nabonnaszarosz érájának a 986. éve	Kr. u. 238 június 25 - 239 június 24.
Philipposz érájának az 562. éve	Kr. u. 238 június 25 - 239 június 24.

Ha a fenti adatokat összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a De die natali Kr. u. 238 június 25 és augusztus 28 között keletkezett.⁴¹ Grafton és Swerdlow idézett munkája igen fontos hiszen az egyes érák számításait összevetve megállapították a helyes időpontot. Sallmann 1985-ös alapvető tanulmánya és 1988-ban a Teubnernél megjelent kétnyelvű kiadása egyaránt tévesen, 238 július 21. előttre datálja a művet.⁴²

Az Augustusról elnevezett időszámítás kezdete Kr. e. 27 január 16. Ezen a napon szavazta meg a szenátus Octavianusnak (ekkor hivatalosan C. Iulius C. f. Caesarnak) az Augustus címet, melyet Octavianus ettől kezdve személynévként viselt.⁴³ Az első császár kísérletet tett arra, hogy a consulok szerinti időszámítást saját uralkodási évei szerinti számítással váltsa fel (vö. RgdA 35: „*tribuniciae potestatis XVIII consul XII*”).⁴⁴ Augustus utódai hasonlóképpen tribunusi éveik számával jelölték uralkodásukat. Augustus Kr. e. 30. augusztus 1-én foglalja Alexandriát, Egyiptom fővárosát, augusztus 10-én szervezi meg Aegyptus provinciát, így Augustus egyiptomi időszámításának kezdete Kr. e. 30. augusztus.

Nabonnaszarosz éráját a hellenisztikus korban dolgozták ki, valószínűleg egyiptomi csillagászok. Az volt az elképzelésük, hogy a számtalan egymással összeegyeztethetetlen keleti és görög kronológiai rendszerhez egy olyan sémát dolgozzanak ki, amellyel bármely ókori esemény könnyűszerrel meghatározható.⁴⁵ Kezdőpontjának azt az egyiptomi Szóthisz évet választották, amelyen Nabonnaszarosz

40. Grafton, A. T. - Swerdlow, N. M.: Technical chronology and astrological history in Varro, Censorinus and Others. *CQ* 35, 1985. 454.

41. Grafton-Swerdlow i. h.; a különféle érákhoz: Kubitschek, Wilhelm: *Aera. RE* Bd. I, 1894. 606-666 (főleg 622-3).

42. Sallmann 1985, 235. n. 9; Sallmann 1988. 6.

43. RgdA 34.

44. Gesztelyi Tamás - Havas László: Római kronológia. In: *Bevezetés az ókortudományba III.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 248-9.

45. Hahn István: *Naptári rendszerek és időszámítás.* Filum, Budapest, 1992. 115; Grafton-Swerdlow 1985, 455-6; Ptolemaiosz például babiloni események meghatározásához használta az érákat: *Almagest* III. 7.

(Nabú-nászir) trónra lépett: Kr. e. 747. február 26. Ettől kezdve 365 napos szökőnapok nélküli évekként számoltak és mindig azokról a királyokról nevezték el az éveket, akik éppen a leghatalmasabbak voltak az akkor ismert világban, így először a babiloni, majd a perzsa, makedón királyokról, végül pedig a római császárokról.⁴⁶ A Nabonnaszaros-éra 365 napot tekint uralkodási évnél a tényleges 365 és 1/4 naphoz képest, ezzel a naptár igen pontosá válik, s így minden korábbi eseményt könnyűszerrel meghatározhattak. Más kérdés persze, hogy ezt a naptárt csak csillagászati és történeti számításokhoz alkalmazták⁴⁷, hiszen nem tartott lépést az évszakokkal, így a mezőgazdasági és általában a polgári életben használhatatlan volt.

Hasonló megfontolásból keletkezett Philipposz-érája, amit Censorinus szerint III. Alexandrosz halálától számítanak. Ez az era is szökőnapok nélküli 365 napos évekből állt, amelyet Censorinus állításával ellentétben Kr. e. 324 november 12-től számították⁴⁸. Mivel Alexandrosz halála 323 júniusában történt, ezért Sallmann szerint a más forrásban nem szereplő érárt Alexandrosz alapította atyja, II. Philipposz tiszteletére.⁴⁹

A történeti háttér

Amint már említettük a *De die natali* a világirodalom egyik legpontosabban datált alkotása, mivel szerzője 7 különféle kronológiai rendszer szerint határozta meg műve írásának időpontját, a Róma alapítását követő 991. évet, vagyis a keresztény kronológia szerint a Kr. u. 238-at.

Ez az időszak a római történelem legsötétebb időszakának, a katonacsászárok korának kezdete. Cassius Dio már a Severus-kort (Kr. u. 193-235) is a vas és a rozsdá korának tartotta, az Antoninus dinasztia aranykora után.⁵⁰ A történetíró Severus-ellenességének azonban jól ismerjük az indokait, és a történeti kutatás kimutatta, hogy a Severusok császársága a birodalom egyes részei számára általános gazdasági fellendülést hoztak.⁵¹ Azt azonban Cassius Dio és a korszak másik nagy történetíró-egyénisége Héródianosz is világosan látták, hogy a Severusok hadseregpolitikája súlyos válságot idézett elő mind a hadsereg morális állapotában, mind a gazdaság helyzetében.⁵² A birodalom újabb hódításainak megtartásá-

46. Hahn i. h.

47. Grafton-Swerdlow 1985, 455.

48. Grafton-Swerdlow i. h.

49. Sallmann 1988, 135.

50. Cassius Dio LXXI. 36.

51. Ez elsősorban a Duna-vidékre vonatkozik. Mócsy András: *Pannonia a késői császárokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 45-76.

52. Cassius Dio LXXIV. 8; LXXVII. 9; Héródianosz III. 8. 6-7.

hoz és a hadsereg zsoldjának radikális növeléséhez nem voltak meg a gazdasági feltételek, hiszen a császárság bevételei nem növekedtek a III. sz. elején. Mindez destabilizálta a hadsereget, amely bárkit készen állt követni, aki megígérte az elmaradt zsold kifizetését, vagy hatalmas donativumokat helyezett kilátásba.⁵³

235 elején Severus Alexander germaniai kudarcra miatt fellázadt a római hadsereg, a nyugati csapatok császárrá választották Maximinus Thraxot, a keleti csapatok pedig meggyilkolták Severust. Maximinus, akit a római vezető rétegek - a Historia Augusta tanúbizonysága szerint - mélyen megvetettek alacsony származása miatt⁵⁴, a germánok leverésére összpontosított, nem törődve a személye ellen irányuló nyílt gyűlölettel. A szenátus előbb Africa provincia kormányzóját, Gordianust és fiát (I. és II. Gordianus 238 március-április) ismerte el császárnak Maximinussal szemben, majd azok bukása után a szenátorok maguk közül neveztek ki két császárt, Pupienust (238 április-július) és Balbinust (238 április-július).⁵⁵

Maximinus parancsára Capellianus, Numidia helytartója legyőzte a két Gordianust, a császár pedig Italiába vonult, hogy ellenőrzése alá vonja Rómát, de 238 május 10-én saját katonái gyilkolták meg, mivel nem fizette ki a megígért donativumot, sőt még a zsoldjuk egy részét sem.⁵⁶ Pupienus és Balbinus sem maradtak sokáig a trónon, a germán testőrségtől tartó praetorianus gárda fellázadt és brutális módon kivégezte mindkettőjüket.⁵⁷ Még Pupienus és Balbinus caesari rangban társuralkodókká tették I. Gordianus unokáját, a tizenhárom éves III. Gordianust (238-244), akit a császárok meggyilkolását követően a hadsereg azonnal trónra emelt.⁵⁸ A római császárság új korszakának véres nyitányaként, Kr. u. 238-ban hat császár uralkodott, akik valamennyien erőszakos halállal végezték életüket.

53. A III. századi válság okainak és válságjelenségeinek részletes bemutatása nem ezen dolgozat feladata. A kérdéshez: Alföldy Géza: *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge.* Stuttgart, 1989 (HABES 5); további irodalom bőségesen található Szabó Edit: *Római történelem.* In: *Bevezetés az ókortudományba III.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 165-171.

54. SHA Maximinus I és IX; Parke, H. W.: *Sibyls and Sibylline Prophecy in Classical Antiquity.* London-New York, 1988. 24-5.

55. SHA Maximinus XX; SHA Maximus és Balbinus I-II.

56. SHA Maximinus XXIII. A válság gazdasági, társadalmi, katonai hátteréhez vö. Parke 1988, 3-64; Alföldy 2000, 152-175.

57. SHA Maximus és Balbinus XIV.

58. SHA Tres Gordiani XXII; Grant, Michael: *Róma császárai.* (Ford. Borhy László) Corvina, Budapest, 1993. 127-183; Szabó Edit i. m.

Ebben a krízishelyzetben egészen vészjóslóan cseng Censorinus mondata a római saeculumokról: „... ha valóban igaz az, amit a történetírók megírtak Romulusnak a Város alapításával kapcsolatos madárjóslatáról és a tizenkét sasmadárról, akkor, mivel a római nép százhusz évet már sértetlenül megért, ezért ezerkétszáz évet fog összesen megélni.” (XVII. 15) Ebben a helyzetben a “ha valóban igaz az” mellékmondat a polgárháborúba zuhant birodalom polgárának kétségbeeséseként értelmezhető a jövő bizonytalanságára utalva.

Rövidítésjegyzék:

CAH VII. 2 = *Cambridge Ancient History* Vol. VII. Part 2. The Rise of Rome to 220 B.C. (ed. by Walbank, F. W. W. - Astin, A. E. - Frederiksen, M. W. - Ogilvie, R. M.) CUP, Cambridge, 1989.

Cens. = Censorinus

CQ = *Classical Quarterly*

NP = *Der Neue Pauly* (Hrsg. Cancik, Hubert - Schneider, Helmuth - Landfester, Manfred) J. B. Metzler-Verlag, Stuttgart, 1997-2003.

PIR = *Prosopographia Imperii Romani*

RE = *Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1894-1978.

RTK 2001 = Havas László - Németh György - Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Korona kiadó, Budapest, 2001.

SHA = *Scriptores Historiae Augustae*

Trig. Tyr. = *Triginta Tyranni*

VDI = *Vesztnyik Drevnyej Isztorii*

Péter Forisek

Censorinus and his work, *De die natali* (The Birthday)

The paper makes an attempt to give a sketch of the biography of Censorinus, based on the sporadic references survived in ancient sources. It gives a detailed analysis of the etymology of the name ‘Censorinus’ as well as the origination and career of the author known as a *grammaticus*. The study gives an accurate dating of the birth of Censorinus’ work. It also gives an outline of the political and military condition of the Empire, highlighting the crisis the shadow of which was thrown over the life of the Romans, at the time when six emperors ruled in a year and all were either killed or executed, mostly by their own soldiers.

